
HET HOOGER ONDERWIJS IN DE ZOÖLOGIE EN ZIJNE HULPMIDDELEN TE LEIDEN

EEN HISTORISCHE SCHETS NAAR
AANLEIDING VAN HET 50-JARIG
BESTAAN VAN HET TEGENWOOR-
DIGE ZOÖLOGISCH LABORATORIUM

DOOR

C. J. VAN DER KLAUW

1926

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMACHTSAPPIJ — LEIDEN

B

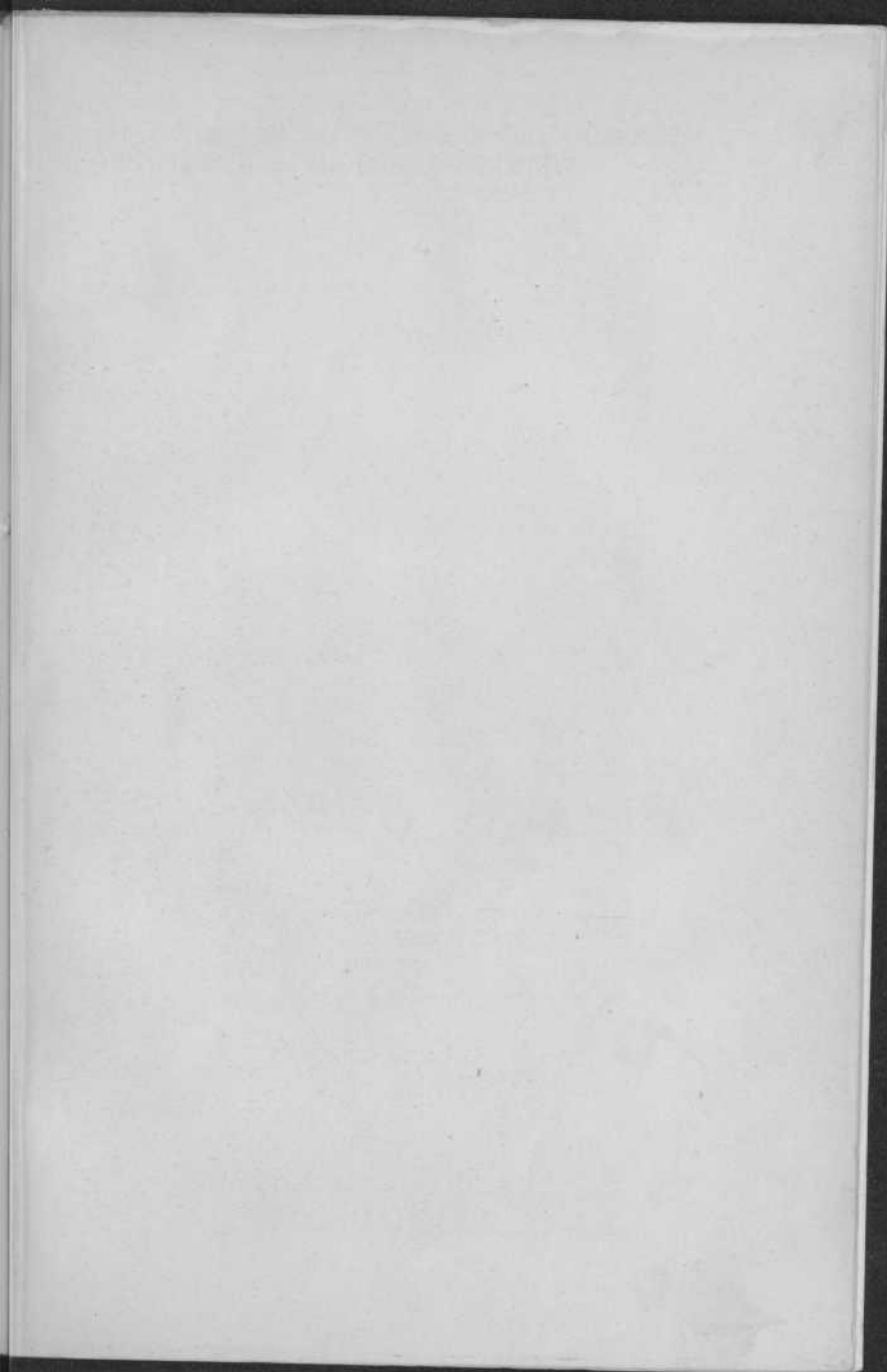
Geschenk van:

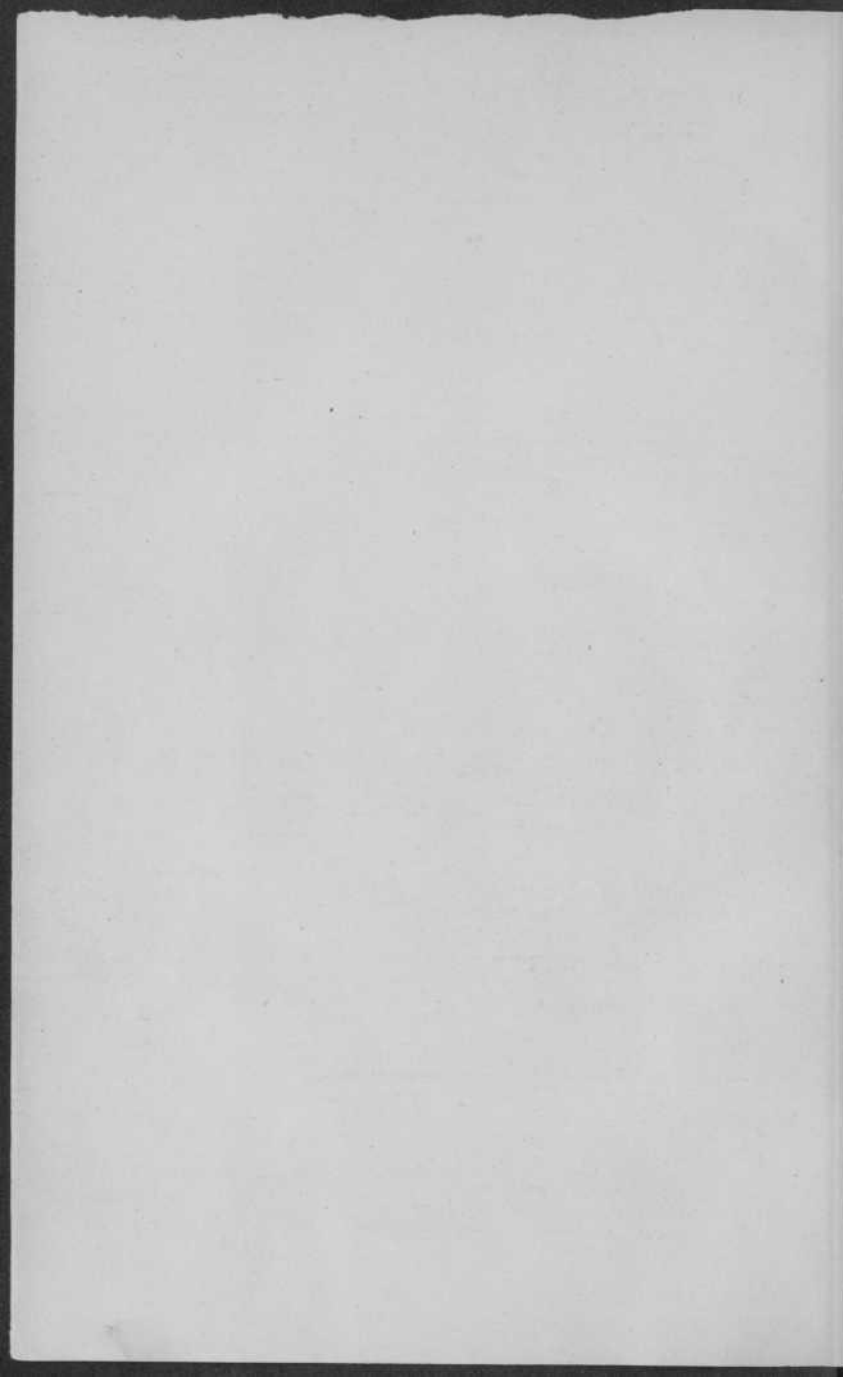
den heer
J. O. Klaams
Leiden.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

0492 3105

HET HOOGER ONDERWIJS IN DE ZOÖLOGIE
EN ZIJNE HULPMIDDELEN TE LEIDEN

960
B9

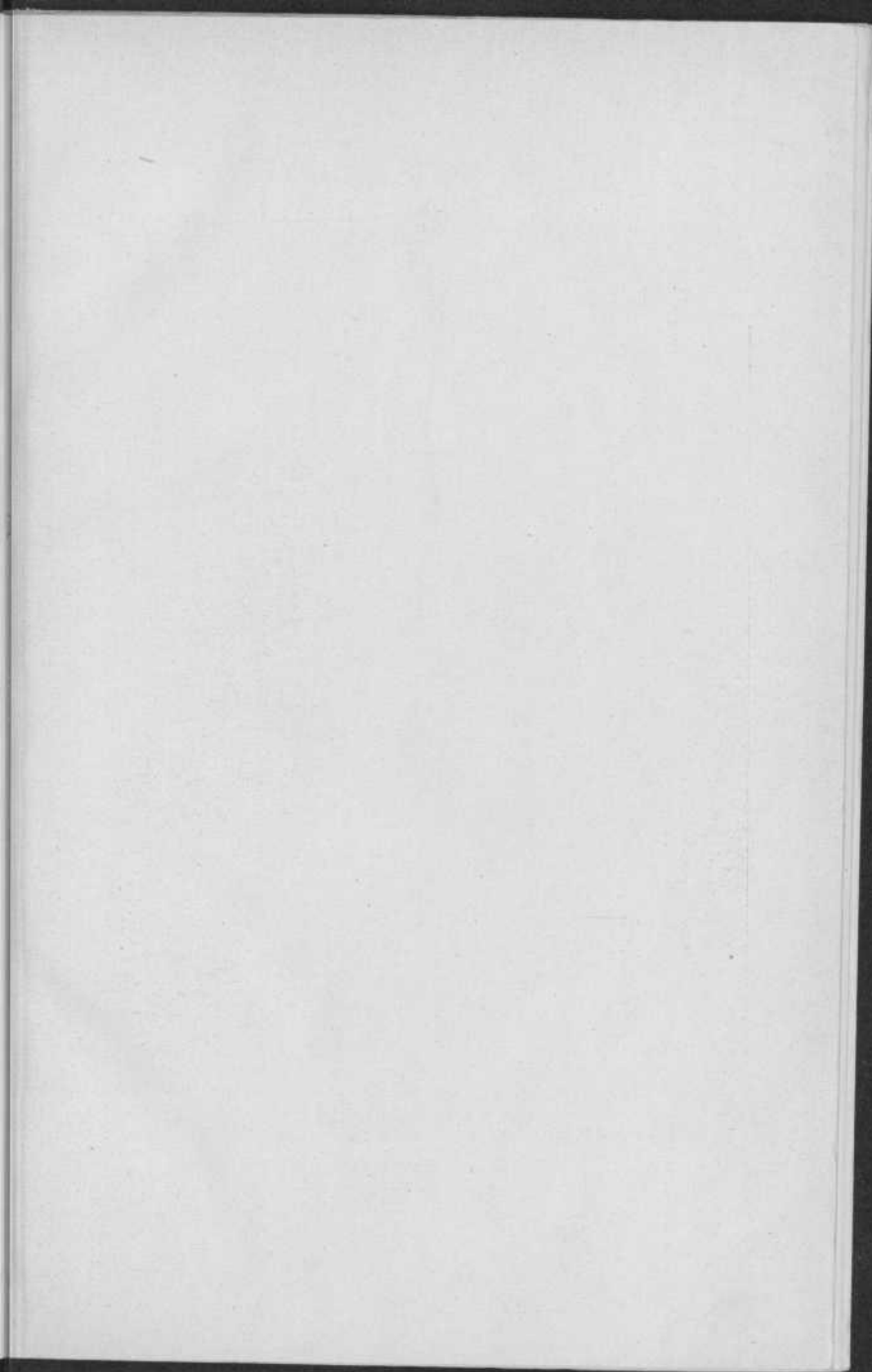
THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON

FROM THE FIRST SETTLEMENT
TO THE PRESENT TIME

BY NATHANIEL BENTLEY

VOLUME I

BOSTON: PUBLISHED BY
J. B. LEECH, 1857

HET ZOÖLOGISCH LABORATORIUM (IN HET MIDDEN VAN DE FOTO) EN OMGEVING, IN VOGELVLUCHT, ONGEVEER VAN UIT HET ZUIDEN GEZIEN. VOORJAAR 1925.

HET HOOGER ONDERWIJS IN DE ZOÖLOGIE EN ZIJNE HULP- MIDDELEN TE LEIDEN

EEN HISTORISCHE SCHETS NAAR AANLEIDING
VAN HET 50-JARIG BESTAAN VAN HET TEGEN-
WOORDIGE ZOÖLOGISCH LABORATORIUM

DOOR

C. J. VAN DER KLAUW

1926

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMACHTSCHAAP — LEIDEN

Het nauwe verband tusschen plantkunde en dierkunde in de Universitaire studie, zooals ons geslacht dit kent, is van betrekkelijk jongen datum. Terwijl de botanie te Leiden vrij spoedig na de oprichting der Hoogeschool werd onderwezen en sinds dien vrijwel doorlopend is gegeven, is dit met de zoölogie geenszins het geval. De oorzaak is, dat de plantkunde een onmisbaar medisch vak was, hetgeen men van de zoölogie te dien tijde niet aannam. Hieraan is het waarschijnlijk wel te wijten, dat van een geconcentreerde zoölogische collectie aanvanke-lijk geen sprake was. Wel had men betrekkelijk vroeg al dierlijke voorwerpen, welke echter op de meest verschillende plaatsen bewaard werden. Zelfs de bibliotheek ontving een „Kayeman“¹, maar het is toch vooral het Theatrum Anatomicum², dat als stapelplaats dienst deed. We vinden daar reeds in de 17e en 18e eeuw een aangroeiende verzameling van zoölogische voorwerpen, van den omvang en inhoud waarvan wij goed op de hoogte zijn door de daarvan verschenen catalogi³, uit reisberichten van buitenlanders⁴ en uit andere oude plaatsbeschrijvingen⁵ en ten slotte ook uit platen, welke het Theatrum Anatomicum afbeelden. Naast deze zoölogische collectie in het Theatrum Anatomicum, zien we een tweetal verzamelingen groeien in den Hortus Academicus⁶. Ook in den omvang, inhoud, groei en toestand van deze collecties hebben we eenig inzicht door de daarvan verschenen catalogi⁷, door reisberichten van buitenlanders⁸ en andere oude plaatsbeschrijvingen⁹ en door enkele oude prenten¹⁰. Voegen we er nog aan toe, dat men in den ouden tijd zelfs wel eens levende dieren in den Hortus gehouden heeft¹¹.

Het is lang niet onmogelijk, dat deze zoölogische voorwerpen in het Theatrum Anatomicum en in het oudste Kabinet in den Hortus door medische hoogleeraren gebruikt zijn bij hun onderwijs. Onder hen toch waren velen met belangstelling voor anatomie van hoogere dieren, zooals PAAW¹², DRELINCOURT¹³, NUCK¹⁴, BIDLOO¹⁵, RAU¹⁶ en B. S. ALBINUS¹⁷, zelfs ook voor anatomie van lagere dieren, zooals SYLVIVS¹⁸ en BIDLOO¹⁹. Niet alleen in de ontleedkunde, maar ook in de kennis der diersoorten, in de z.g.n. natuurlijke geschiedenis der dieren, zelfs der lagere dieren, toonden eenige medische hoogleeraren belangstelling, zooals AE. E. VORSTIUS²⁰, BOERHAAVE²¹ en GAUBIUS²²; maar ook eenige niet-medische hoogleeraren, zooals GRONOVIVS²³ en SENGUERDIUS²⁴. Niet in het minst denken we hier aan HERMANN en diens uitgebreide verzamelingen²⁵, aan de verzamelingen van „versteeningen“ van VAN DOEVEREN²⁶ en aan BOERHAAVE, die in 1719 zijn verzameling koraalgewassen en vreemde dieren ten gebruike aan de Universiteit afstond²⁷. Ja, er zijn zelfs eenige zekere aanwijzingen, dat door medische hoogleeraren in die eerste tijden iets over dierkunde gedoceerd is. Zoo werd in 1598 aan DE BONT en PAAW opgedragen in den winter „delfstoffen“ uit te

leggen en te vertoonen; waarschijnlijk zullen daarbij ook wel koralen en misschien ook andere dieren behandeld zijn²⁸. Hetzelfde is misschien van toepassing op de lessen over „delfstoffen” van HORTON²⁹ in 1703. Zonder zich daarvan bewust te zijn zullen hoogleeraren uit dien tijd misschien ook wel dierkunde gedoceerd hebben, terwijl zij de sponzen en koraaldieren bij hun botanie behandelden³⁰. FR. B. ALBINUS gaf korten tijd zoötomie³¹, welke colleges de later zoo beroemde en vruchtbare zoötoom PIETER CAMPER misschien nog geloopt heeft³².

Beschouwen we thans vluchtig het Academisch leven³³, zooals dat er uitzag in 1749, ten tijde van het optreden van ALLAMAND, den eersten eigenlijken zoölogischen docent en dat zichzelf ongeveer gelijk bleef tot op den Franschen tijd. Deze tijd werd beheerscht door de wetten en statuten³⁴ van 1 October 1631. Er werd geen hoogleeraar aangesteld in een bepaald vak of in een bepaald aantal vakken, doch men werd slechts benoemd in de faculteit. Alleen het totaal aantal hoogleeraren was bepaald en wel op 12, hoogstens 15 (art. 1), van welk aantal men ongaarne afweek³⁵. De hoogleeraren in elke faculteit regelden onderling de vakken onder nadere goedkeuring van Curatoren³⁶ (art. 6). Een hoogleeraar had er belang bij andere vakken dan zijn collega's te onderwijzen, omdat hij ter wille van zijn inkomsten wel vele studenten moest trekken en omdat hij op deze wijze de studenten practisch dwong ook zijn colleges te loopen. De inkomsten van den hoogleeraar toch bestonden voor het kleinste gedeelte uit het vaste inkomen door de hoogeschool gegarandeerd (art. 8) en voor het grootste deel uit de contributies van de studenten, hetgeen wij dan ook duidelijk afgespiegeld zien in de inkomsten van ALLAMAND³⁷ en van BRUGMANS³⁸, de beide Leidsche hoogleeraren in de natuurlijke historie uit deze periode. De studenten moesten n.l. betalen³⁹ voor de colleges, de examens (art. 29) en de promoties (art. 32). Misschien is dit wel de reden, dat de betaalde private colleges beter verzorgd werden dan de (kostelooze) openbare⁴⁰ en de laatste zelfs op den achtergrond geraakten⁴¹.

De studie was onder het statuut van 1631 geheel vrij en zonder regelen⁴². Bepaalde eischen van toelating waren er niet, behalve dat men tenminste 12 jaar oud moest zijn⁴³ (art. 13). Verder werd de toelating eenigszins geregeld door het feit, dat de colleges in het Latijn gegeven werden⁴⁴ en ook de examina in het Latijn werden afgenomen⁴⁵. Het peil van de latijnsche vooropleiding scheen niet in alle deelen hoog te staan⁴⁶, evenmin als dat van de Latijnsche Scholen⁴⁷, waarop verder van onderwijs in de natuurwetenschappen nog geen sprake was. De faculteit van de Philosophie en de Artes Liberales, waarin ALLAMAND zitting had, was eigenlijk oorspronkelijk een propaedeutische faculteit⁴⁸; na beëindiging van deze studie ging men dan over tot de eigenlijke broodstudie in de theologische, juridische of medische faculteit. Er waren dan ook oorspronkelijk kleine verschillen tusschen deze faculteit en de drie overige, welke als meer golden⁴⁹. En al mocht dit onderscheid in den loop der jaren verdwijnen, toch bleef de faculteit der wijsbegeerte en der vrije konsten de mindere, al was het

alleen maar de mindere in aantal eigenlijke discipelen⁵⁰. Want het aantal, dat zij voor „broodstudie“ had op te leiden, was minimaal, en de zeer geringe kansen langs dezen weg zich een levenspositie te verschaffen verklaart dan ook het verschijnsel, dat zij, die in deze faculteit afstudeeren, deze studie combineeren met één in de drie andere faculteiten. Een doctor in deze faculteit promoveert later, soms zelfs op denzelfden dag ook nog in een andere faculteit⁵¹. Een gedeelte van dezen beschouwt de studie in de Facultas Philosophiae et Artium liberalium als propaedeuse, zooals ze ook gedacht was; maar gezien de volkomen vrijheid van studie, volgen weinigen dezen weg. De colleges waren dikwijls méérjarig⁵² (art. 6); de tijd, gedurende welken ze gegeven werden was niet lang; de vacaties waren vaak en lang⁵³. De bekroning van de studie: de promotie en het daaraan voorafgaande examen waren zoo ingericht⁵⁴, dat men door alle hoogleeraren der faculteit ondervraagd werd over de voornaamste deelen zijner studie (art. 28).

Zoo is het begrijpelijk, dat ALLAMAND⁵⁵, die bij zijn komst te Leiden in 1749 de mathesis, astronomie en physica goed voorzien vond, een nieuw vak aankondigde: „selecta ex historia naturali exponet“⁵⁶. Daarmee gaf hij niet alleen in Leiden, maar ook in geheel Nederland voor het eerst afzonderlijke colleges in natuurlijke geschiedenis. Het aan hem gerichte verzoek om de zorg op zich te nemen van de verzameling, welke door den Curator VAN BENTINCK aan de Leidsche Hoogeschool geschonken was⁵⁷, moet hem daarbij zeer welkom geweest zijn, te meer, daar deze verzameling slechts de basis was voor het zich meer en meer uitbreidende tweede Kabinet van Naturaliën in den Hortus. Verder verwierf ALLAMAND zich in den loop der jaren een eigen collectie, welke, toen zijn weduwe deze na zijn dood aan de Hoogeschool schonk, reeds geruimen tijd in een zaal achter de Academie geplaatst was⁵⁸. Er is dus alle reden om aan te nemen, dat hij zijn colleges heeft verduidelijkt met voorwerpen, dit althans kon doen, te meer, omdat hij deze colleges gaf in het Kabinet⁵⁹. Zijn onderwijs in de zoölogie schijnt geweest te zijn systematisch en uitwendig morphologisch, en hoogst waarschijnlijk niet anatomisch. Ik maak dit op, ten eerste uit den aard van de Leidsche verzameling, verder uit de handleiding voor zijn colleges over zoogdieren, n.l. de door hem bewerkte uitgave van BRISSON⁶⁰, uit zijn geringe geneigdheid tot anatomisch onderzoek⁶¹, welke vooral uitkomt in zijn strijd met PIETER CAMPER over de hand van een „wild mensch“⁶², uit zijn bereidwilligheid om voorwerpen voor anatomisch onderzoek af te staan⁶³ en ten slotte uit zijn overige zoölogische publicaties, waarbij de aantekeningen en bijvoegsels in de Amsterdamsche uitgave van BUFFON's Histoire Naturelle⁶⁴ naast die in de bewerking van BRISSON's Regnum Animale en Ornithologie op den voorgrond staan, zoomede uit zijn aansporing tot de Fransche vertaling van ELLIS' koralenboek⁶⁵. Een hoogen rang als zoöloog kunnen we hem niet toekennen. Naast iemand als PIETER CAMPER⁶⁶, domineerende figuur ook al in zijn tijd, die aan meerdere Nederlandsche instellingen van hooger onderwijs zijn licht

verspreidde, en dien wij, blijkbaar niet door onwil van zijn kant, helaas te Leiden hebben moeten missen⁶⁷, treedt hij wel sterk op den achtergrond. Er zijn echter wel eenige verzachtende omstandigheden aan te voeren. Hij was opgeleid als theoloog, studeerde daarna rechten, was later als hoogleeraar behalve natuurhistoricus ook physicus, vertaalde bijv. de werken van 's GRAVENSANDE, schreef eenige artikelen over physica, gaf later colleges in physica⁶⁸ en al bepaalde ALLAMAND zich in zijn publicaties niet tot het Leidsche materiaal⁶⁹, de Leidsche collectie was te gering om breed opgezet systematisch werk mogelijk te maken, en zoo heeft ALLAMAND er zich toe bepaald eenige dieren nieuw of beter te beschrijven. Ook als docent⁷⁰ schijnt ALLAMAND niet uitgemunt te hebben; hij sprak snel, doch niet zeer duidelijk, was zijn Latijn niet volkomen machtig en schijnt lang van stof geweest te zijn; zijn beminnelijke aard schijnt veel vergoed te hebben, hoewel hij daardoor juist misschien wel „menigwerf het onderwerp van veragtelijke kinderspelletjes der studenten" is geweest⁷¹.

Van een grooten toelooft van studenten is mij niets bekend geworden, evenmin van een aantal speciale leerlingen, laat staan, dat hij een „school" gevormd zou hebben⁷². Nochtans zien we, dat hem hulp ter zijde gesteld werd in den persoon van LE FRANÇO VAN BERKHEY⁷³, die in 1773 tot lector benoemd werd. Merkwaardige figuur, van wien we eigenlijk pas achteraf bedenken, dat hij ook zoöloog van beroep was. Veelschrijver van pamfletten onder diverse schuilnamen⁷⁴, waartoe zijn Oranje-gezindheid in deze jaren hem vaak en welkome gelegenheid gaf; maar ook onderwerp van vele pamfletten van voor- en tegenstanders, niet altijd in gekuischte taal en allerminst in overeenstemming met onze begrippen van waardigheid aan zijn ambt verbonden. Dichter of rijmelaar, hoe zullen we hem noemen, van heel veel en soms heel lange en langdradige gedichten. Kortom iemand, die den strijd zijner dagen niet vermeed en ook later nog in den Franschen tijd zijn oude gezindheid niet geheel kon onderdrukken⁷⁵. Verder kon zijn zedelijk leven niet ieders goedkeuring wegdragen⁷⁶, zoodat het begrijpelijk is, dat hij meermalen de nadeelen daarvan ondervond. Niet alleen werd er in geschrifte tegen hem als lector gewaarschuwd⁷⁷, maar zelfs werd hij tijdelijk als lector geschorst⁷⁸. Vragen we ons af, wat wel de redenen geweest mogen zijn tot zijn benoeming, dan kunnen we ten eerste wijzen op zijn liefhebberij in het aanleggen van zoölogische verzamelingen, niet alleen in zijn jonge jaren maar zelfs tot op hoogen ouderdom en als hoedanig ALLAMAND hem wellicht had leeren waardeeren in de functie van „opziender" van het Kabinet⁷⁹, en ten tweede heeft hierop grooten invloed gehad het schrijven van zijn „Natuurlijke Historie van Holland" — waarin al heel weinig zoölogie — dat later verkort in het Fransch en gedeeltelijk ook in het Duitsch uitgegeven werd. Verder had LE FRANÇO VAN BERKHEY nog aandeel in het ichtthyologisch gedeelte van SEBA'S Rerum Naturalium Thesaurus. Ten slotte schreef hij nog een Natuurlijke Historie voor kinderen. Verdere zoölogische werken in zijn lateren lectorstijd bleven lang uit; financieele moeilijkheden vertraagden de uitgave van zijn Natuurlijke Historie

van het Rundvee zeer⁸⁰. Alles bij elkaar verklaart, dat hij lector bleef en nimmer hoogleeraar is geworden, wat in dien tijd uitzondering was, daar toen het lectorship het cachet van een doorgangsbetrekking had.

Als academisch docent kondigde hij zijn colleges aan: varia ad oeconomiam et structuram animalium spectantia exponet⁸¹. Zijn onderwijs schijnt in hoofdzaak wel vergelijkende anatomie en physiologie geweest te zijn en minder systematiek⁸². Zoo behandelde hij bijv. de ontleedkunde van het rundvee en ook de veepest⁸³. Hij schijnt bij zijn lessen het Kabinet van Natuurlijke Historie te hebben gebruikt⁸⁴ en waarschijnlijk ook een uitgebreide verzameling van teekeningen en prenten van dieren, enz.⁸⁵. Hij kwam ongetwijfeld niet in betere conditie ten opzichte van onderwijs en onderzoek, toen hij door financiële moeilijkheden⁸⁶ gedwongen was zijn verzameling, zijn prenten en zijn boeken te verkopen⁸⁷. Uit zijn openbare leven weten wij, dat hij als redenaar vat op de menschen had. Hoe hij als academisch docent was? Hij schijnt zijn colleges te hebben gelezen; dat zijn jeugd en vooropleiding hem misschien geen groot Latijn-spreker hebben gemaakt laat zich begrijpen, al is het waarschijnlijk wel overdreven, dat hij niet eens bemerkt zou hebben, dat zijn studenten een blad van het dictaat omgeslagen zouden hebben⁸⁸. Een andere misschien meer hinderlijke plagerij vloede voort uit de eigenaardige opvatting, welke de custodes van de Kabinetten en dergelijke lieden van hun positie hadden, waardoor zij, kijkers, boeren en vreemdelingen rondleidende, zich niet bekommerden of de professor of de lector begeerde alleen te arbeiden, ja zelfs dikwijls midden in de lessen binnentraden⁸⁹. Wanneer de academische loopbaan van BERKHEY eindigde, hetzij officieel, hetzij bij gebrek aan toehoorders, is mij niet gebleken⁹⁰.

Wat de verhouding van LE FRANÇO VAN BERKHEY tot BRUGMANS, den opvolger van ALLAMAND, betreft: een nauw contact schijnt tusschen hen beiden niet bestaan te hebben⁹¹.

Als opvolger van den overleden ALLAMAND zien wij den jongen hoogleeraar in de botanie, BRUGMANS⁹², belast met de colleges in de natuurlijke historie. Er is maar één roep over deze colleges bij leerlingen en tijdgenooten, waar niet alleen studenten, maar ook godsdienstleeraars en ambtgenooten zich een plaatsje trachtten te veroveren⁹³. Bezielend spreker, tintelden zijn colleges van vuur, welke hij niet las, doch zonder blad sprak, en waarbij hij nu en dan ook wel eens zoo zeer in vuur geraakte, dat het wel eens een gewaagde improvisatie scheen⁹⁴. Die colleges waren niet streng critisch, zooals men ze later gewend is geraakt, doch niet geheel vrij van een zekeren „natuur-cultus”⁹⁵. In die colleges over natuurlijke historie⁹⁶ gaf hij niet alleen zoölogie en vergelijkende ontleedkunde, doch ook mineralogie en geologie en later ook anthropologie⁹⁷, in welk college hij ook vergelijkingen trok tusschen den mensch en de dieren. Die vakken gaf hij beurtelings, maar toch zoo, dat in 4 à 5 jaar alle deze verschillende vakken behandeld werden⁹⁸. Hij richtte zich vooral naar de behoefte van de medische studenten, tot wier onderwijs hij zich

het meest aangetrokken voelde, en zoo nam hij ook bij zijn zitting-nemen in de medische faculteit⁹⁹ deze vakken mee over naar genoemde faculteit¹⁰⁰. Het Academisch Kabinet van Natuurlijke Historie, dat hoogstens alleen geschikt was voor onderricht in systematiek, was behalve in de paar laatste levensjaren van BRUGMANS verre van volledig en goed¹⁰¹. Bij zijn dierkundige lessen stond de systematiek op den achtergrond; de inwendige bouw stond voorop; vergelijkende anatomie was leiddraad en hoofdinhoud¹⁰². Bij deze colleges demonstreerde hij voorwerpen. Behalve vergelijkende ontleedkunde gaf hij ook wel algemeene zoölogie of een belangrijke dierklasse¹⁰³. Hoewel hij in hoofdzaak de stappen drukte van CUVIER, was hij te wars van elk stelsel om zich te binden¹⁰⁴; wel beval hij eenige leerboeken aan¹⁰⁵, doch in zijn colleges was hij vrij en richtte deze naar eigen inzichten in¹⁰⁶. In die colleges uitte hij persoonlijke denkbeelden, later soms door zijn leerlingen te boek gesteld¹⁰⁷. Zelf heeft hij buitengewoon weinig gepubliceerd op zoölogisch gebied in tegenstelling tot de weinige jaren, welke aan zijn professoraat voorafgingen. Te noemen is hier een verhandeling over de voortbeweging der visschen¹⁰⁸. In die persoonlijke denkbeelden vermeet hij zich en niet ten onrechte met mannen als CAMPER van meening te verschillen¹⁰⁹. Of hij daarbij ook uitlatingen deed, die hem tot een praedarwinist¹¹⁰ stempelen? — BRUGMANS was vóór alles waarnemer en in de tweede plaats boekengeleerde¹¹¹. Wat niet wegnam, dat er in dien tijd niet onbelangrijke sommen voor aankoop van boeken op natuurhistorisch gebied besteed werden, waarin de bibliotheek slecht voorzien was¹¹². Niet alleen werd er op zijn aansporen ten behoeve van hem een en ander gekocht voor het Academisch Kabinet, zooals een walvisch-foetus¹¹³ en mineralen¹¹⁴, doch ook hijzelf verschaft zich een rijke verzameling. Die verzameling¹¹⁵ werd door zijn vriend CUVIER zeer geroemd en is door hem met grooten ijver aangevuld, al mag die ijver dan ook niet tot dergelijke excessen aanleiding gegeven hebben als THOUIN¹¹⁶ ons wil doen gelooven. Hij deed meerdere reizen¹¹⁷ naar Duitschland en Frankrijk, waar hij met geleerden van naam in aanraking kwam en vele kabinetten zag, hetgeen ongetwijfeld bevorderlijk is geweest voor zijn onderwijs en voor het inrichten van zijn eigen verzameling zoowel als van de zoo straks te bespreken uitbreiding van het Academisch Kabinet. Met zijn ijverigste studenten schijnt hij wel op zijn kamer geseceerd te hebben¹¹⁸. Aan den anderen kant wordt er gezegd, dat de studenten buiten de college-uren om weinig contact met hem hadden¹¹⁹. Toch trok BRUGMANS sterk, en van meerdere andere hoogescholen gingen studenten korteren of langeren tijd zijn colleges loopen. Hij had vele leerlingen¹²⁰, waaronder inbegrepen zijn medici met zin voor vergelijkende ontleedkunde; ik noem de latere hoogleeraren JOH. MULDER¹²¹, CLAAS MULDER¹²², DE FREMERY¹²³, GERARD VROLIK¹²⁴, VAN BREDA¹²⁵. Dat er niet meer door iemand met dergelijke capaciteiten en mogelijkheden als BRUGMANS is gedaan ter verrijking van de wetenschap, dat er niet meer directe invloed op zijn studenten is uitgegaan, is begrijpelijk en zelfs vergeeflijk. Begrijpelijk, omdat hij behalve natuurlijke

historie der dieren en delfstoffen (hoevele gebieden niet reeds) ook nog had te doceeren plantkunde¹²⁶ en spoedig daarna ook nog scheikunde¹²⁷, waardoor hij aan den anderen kant „in de gelegenheid was vele proeven te nemen, die tot de physiologie betrekking hebben”¹²⁸. Vergeeflijk, omdat hij door zijn zorg voor den gezondheidstoestand bij het leger, culmineerende in zijn figuur als medischen held van Waterloo, onschatbare diensten bewezen heeft en wij aan zijn beleid in den Franschen tijd tijdens zijn meerjarig rectoraat¹²⁹, toen ongetwijfeld de toestanden¹³⁰ verre van rooskleurig en gemakkelijk waren, veel te danken hebben met betrekking tot de Leidsche Academie. BRUGMANS had een neiging tot de toegepaste zijde van de wetenschap, een neiging, welke in den loop der jaren sterker werd en meer gelegenheden vond zich te uiten. In dit verband noem ik zijn zorg voor de hospitalen, zijn ambt als directeur-generaal, later inspecteur-generaal van den geneeskundigen dienst bij het leger, later ook nog van de vloot en de koloniën; zijn bemoeiingen voor den veterinaire dienst en die voor de pharmacopea¹³¹. Als we daar nog aan toevoegen, dat hij lijfarts was van Lodewijk Napoleon en dat wij aan hem de groote uitbreiding van den Leidschen Hortus¹³² te danken hebben, dan zal het niemand verwonderen, dat we van hem als zoöloog niet meer konden verwachten.

Twee belangrijke gebeurtenissen uit de laatste levensjaren van BRUGMANS blijven nog te vermelden.

De eerste is de nieuwe regeling van het Hooger Onderwijs bij het Organiek Besluit van 2 Aug. 1815. De vrijheid of bandeloosheid van het Hooger Onderwijs tijdens de Republiek had in den Franschen tijd plaats gemaakt voor een streng régime. Nader op de toestanden in dezen tijd¹³³ in te gaan lijkt ons in verband met den beperkten omvang van dit artikel en den korten tijdsduur, waarin deze toestanden werkten, onnoodig. Terugkeer bij het herstel van Nederland tot den ouden toestand van absolute vrijheid leek onmogelijk en ongewenscht. Men bracht althans enkele lijnen aan¹³⁴. Uit dit besluit van 1815 nu, waaronder het Hooger Onderwijs tot 1876 geleefd heeft, haal ik het volgende aan. Er kwamen 5 faculteiten, waaronder die der wis- en natuurkundige wetenschappen (art. 56), het aantal hoogleeraren in laatstgenoemde faculteit was bepaald op 4 (art. 67), de hoogleeraren werden benoemd in de faculteit, de verdeling van de vakken¹³⁵ over de hoogleeraren geschiedde door curatoren (art. 61), het inkomen van de hoogleeraren bestond gedeeltelijk uit een rijkstractement (art. 132), gedeeltelijk uit inschrijvingsgelden en examengelden¹³⁶. Onder de „kollegien”, welke jaar op jaar gehouden moesten worden¹³⁷, werd opgenomen: „de natuurlijke historie der dieren en delfstoffen, welke voorzooover de dierkunde betreft, met anatome comparata zal moeten vereenigd worden” (art. 63, 4° j.), welk college in het Latijn gehouden moest worden (art. 66) en als elk college éénjarig¹³⁸ moest zijn (art. 70). De lessen over de natuurlijke geschiedenis en de anatome comparata waren testimonium-colleges voor het candidaats-examen in de medicijnen (art. 88) en niet voor den voorbereidenden graad in de wis- en natuurkunde voor de studie der geneeskunde (art. 73, 91, 93). Voor het eenige candidaatsexamen in de wis- en natuurkunde, dat voorbereide tot het

doctoraal werd o. m. examen geëischt in de algemeene beginselen der natuurlijke historie (art. 92), terwijl het doctoraal examen geen natuurlijke geschiedenis bevatte (art. 94). Dat men niet in alle vakken even groote kennis behoeft te toonen, volgt uit art. 95, dat van een vak van voorkeur spreekt. Belangrijk is ook art. 169, volgens hetwelk $\frac{1}{3}$ van de subsidie zal komen ten behoeve der natuurkundige wetenschappen¹³⁹; art. 193, volgens hetwelk er ten behoeve van het onderwijs in de zoölogie aan alle de hoogeschoolen een kabinet zou zijn voor de natuurlijke historie der dieren en voor de anatome comparata, afgescheiden van zulke preparaten ten behoeve van de medische anatomie (art. 177). Het bestuur van dat kabinet bedoeld in art. 193 en dat van steensoorten en mineralen (art. 194) zou behooren aan den hoogleeraar in de natuurlijke historie (art. 195).

Het Kabinet voor de Natuurlijke Historie kreeg in deze jaren een groote uitbreiding. BRUGMANS, belast met de terugvordering van het Kabinet¹⁴⁰ van Stadhouder Willem V, dat door de Franschen in 1794 naar Parijs gevoerd was, bracht het Kabinet wel niet ongeschonden terug, doch mocht zich nochtans zeer gelukkig van zijn taak kwijten¹⁴¹. Dit Kabinet werd door Koning Willem I aan de Leidsche Hoogeschool geschonken¹⁴². Waren er vroeger reeds meerdere plannen¹⁴³ tot uitbreiding of verplaatsing van de localiteit voor het Kabinet geweest, thans was de oude plaats in den Hortus¹⁴⁴ te klein geworden en werd het Kabinet overgebracht naar het gebouwencomplex op de Papengracht—Houtstraat¹⁴⁵. BRUGMANS ordende de collectie daar systematisch¹⁴⁶. Op diens voorstel werd Dr. VAN HOORN tot onderdirecteur aangesteld, niet alleen voor het dagelijksch onderhoud, maar o.m. ook om „jongelingen regt te wijzen”¹⁴⁷. Door verderen aankoop¹⁴⁸ en ruiling¹⁴⁹ werd de ruimte spoedig te klein, plannen voor grootere localiteit werden nog door BRUGMANS gemaakt¹⁵⁰, doch spoedig daarop stierf hij.

Ten slotte verdienen nog vermelding BRUGMANS' plannen voor een menagerie. Er waren eenige dieren¹⁵¹, welke gehouden werden in het lokaal van het oude Kabinet van Naturaliën¹⁵². Doch BRUGMANS wenschte¹⁵³, voornamelijk ter opheldering van het onderwijs in de dierkunde, ter bezorging van een bestendigen voorraad ter beoefening der vergelijkende ontleedkunde en tot het doen van nuttige proeven ter verbetering van de rassen van het huisvee, een diergaarde van een 170-tal dieren. Doch om financiële redenen werd van het plan afgezien en het terrein, daarvoor door Leiden aangeboden, bij den Hortus gevoegd¹⁵⁴.

Tot opvolger van BRUGMANS werd benoemd REINWARDT, die echter pas enkele jaren later zijn ambt aanvaardde. De colleges werden in dien tijd waargenomen door andere hoogleeraren, die in de vergelijkende ontleedkunde door den anatoom GERARD SANDIFORT, die in de natuurlijke geschiedenis door den theologischen hoogleeraar CLARISSE.

Over de rol door SANDIFORT¹⁵⁵ in dit opzicht gespeeld, is mij vrijwel niets onder oogen gekomen¹⁵⁶. Zijn neiging tot de vergelijkende anatomie, zooals deze zich in publicaties van latere jaren uitte, heeft hem zeer waarschijnlijk een alleszins geschikt plaatsvervanger doen zijn.

SANDIFORT is blijkbaar belast geweest met het tijdelijk directoraat van het Academisch Kabinet van Natuurlijke Historie; hij althans droeg het in Dec. 1820 aan TEMMINCK over¹⁵⁷.

CLARISSE¹⁵⁸, man van encyclopaedische kennis, gaf colleges over „natuurlijke historie”¹⁵⁹; deze schijnen, begrijpelijkerwijze, bijbelsch georiënteerd¹⁶⁰ geweest te zijn. Zijn colleges werden in het Latijn gehouden, niet gelezen, doch voor de vuist weg gegeven¹⁶¹ en schijnen niet slecht bezocht geweest te zijn¹⁶². Bij zijn zoölogische colleges volgde hij BLUMENBACH, gedeeltelijk ook OKEN¹⁶³. Dat hij wel eens zoölogische bokken¹⁶⁴ geschoten heeft, is vergeeflijk. Dat een theoloog zich interesseerde¹⁶⁵ niet alleen, maar ook verstand had van natuurlijke historie is voor dezen tijd in ons land geen zeldzaamheid. Hij schijnt wel bezwaar gemaakt te hebben de hem opgedragen extra colleges zoo lang te moeten geven¹⁶⁶.

REINWARDT¹⁶⁷, inmiddels opgetreden, beperkt zich in zijn colleges der natuurlijke historie tot botanie, geologie en mineralogie¹⁶⁸; zoölogie en vergelijkende anatomie heeft hij nimmer gegeven¹⁶⁹. Dank zij REINWARDT's bemoeiingen¹⁷⁰ treedt betrekkelijk spoedig naast hem op als extraordinarius de jonge JAN VAN DER HOEVEN. Alvorens op het onderwijs van dezen in te gaan, eenige woorden over den toestand, waarin hij bij zijn optreden de zoölogische collecties ten bate van het onderwijs vond en hoe zich deze toestand tijdens zijn professoraat ontwikkelde.

In den dierkundeloozen tijd tusschen den dood van BRUGMANS in 1819 en het optreden van VAN DER HOEVEN in 1826 waren er ten opzichte van de collectie ten bate van het onderwijs niet onbelangrijke beslissingen getroffen. Bij K.-Besl. van 9 Aug. 1820, no. 75 werd n.l. o.m. bepaald¹⁷¹, dat de verkregen verzameling Temminck¹⁷² zou worden ineengesmolten met de te Leiden reeds bestaande verzamelingen van Nat. Hist. om gezamenlijk te strekken ten dienste van het onderwijs¹⁷³, welk Leidsch Museum zou worden aangemerkt als Rijks Museum van Natuurlijke Historie¹⁷⁴, met hetwelk 's Rijks Kabinet te Amsterdam zou worden vereenigd¹⁷⁵. Dit Kabinet te Amsterdam was gesticht¹⁷⁶ door LODEWIJK NAPOLEON, REINWARDT was aangesteld als directeur¹⁷⁷, bij de aanvaarding van zijn reis naar Indië werd deze post door anderen waargenomen¹⁷⁸, later kreeg REINWARDT als zoodanig ontslag¹⁷⁹. Bron van veel verwarring is geweest het K.-Besl.¹⁸⁰ van 12 April 1821 no. 110, hetwelk o.m. bepaalde, dat te rekenen van 1 Januari 1822 op de begroting der Staatsuitgaven het R.M.N.H. te Leiden de plaats zou vervangen van het (niet-Academische) Kabinet van Nat. Hist. te Amsterdam en dat alle uitgaven voor hetzelfde zouden worden afgescheiden van die voor de Hoogeschool. Deze laatste bepaling kon gemakkelijk aldus gelezen worden, dat het R.M.N.H. opgehouden had tevens Kabinet der Hoogeschool te zijn, een standpunt, waarop de latere directeur SCHLEGEL wijst¹⁸¹. Ook bij hooger hand schijnt men later wel dit standpunt ingenomen te hebben¹⁸². De Minister onder wiens bewind dit Kon. Besl. tot stand kwam, schreef¹⁸³ echter in verband met dit Kon. Besl. „dat door dezelve ook niet kan

gerekend worden de minste verandering te zijn toegebracht aan de betrekking van het Museum tot de Hoogeschool of tot het Kollegie van Curatoren. Ik meende dit hier uitdrukkelijk te moeten vermelden tot voorkoming van alle misverstand het zij nu of voor het vervolg". Voor hen, die van meening waren, dat het R.M.N.H. opgehouden had tevens Academisch Kabinet te zijn, moest dus de conclusie voor de hand liggen, dat het Besl. van 2 Aug. 1815 alsnog de oprichting van een Kabinet van Natuurlijke Historie eischte. Op de noodzaak van de aanvaarding van deze conclusie bij zoodanige zienswijze heeft Prof. VAN DER HOEVEN telkens weer gewezen en in het bijzonder ten opzichte van den eisch tot oprichting van een Academisch Kabinet voor vergelijkende ontleedkunde. Immers het Rijks Museum voldeed zeer onvoldoende aan art. 193 van het Besluit van 1815 omtrent het H. O., omdat de Ministerieele Resolutie¹⁸⁴ van 31 Dec. 1820 bepaalde, dat in het R.M.N.H. te Leiden alleen zouden worden bijeengebracht en bewaard de diersoorten (de mensch uitgezonderd) en derzelver geheele of gedeeltelijke skeletten, voorts fossilia en delfstoffen, maar dat geene hetzij pathologische, hetzij physiologische praeparaten van de bijzondere organen der dieren zouden behoeven tot den omvang van dit Kabinet, ja zelfs, dat de zoodanige dezer praeparaten, welke aanwezig zouden zijn, zoo in het oude Museum te Leiden als in het Kabinet van TEMMINCK of op 's Lands Kabinet te Amsterdam, zouden worden afgestaan aan het Kabinet van Physiologie te Leiden. Eenzelfde inzicht in den omvang der verschillende Leidsche Kabinetten was wel oorzaak, dat de particuliere collectie van BRUGMANS, welke aangekocht¹⁸⁵ werd voor de Hoogeschool, maar voor een klein gedeelte (nl. een deel der skeletten) geplaatst werd in het R.M.N.H.¹⁸⁶ en grotendeels in het Anatomisch Kabinet¹⁸⁷. Het Rijks Museum zelf bezat geen noemenswaardige collectie van vergelijkende ontleedkunde, hetgeen duidelijk is wanneer wij letten op de verzamelingen, waaruit het is samengesmolten, terwijl BRUGMANS, die zelf een goede particuliere verzameling bezat, in de drukbezette laatste levensjaren den eisch van het H.O. besluit van 1815 tot oprichting van een zoodanig kabinet niet als dringend gevoeld zal hebben¹⁸⁸.

VAN DER HOEVEN heeft vrij spoedig na zijn optreden als buitengewoon hoogleeraar nl. reeds in 1828 stappen gedaan om te komen tot de oprichting van een kabinet van vergelijkende ontleedkunde¹⁸⁹. Hij stelde zich toen ter tijd voor, dat de inhoud en opzet van deze verzameling een andere zou moeten zijn dan van die ten dienste van den medischen anatoom en physioloog, uit wiens collectie hij dank zij de welwillendheid van Prof. SANDIFORT vaak praeparaten leende voor zijn lessen; verder was VAN DER HOEVEN zelf een paar jaren te voren begonnen een kleine verzameling van vergelijkende ontleedkunde bijeen te brengen, welke geplaatst was in een vertrek, dat in het R.M.N.H. te zijner beschikking stond. Hij wenschte een laboratorium, een vertrek voor fijnere ontleedkunde en een vertrek, waarin spiritus-paeparaten, losse beenderen en andere droge deelen naar de orgaanstelsels gerangschikt, tentoongesteld konden worden;

de algemeene myologie der grootere gewervelde dieren wilde hij met het oog op de plaatsruimte niet opnemen; de zoo uitgebreide verzameling skeletten en schedels van het R.M.N.H. wilde hij intact laten; hij zelf stelde zich het directoraat over deze nieuwe verzameling voor; hij vraagt een academisch gevormd prosector met den rang van conservator voor dit Zoötomisch Laboratorium, waardoor hij dacht den studenten de gelegenheid tot practische oefeningen in praepareeren te kunnen scheppen; veel onkosten zouden er verder niet zijn, daar hij dacht de aan het Museum toegezonden dieren, waarvan alleen huid en skelet bewaard werden, te kunnen gebruiken zoowel voor het onderwijs als voor eigen onderzoek. Meerdere malen heeft hij een dergelijke poging herhaald, doch zonder gevolg¹⁹⁰.

VAN DER HOEVEN heeft aanvankelijk ongetwijfeld een vrij uitgebreid gebruik¹⁹¹ gemaakt van het R.M.N.H., niet alleen bij het samenstellen van zijn handboek¹⁹², maar ook bij zijn lessen in de zoölogie¹⁹³, welke hij gaf in het Museum¹⁹⁴. De goede verstandhouding tot TEMMINCK was hem daarbij van dienst¹⁹⁵. Toen er echter sprake was van een opvolger van TEMMINCK, meende VAN DER HOEVEN rechten op het directoraat te kunnen laten gelden in verband met art. 195 van het Besluit van 1815 nopens het H.O. VAN DER HOEVEN was n.l. de meening toegedaan, dat het Rijks Museum niet opgehouden had een Academisch Museum ten dienste van het onderwijs¹⁹⁶ te zijn, dat het directeurschap van een niet-hoogleeraar berustte op bijzondere met TEMMINCK aangegane overeenkomsten¹⁹⁷ bij den aankoop van diens collectie, terwijl er ondanks de goede verstandhouding tot TEMMINCK uit deze regeling vele bezwaren voor het onderwijs voortvloeiden¹⁹⁸. Als uitkomst van zijn pogingen krijgt hij een benoeming tot opperdirecteur van het R.M.N.H. in Juni 1858; na vele pogingen om meer rechten aan dezen titel verbonden te krijgen, eindigt deze episode¹⁹⁹ met de inwilliging van zijn verzoek om ontslag in Juni 1860. De band van het Museum met het onderwijs, welke reeds vrij los was, werd er in de komende jaren van VAN DER HOEVEN's leven, gezien ook de minder goede verstandhouding tot SCHLEGEL, niet beter op²⁰⁰.

Vragen wij thans eenige aandacht voor de pogingen van VAN DER HOEVEN tijdens zijn opperdirecteurschap voor het bijeenbrengen van een Academische verzameling van vergelijkende ontleedkunde ten bate van het onderwijs²⁰¹. Aanleiding tot deze nieuwe poging was het voorstel van den hoogleeraar HALBERTSMA om bij de verplaatsing van het Anatomisch Kabinet de vergelijkend-anatomische praeparaten daaruit te ruilen tegen de menschelijke schedels en skeletten in het R.M., welke door TEMMINCK verzameld waren ondanks de verbodsbepalingen van 1820 en ondanks het feit, dat zijn herhaalde pogingen, tot uitbreiding van den omvang van het Rijks Museum ook tot de geheele vergelijkende ontleedkunde door de Regeering „niet alleen niet ondersteund, doch zelfs afgewezen werden”.

Mede in verband met het van kracht blijven van de artikelen van de Ministerieele Resolutie van Dec. 1820, dringt VAN DER HOEVEN thans wederom aan op het stichten van een afzonderlijke verzameling

voor vergelijkende ontleedkunde en dacht daarin te plaatsen de voorwerpen gekocht van de door curatoren aan hem in de laatste jaren verstrekte toelage²⁰², de weinige praeparaten reeds in het Rijks Museum aanwezig²⁰³ en de praeparaten van Prof. HALBERTSMA, terwijl hij zijn particuliere verzameling²⁰⁴ op dit gebied te koop aanbood; daar hij slechts zeer enkele skeletten wenscht, kan het gevraagde aparte (liefst in de nabijheid van de collegekamer in het Museum gelegen) lokaal klein zijn. Verder komt hij o.m. weer terug op zijn oude voorstel tot het aanstellen van een prosector en het verstrekken van een aparte kleine subsidie. Bij dispositie van den Minister van Binn. Zaken van 6 Aug. 1859 no. 152, 5de afd. werden door intrekking van een art. van de Besch. van Dec. 1820 de grenzen van den omvang van het Rijks Museum verruimd, m.a.w. van de oprichting van een afzonderlijk Kabinet voor vergel. ontleedkunde was geen sprake, één en ander niet tot instemming van V. D. HOEVEN, die daarin een bron van nieuwe moeilijkheden met SCHLEGEL zag. De ruiling van praeparaten met Prof. HALBERTSMA had plaats, doch de andere voorstellen (aanstelling prosector, jaarl. rijkssubsidie en aankoop particuliere verzameling van V. D. H.) werden eerst in overweging gehouden en daarna afgewezen om financiële redenen, welke dergelijke uitgaven voor een hoofdzakelijk medisch-testimoniumvak niet gedoogden. Door zijn ontslag als opperdirecteur verloor VAN DER HOEVEN ook het bestuur over dit onderdeel van het R.M.N.H., al was het door de ruiling met Prof. HALBERTSMA verkregen deel van de oude particuliere collectie van Brugmans dan ook ruimtelijk van het Museum afgescheiden en vlak nabij de collegezaal en zelfs bij de voor zijn onderwijs aangekochte praeparaten geplaatst²⁰⁵. Na het ontslag als opperdirecteur is er nog sprake van geweest de inrichting voor verg. ontleedkunde te plaatsen in de oude lokalen voor physica, dat in dit gebouwencomplex gehuisvest was geweest. Voorwaarde hiervoor was echter, dat de ruimte van de oude collegezaal zou vervallen aan het Museum, waartegen VAN DER HOEVEN in verband met het onderwijs in de zoölogie, mineralogie en geologie, hetwelk z.i. de nabijheid van het Museum eischte, bezwaren had. Wel achtte VAN DER HOEVEN een collegekamer in deze nieuwe inrichting wenschelijk, doch noodzakelijk achtte hij voor alles, behalve een expositieruimte, een werkkamer voor den aan te stellen prosector en een dissectiekamer. Dit alles stuitte bij hooger hand af op het kosten-bezwaar, terwijl men hetzelfde in nog grooter mate voorzag van VAN DER HOEVEN's uitdrukkelijke voorwaarde, dat de verzameling voor anatome comparata geheel op zichzelf zou staan, zonder een deel van het Museum van Natuurlijke Historie uit te maken, zonder de inwilliging waarvan hij zich niet met het beheer der inrichting zou kunnen belasten²⁰⁶.

Keeren wij thans terug tot het aandeel van het Rijks Museum in het zoölogisch hooger onderwijs.

Ook VAN BREDa gaf zijn colleges in het auditorium van het Rijks Museum²⁰⁷; in hoeverre hij de verzamelingen gebruikte, is mij niet bekend,

hoogstwaarschijnlijk deed hij dit echter wel, zijn verstandhouding tot TEMMINCK was althans goed²⁰⁸.

VAN DER HOEVEN's opvolger, SELENKA, die het goed met SCHLEGEL vinden kon²⁰⁹ en die ook nog college gaf in het auditorium van het R.M.N.H.²¹⁰, zal ongetwijfeld bovenvermelde collectie voor vergelijkende anatomie bij zijn onderwijs gebruikt hebben, zooals ook met de overige verzamelingen van dit Museum het geval was²¹¹, al lag de eigenlijke kracht van zijn onderwijs, zooals we later zien zullen, elders.

HOFFMANN, die vrij spoedig na zijn optreden als hoogleeraar het eigen Zoötomisch Laboratorium betrok, en daar zijn hoofdwerkzaamheden als docent had, had daar een voor het onderricht in systematische zoölogie, in het bijzonder in vormenkennis en osteologie van gewervelde dieren, arme collectie²¹² en deze toestand, welke uit de historie afleidbaar is, is ook heden nog aldus. HOFFMANN heeft pogingen²¹³ in het werk gesteld om de verzameling in dit opzicht aan te vullen, waartegen echter van hooger hand bezwaar is gemaakt, omdat het ten gevolge zou hebben, dat het Museum niet langer dienstbaar gemaakt werd voor het onderwijs en de uitbreiding van de laboratorium-collectie veel geld zou kosten. HOFFMANN maakte gebruik van het Museum voor zijn capita over Vertebraten²¹⁴. Tijdelijk ontving hij daarvoor de voorwerpen uit het Museum op het Laboratorium²¹⁵, doch de bezwaren²¹⁶ hieraan verbonden, deden hem terugkeeren tot colleges in het Museum²¹⁷, alwaar ze plaats hadden in de galerijen²¹⁸ of bij gebrek aan een collegekamer in een der kamers²¹⁹, zoo één der Museumambtenaren zijn kamer kon beschikbaar stellen.

Indirect heeft het Museum als blijvende tentoonstelling gedurende vele jaren zijn diensten bewezen bij de zoölogische vorming der studenten. Meerdere studenten hebben in die jaren de collecties bezichtigd²²⁰. Het halverwege stopzetten van den bouw van het nieuwe Rijks Museum, waarbij onder meer de bouw van een tentoonstellingsgebouw voor een overzichtscollectie achterwege bleef²²¹, is maar tot een zeer beperkten graad opgeheven kunnen worden door de overigens ongetwijfeld keurige overzichtscollectie van de inlandsche fauna²²² en de wel zeer beperkte systematische overzichtscollectie²²³.

Ook het direct aan het Museum verbonden personeel zien we, vooral in de latere jaren, een rol vervullen in het Universitair onderwijs.

De eerste directeur, TEMMINCK²²⁴, is nimmer hoogleeraar geworden²²⁵. Zijn opvolger, SCHLEGEL²²⁶, die den titel van hoogleeraar²²⁷ had, heeft evenmin ooit colleges gegeven²²⁸. Toch is er in dien tijd wel sprake geweest van het betrekken van het museum-personeel in het Universitair onderwijs²²⁹. Alleen de Museum-conservator HUBRECHT²³⁰ zien we enkele jaren als lector²³¹ aan de Leidsche Hoogeschool verbonden. Hij gaf hier geografie en systematiek der zoogdieren en visschen²³², het eerste onderwerp tegelijkertijd met HOFFMANN behandelende²³³. De studenten waardeerden zijn demonstraties in de galerijen²³⁴.

Jaren lang bleef deze zaak hangende. Vooraanstaande personen dachten zeer verschillend over de kwestie Museum-personeel mede

in dienst van het onderwijs of niet, ja zelfs over de vraag, of het Museum een rol speelde of te spelen had bij de zoölogische vorming der studenten²³⁵. In de laatste jaren is deze kwestie opgelost in de richting van een nader gebruik van het Museum-materiaal ten bate van het onderwijs door het Museum-personeel zelf. De directeur van het Museum, VAN OORR²³⁶, werd tevens aangesteld²³⁷ als buitengewoon hoogleeraar in de dierkunde en gaf één uur per week capita²³⁸ over systematiek van vogels en zoogdieren, waarbij zeer veel gedemonstreerd werd²³⁹. Daarnaast wijs ik op het optreden van één der conservatoren van het Museum, Dr. STIASNY, als privaatsdocent in de biologische oceanographie. Dit wekelijksche uur capita uit de marine biologie²⁴⁰ werd aanvankelijk op het Zoölogisch Laboratorium, doch later op het Museum gegeven; op deze colleges vinden richtingen in de biologie een bespreking, welke tot dien tijd niet of nauwelijks tot hun recht kwamen.

Keeren we thans na dit uitstapje over het Rijks Museum en zijn rol bij het onderwijs, terug tot den anderen tak van het zoölogisch onderricht, waarvan wij den draad moeten opnemen bij de belangwekkende figuur van VAN DER HOEVEN. VAN DER HOEVEN²⁴¹ „moge dan ook geen nieuwe wegen in de wetenschap ingeslagen hebben, noch belangrijke wereldberoemde ontdekkingen gedaan hebben, we hebben in hem een stil, conscientieus, arbeidzaam en veelzijdig georiënteerd onderzoeker”²⁴². „welcher bei einer äusserst reichen Erfahrung und ausgebreiteten Gelehrsamkeit kritisches Urtheil mit naturhistorischem Blicke in seltener Weise verband”²⁴³. We hebben boven reeds gezien, dat zijn mogelijkheden voor onderwijs en onderzoek beperkt waren. Zoovele jaren daarna die kwesties beschouwende, kunnen we des te volmondiger instemmen met de uitslating van een tijdgenoot²⁴⁴, dat het te betreuren is, dat het niet mogelijk is geweest aan Leiden het rustig bezit van twee zulke vooraanstaande zoölogen, als VAN DER HOEVEN en SCHLEGEL waren, te verzekeren, dan had Leiden meer dan eenige andere plaats een brandpunt kunnen worden van zoölogische wetenschap. VAN DER HOEVEN was ver buiten de landsgrenzen een bekend zoöloog. Meerdere malen bezocht hij het buitenland, zooals bijv. op zijn studiereis naar Parijs en een deel van Duitschland²⁴⁵, bij zijn bezoeken aan wetenschappelijke vergaderingen; zoo bezocht hij die in Stockholm²⁴⁶ en meer dan eens die in Duitschland en Engeland²⁴⁷. Wederkeerig bezochten beroemde buitenlanders hem te Leiden²⁴⁸. Hij had een uitgebreide wetenschappelijke correspondentie met het buitenland²⁴⁹ en was lid van eenige buitenlandsche geleerde genootschappen²⁵⁰. Die bekendheid, welke gepaard ging met een goeden naam, had hij aan verschillende werken te danken. In de eerste plaats wel aan zijn Handboek, dat niet alleen twee Nederlandsche uitgaven beleefde, maar naast een onvoltooid, een tweede voltooid en zelfs, mede door hem, uitgebreide Deutsche editie, welke uitbreiding ook in Nederlandsche vertaling verscheen; het verscheen ook in een door VAN DER HOEVEN zelf uitgebreide Engelsche vertaling en is een in dien tijd veel gebruikt handboek²⁵¹ geweest. Ook door zijn op gevor-

derden leeftijd geschreven *Philosophia zoologica*, geschreven in het Latijn en vertaald in het Italiaansch, een werk rijper dan zijn Handboek en allermint voor eerstbeginnenden bestemd, verwierf VAN DER HOEVEN zich naam; de invloed ervan bleef echter beperkt²⁵² door de taal, waarin het werd geschreven. Ten slotte ook door zijn talrijke publicaties, welke voor een deel verschenen in het door hem in hoofdzak geredigeerde Tijdschr. voor Natuurlijke Geschiedenis en Physiologie. Al moge ook de anthropologie in hem een ijverig onderzoeker gevonden hebben, toch danken wij hem ook op zoölogisch en vergelijkend anatomisch gebied meerdere publicaties, waarbij zijn monographieën over eenige belangrijke groepen der gewervelde en der ongewervelde dieren op den voorgrond treden. Aanvankelijk vooral geneigd tot de vergelijkende anatomie, werd hij door omstandigheden meer en meer zoöloog in den overigen zin²⁵³. Hij steunde in hoofdzak op de schouders van CUVIER en zijn werk was voornamelijk macroscopisch. De microscopische richting, in zijn tijd sterker opkomend, heeft hem nauwelijks gegrepen²⁵⁴. Hierin verschilt VAN DER HOEVEN sterk van zijn tijdgenoot HARTING²⁵⁵, met wien overigens, bijv. in zake belangstelling voor allerlei maatschappelijke vraagstukken e.d., wel eenige parallellen te trekken zijn. Een ander niet minder belangrijk verschil tusschen deze beide zoölogen is te vinden in hun houding tegenover het opkomende Darwinisme²⁵⁶. HARTING, de overtuigde bekeerling, VAN DER HOEVEN, die op zijn zachtst gesproken afwachtend en sceptisch er tegenover stond. Ook bij VAN DER HOEVEN, zij 't ook minder dan bij HARTING, neiging zich buiten het Universitaire en zuiver wetenschappelijke te bewegen. Zoo zien wij VAN DER HOEVEN als schrijver van meerdere populaire artikelen in het Album der Natuur en elders, als bewerker van het dierkundig deel van de nieuwe uitgave van UILKENS. Zoo nu en dan gaf hij openbare lessen²⁵⁷, bovendien afzonderlijke lessen voor onderwijzers²⁵⁸. Hij schrijft over algemeene maatschappelijke kwesties, is jaren lid van den gemeenteraad, schrijft over opvoeding en onderwijs, over weten en gelooven²⁵⁹, is lid van het kerkbestuur zijner gemeente, enz. Ook als docent en geleerde was hij zeer veelzijdig. Zijn opleiding al was veelzijdig geweest; hij promoveerde zoowel in de natuurwetenschappen als in de medicijnen, waarin hij zelfs later nog een door hem afgeslagen professoraat²⁶⁰ werd waardig gekeurd. Hij doceerde vóór zijn benoeming te Leiden nog natuurkunde te Rotterdam²⁶¹, en later ook nog botanie aan apothekers-leerlingen²⁶². Ook als academisch docent had hij de zorg voor vele vakken. VAN DER HOEVEN zelf heeft de schaduwzijden daarvan zeer sterk gevoeld en was van meening, dat men eenzijdigheid allermint er door vermijdt, maar wel eigenwaan en zelfgenoegzaamheid kweekt²⁶³. Ook toen al waren er stemmen opgegaan om het onderwijs in de dierkundige wetenschappen te splitsen en aan meer dan één hoogleeraar op te dragen²⁶⁴. Al moge hij als zoölogisch onderzoeker in hoofdzak macroscopisch anatoom geweest zijn, daarom was hij in zijn studie allermint éénzijdig en beoefende zoowel de systematiek, waarvoor hij in het allermint geen minachting had en de

geografie, als de anatomisch-physiologische richting²⁶⁶. Hij was veel belezen, waarbij hem zijn uitgebreide talen-kennis zeer te pas kwam, en schreef over zeer verschillende onderwerpen boek aankondigingen en boekbeschouwingen in verschillende tijdschriften.

Behalve zoölogie en vergelijkende anatomie doceerde VAN DER HOEVEN ook nog andere vakken te Leiden. Wanneer we de openbare colleges ter zijde stellen, vinden we vermeld, dat hij een jaar pharmacologie²⁶⁶ gaf, sinds 1839 ook geologie, als regel met mineralogie²⁶⁷ er bij, soms met de aankondiging palaeontologie²⁶⁸ er bij te zullen innemen. Sinds 1830 gaf hij anthropologie²⁶⁹, als regel om het andere jaar, een college, dat hij met graagte gaf²⁷⁰ en dat aanvankelijk althans betrekkelijk goed geloopten²⁷¹ werd, niet alleen door studenten, maar ook door professoren, ook van andere faculteiten. Zijn dierkundige colleges, welke ons meer in het bijzonder interesseeren, vervallen in tweeën. In de eerste plaats in meer elementaire colleges bestemd voor a.s. medici en natuurphilosofen. Het aantal eigenlijke studenten in de wis- en natuurkunde²⁷² was buitengewoon klein, het totale aantal schommelde in de jaren 1826—1864 tusschen de 7 en de 20, met in de eerste helft een gemiddelde van 10 en in de tweede helft van 15 studenten per jaar, om pas in de paar laatste levensjaren van VAN DER HOEVEN een enorm snelle stijging te vertoonen. De oorzaken van dit kleine aantal lagen in de zeer beperkte bestaanskansen²⁷³ van de wis- en natuurkundigen, die dan ook wel deze studie met die der medicijnen bijv. combineerden. Een gevolg hiervan was, dat de studenten in de wis- en natuurk. faculteit gezegd werden het ijverigst te studeeren²⁷⁴. Problemen van „bevoegdheden” waren er niet²⁷⁵. De enorme stijging van hun aantal²⁷⁶ in die laatste levensjaren van VAN DER HOEVEN staat in verband met de grootere vraag naar leeraren in verband met de oprichting van de H.B.S.²⁷⁷. Eigenlijke zoölogische studenten²⁷⁸ waren er toen slechts zeer weinig. Want zoölogie was slechts verplicht als propaedeutisch vak en behoorde, zooals wij gezien hebben, niet tot het doctoraal examen. We hooren dan ook VAN DER HOEVEN het eigen recht van het vak verdedigen²⁷⁹ naast zijn waarde als hulpvak. In de practijk was er echter toch al iets gegroeid in deze richting, en was er reeds een differentiatie²⁸⁰ opgetreden in het ééne doctoraat in de wis- en natuurkundige faculteit, ook al doordat het Besluit van 1815 een voorkeurvak toeliet. En ook in deze jaren zijn er al stemmen en voorstellen tot splitsing van het doctoraat in meerdere richtingen²⁸¹, waarbij men de dierkunde tot een enkele richting beperken wil. Zelden strekt men de scheiding tot aan het candidaats-examen uit²⁸², maar als regel worden de beginselen der zoölogie ook voor de andere richtingen als eisch gesteld voor het ééne gemeenschappelijke candidaatsexamen²⁸³ dan wel voor alle diverse candidaats-examens of eerste examens²⁸⁴. Bij het doctoraal examen in de natuurlijke geschiedenis, c.q. het eindexamen in dierkunde, of het tweede examen voor het doctoraat in de dierkunde, wenschte men dierkunde niet alleen, maar ook vergelijkende ontleedkunde²⁸⁵, in een ander geval voor het eindexamen voor het meesterschap in de plant- en dier-

kunde o.m. de kennis van de anatomie, physiologie en natuurlijke geschiedenis der dieren²⁸⁸. Doch eer van dit alles iets in een wet is opgenomen, is zelfs reeds de opvolger van VAN DER HOEVEN niet meer in Leiden.

Voor de meergevorderden onder de wis- en natuurkundigen gaf VAN DER HOEVEN langen tijd bijzondere colleges, of liever kondigde ze aan, vele jaren n.l. met de bijvoeging „horis dein indicandis”²⁸⁷, wellicht na mogelijk slechte ervaring met de capita in de eerste jaren²⁸⁸. Misschien waren er vaak geen toehoorders; meerdere jaren staan dan ook geen capita selecta op de series²⁸⁹; echter in zijn laatste negen levensjaren kondigt VAN DER HOEVEN weer capita selecta in vergelijkende anatomie²⁹⁰ aan. Daarvóór waren de onderwerpen van deze colleges voor meergevorderden: vergelijkende osteologie²⁹¹, zoogdieren²⁹², vogels²⁹³ of eenige groepen der Evertibraten²⁹⁴, physiologie²⁹⁵, microscopische anatomie²⁹⁶, enz., maar vooral entomologie²⁹⁷.

Aan zijn elementaire colleges besteedde hij, behalve in de eerste jaren²⁹⁸, als regel 5 uur, soms 4 uur per week, een paar jaar zelfs 6 uur. Hij gaf jaren lang²⁹⁹ twee colleges n.l. vergelijkende anatomie en physiologie en daarnaast elementaire zoölogie³⁰⁰. In zijn eerste hoogleeraarsjaren gaf hij één college, geheeten elementaire natuurlijke historie³⁰¹, later aangekondigd met de bijvoeging vergelijkende anatomie³⁰², waarbij hij ook wel invertebraten schijnt te hebben behandeld³⁰³. Ook in zijn latere jaren³⁰⁴ gaf hij slechts één college n.l. elementaire zoölogie en vergelijkende anatomie, hetgeen de niet-natuurhistorische studenten in de fac. der wis- en natuurkunde, voor wie de vergelijkende anatomie geen examenvak was, minder prettig vonden³⁰⁵. De vergelijkende physiologie was verdwenen in de aankondiging³⁰⁶. Deze elementaire colleges waren bestemd voor³⁰⁷ de wis- en natuurkundige en de medische studenten. Gezien het buitengewoon kleine aantal natuurphilosophische studenten gedurende bijkans zijn geheelen hoogleeraarstijd, richtte VAN DER HOEVEN zijn elementaire colleges dan ook in op de behoeften van de a.s. medici³⁰⁸, die den hoofdschotel van zijn toehoorders³⁰⁹ vormden. Hij rekent hen zelfs onder zijn eigenlijke leerlingen: er waren er onder hen ongetwijfeld eenige met belangstelling in zoölogie en vergelijkende anatomie³¹⁰. Zien we hem zelfs niet naar de pen grijpen, als hij de academische opleiding der medici in gevaar acht³¹¹, waarschuwend tegen de afbraak van het universitaire onderwijs³¹², het ontnemen van de rechten aan den doctorstitel verbonden³¹³, waarschuwend voor de moeilijkheden bij de vervanging van de faculteitsexamens door examens voor staatscommissies³¹⁴.

Wat het aantal medici nu op de colleges van VAN DER HOEVEN betreft, moeten wij opmerken dat het eenige jaren zeer gedrukt werd door de aanwezigheid van VAN BRED³¹⁵, die, na den Belgischen opstand aan Leiden toegevoegd, daar tot 1839 college heeft gegeven, niet alleen in de vakken van zijn eigen wetenschappelijke neigingen n.l. geologie en palaeontologie, maar ook in natuurlijke historie, vergelijkende anatomie en physiologie, in het bijzonder van vertebraten³¹⁶. De studenten liepen VAN BRED³¹⁷ wel en VAN DER HOEVEN niet en wel om zeer verschillende redenen³¹⁸. VAN BRED³¹⁹ gaf slechts een half

college, voor half geld dus, VAN DER HOEVEN een heel, Laatstgenoemde nam na afloop een streng tentamen af, eerstgenoemde niet. Verder trok VAN BREDa als persoon ook veel meer, en voerde de nieuwigheid in om colleges in het Nederlandsch te geven, wat velen veel beter verstaan zullen hebben dan het door VAN DER HOEVEN gebruikte Latijn. De studenten betreurden dan ook het vertrek van VAN BREDa naar Haarlem en hoopten hem weer in Leiden terug te mogen zien²¹⁸.

We zien hier de gevolgen van verscheidene systemen van dien tijd, dat der concurreerende colleges, der testimonium-colleges en van den financieelen band tusschen hoogleeraar en student. We zien hier, dat bij deze concurreerende colleges, een stelsel, waarvan men zooveel goeds verwachtte²¹⁹, de keuze der studenten niet bepaald werd naar het beste college, gesteld dan al, dat de student de meest bevoegde zou zijn om dat te beoordeelen²²⁰, maar naar gansch andere dingen. Het testimoniumstelsel stelde den hoogleeraar voor de moeilijkheid²²¹, of hij eenige blijken van kennis eischen mocht; zoo ja, dan zou hij den schijn willen trachten te vermijden, dat hij de studenten naar zijn colleges dreef; zoo neen, hoe was het dan mogelijk te controleeren of een bepaald persoon werkelijk de lessen gevolgd had? Vrijwel algemeen wenschte men dan ook vervanging van het testimonium door een examen²²².

We zien ook uitwassen van het zoo goed bedoelde stelsel van den financieelen band tusschen hoogleeraar en student, goed bedoeld ter wille van den ijver der hoogleeraren en den bloei der hoogeschool. Uitwassen als deze: voor den ijverigsten student, dat zijn financieele toestand den doorslag kon geven en niet zijn leergierigheid²²³; voor den hoogleeraar, die een testimoniumcollege had te geven, moeilijkheden²²⁴ tusschen zijn gevoelens en zijn beurs bij aanzoecken om gratis de colleges te mogen volgen; studenten zochten wel min edele bedoelingen in vermenigvuldiging van colleges als de wetenschap splitsing eischte, enz. Steeds grooter werd dan ook de drang om den direct persoonlijken financieelen band tusschen hoogleeraar en student op te heffen²²⁵.

Om weer tot het aantal medici op het college van VAN DER HOEVEN terug te keeren, we zien, dat de tijd na het vertrek van VAN BREDa zich kenmerkt door een sterke daling van het totaal aantal medische studenten te Leiden, dat van ongeveer 200 terugloopt tot 55 in 1850, een daling, welke ook het gezamenlijk aantal medische studenten in Nederland en het totaal aantal studenten van alle faculteiten te zamen, niet alleen in Leiden, maar ook in geheel Nederland vertoont. Daarna volgt een stijging over het geheele land ook van het totaal aantal medische studenten. Na de diepste depressie van 1850 volgt te Leiden in enkele jaren een stijging tot een niveau, waarop het vele jaren blijft, en dat zich beweegt om het getal honderd, als regel er beneden, nu en dan er even boven. Vlak na den dood van VAN DER HOEVEN volgt dan eerst een snelle stijging van het totale aantal medische studenten²²⁶.

Hoewel de studenten bij meerdere gelegenheden hun groote genegenheid voor VAN DER HOEVEN uitten of hem deze toonden²²⁷, moesten

zij toch ook wel erkennen, dat zijn ijver grooter was dan de belangstelling zijner hoorders³²⁸, welke wel eens zoo gering was, dat VAN DER HOEVEN meende een college te moeten sluiten³²⁹.

De klachten over verwaarloozing der niet direct medische vakken door de medische studenten waren toen al algemeen³³⁰. Daarbij kwam nog, dat de zoölogische en vergelijkend anatomische colleges voor de medici testimoniumcolleges waren, welk soort colleges in het algemeen in minder aanzien³³¹ waren. Deze colleges waren echter in vergelijking met de andere wis- en natuurkundige colleges in zooverre in een gunstigeren toestand, dat zij niet tot het candidaatsexamen in de wis- en natuurkunde behoorden, maar tot dat in de medicijnen. Het ontvangen van dit onderwijs en in het bijzonder van dat in de vergelijkende ontleedkunde na of althans gelijk met dat in de menselijke ontleedkunde achtte men gewenscht, zoo niet noodzakelijk³³². In die lijn is het te begrijpen, dat zelfs voorgesteld werd het onderwijs in de vergelijkende ontleedkunde over te brengen naar de Medische faculteit³³³. Hoogstens wenscht men het onderricht in de zoölogie over te brengen naar het eerste examen³³⁴. Het onderwijs in de vergelijkende anatomie vooral, maar ook dat in de zoölogie werd algemeen voor den medicus van belang geacht³³⁵. Voor de medici achtte VAN DER HOEVEN, wat de zoölogie betreft, een overzicht van het geheel van belang, meer dan de bijzondere kennis van een enkele dierklasse³³⁶.

Als handleiding bij zijn colleges beval hij aanvankelijk aan CUVIER's *Regne Animal*, dat echter minder geschikt bleek te zijn³³⁷. Hij schreef toen zijn eigen Handboek, speciaal met het oog op zijn medische toehoorders en daarom is daarin meer vergelijkende ontleedkunde opgenomen dan in eenig ander handboek uit dien tijd; verder begon hij met de lagere dieren tot beter begrip der physiologie, in afwijking met de meeste andere handboeken van dien tijd³³⁸. VAN DER HOEVEN schijnt ook wel andere boeken aan zijn studenten aanbevolen te hebben³³⁹. Stippen we nog even aan zijn uitgave van een tafel van het dierenrijk ten bate van zijn toehoorders³⁴⁰. Zijn handboek der dierkunde, al mocht het behalve als leidraad voor zijn college ook als vademecum voor de studenten bedoeld zijn³⁴¹, was ongetwijfeld te uitgebreid voor de pas beginnende toehoorders³⁴². Wel te bedenken is, dat op de Latijnsche scholen en ook op de enkele Gymnasia met een meer uitgebreid leerprogramma, nog geen natuurwetenschappen gegeven werden³⁴³. Hoezeer ook de kennis der oude talen noodig achtende³⁴⁴, verdedigt VAN DER HOEVEN daarnaast echter met klem het geven van natuurwetenschap op gymnasia en middelbare scholen³⁴⁵, schreef zelf een leerboek voor het middelbaar onderwijs³⁴⁶ en bepleitte zelfs lessen in natuurlijke historie op de lagere scholen³⁴⁷. Ook van andere zijde wordt het opnemen van natuurwetenschappen en ook van dierkunde in het programma van het gymnasium verdedigd³⁴⁸, door anderen echter bestreden³⁴⁹. Het was de tijd, dat VAN DER HOEVEN nog het idee moest bestrijden³⁵⁰, dat de natuurwetenschappen uitsluitend op de stoffelijke belangen gericht zouden zijn en niet bevorderlijk zouden zijn voor de ware humaniteit. Verder was het

peil der aankomenden ook in andere opzichten, vooral door de in deze jaren telkens gewijzigde en vaak zeer lage eischen van toelating tot de hoogeschool, lang niet altijd hoog³⁶¹. VAN DER HOEVEN zelf was voor een streng toelatingsexamen³⁶². — Nadere bijzonderheden omtrent den inhoud der colleges van VAN DER HOEVEN zijn mij onbekend gebleven³⁶³. VAN DER HOEVEN schijnt zijn leerlingen vooral ook een historische opvatting van de wetenschap bijgebracht te hebben³⁶⁴. Hoe hij zijn colleges gaf is ons iets beter bekend. Hij las niet, doch had een vrije voordracht³⁶⁵, teekende veel³⁶⁶, en demonstreerde ook, zooals we vroeger reeds opgemerkt hebben en gaf nog zeer lang zijn colleges in het Latijn³⁶⁷, welke taal als collegetaal in dien tijd afsterft³⁶⁸. Hij dicteerde niet³⁶⁹, hetgeen anders nog al eens samenging³⁷⁰ met het gebruik van het Latijn als collegetaal. Nu en dan liet hij respondeeren³⁷¹, iets wat in de eerste jaren van zijn professoraat in het algemeen nog vaak en zeer geregeld gebeurde³⁷². Over zijn vergeefsche pogingen tot het instellen van een gelegenheid tot practische oefening, hebben we reeds gesproken. Zijn ijverigste leerlingen hielp hij echter toch in practische dingen³⁷³. Het is in dezen tijd, dat er een streven komt tot het gelegenheid scheppen van practisch werk³⁷⁴ en tot het aanstellen van hulppersoneel³⁷⁵ in verband hiermee.

Als opvolger van VAN DER HOEVEN kwam te Leiden KEFERSTEIN's jeugdige assistent EMIL SELENKA³⁷⁶. SCHLEGEL schijnt aan deze benoeming niet vreemd geweest te zijn³⁷⁷, zijn hoop te Leiden een anti-Darwinistisch centrum te stichten³⁷⁸ werd echter niet vervuld, want SELENKA ontpopte zich als een overtuigd aanhanger³⁷⁹ van die leer, waarvoor hij ook geestdrift wist te wekken bij zijn leerlingen. Nochtans bleef zijn verhouding tot SCHLEGEL goed³⁷⁰ en dit maakte hem mogelijk vele plannen tot uitvoer te brengen. Er is een merkwaardige tegenstelling tusschen VAN DER HOEVEN en SELENKA. Gene de bekende, in het buitenland zeer geziene, en vooraanstaande zoöloog, die getracht heeft veel te bereiken, maar wien vrijwel niets gelukt is, slachtoffer van zijn verhouding tot SCHLEGEL en van de karigheid na den Belgischen tijd, leeraar over weinige studenten, waaronder nauwelijks directe leerlingen. SELENKA daarentegen, de jonge buitenlander, die, hoe beroemd later ook, in zijn Leidschen tijd toch niet zóó'n naam had, die binnen enkele jaren alles gedaan krijgt, en een heele school van zoölogen³⁷¹ kweekt. Het tij was ongetwijfeld mee. We hebben vroeger reeds gezien, dat het aantal studenten in de natuurphilosophische faculteit in de laatste levensjaren van VAN DER HOEVEN zeer sterk stijgende was in verband met de vraag naar leeraren aan de H.B.S. In SELENKA's Leidsche jaren hield deze opwaartsche lijn nog steeds aan, en krom het totale aantal in de faculteit van bijkans 60 tot ruim 100. Ook het totale aantal medische studenten steeg in deze jaren snel en krom van ongeveer 100 tot ongeveer 150. Doch al mogen de tijden gunstig geweest zijn, daartegenover staat toch ook, dat SELENKA „trok” en eenige jonge zoölogen van andere Universiteitssteden naar Leiden overgingen³⁷². Hij schijnt daarbij zeer enthousiast en beminlijk geweest te zijn³⁷³.

Hij doceerde in het Duitsch³⁷⁴, een poging om zich van het Nederlandsch te bedienen gaf hij na enkele weken op³⁷⁵. Bezwaarlijker echter vonden de studenten de enorme snelheid³⁷⁶, waarmede hij zijn zaakrijke³⁷⁷ colleges gaf en het gelijke tempo, waarmede hij demonstreerde³⁷⁸. Hij was een boeiend spreker en had een zeer groot teekentalent³⁷⁹. Ook SELENKA gaf nog 2 uur per week mineralogie en geologie en palaeontologie, doch deze colleges schijnt hij nog al verwaarloosd te hebben³⁸⁰. Verder gaf hij in de latere jaren 1 uur algemeene zoölogie en anthropologie³⁸¹, waar ook theologen kwamen³⁸². Wat ons meer direct aangaat, zijn zijn colleges in zoölogie en vergelijkende anatomie, waaraan hij 4 uur per week besteedde³⁸³. Verder kondigde hij de eerste jaren capita aan voor meergevorderden³⁸⁴, gaf ook eens een jaar een uur vergelijkende anatomie en embryologie³⁸⁵. Ten slotte richtte hij zoölogische voordrachtavonden aan zijn huis in voor meergevorderden³⁸⁶ en nam een paar studenten mede op een buitenlandsche excursie³⁸⁷. Van de medici werd een tentamen in zoölogie gevraagd voor het candidaatsexamen in de medicijnen, verder moesten alle philosophische studenten het college zoölogie loopen voor hun candidaatsexamen, terwijl voor het doctoraalexamen alleen zij er examen in behoeften te doen, die in zoölogie of botanie doorgingen, voorschriften³⁸⁸, welke tot de invoering van de nieuwe wet, dus ook in de paar eerste jaren van HOFFMANN's professoraat geldig bleven. Aan SELENKA, die meer hechtte aan het zelf waarnemen dan aan college-loopen en die op het examen vroeg over het zelf geziene³⁸⁹, is de invoering van het practisch werken in de zoölogie in Leiden te danken³⁹⁰. Dat dit door de studenten belangrijk gevonden werd³⁹¹, bleek uit het aantal practicanten³⁹². Het aantal practicum-uren op de Series vertoont in den loop der jaren een stijging³⁹³. Het waren zonder twijfel alleen de oudere jaars zoölogen, die dit practicum liepen; van practica voor eerste jaars was waarschijnlijk geen sprake, nog veel minder van die voor medici.

Dit practisch werken bracht mede de stichting van wat SELENKA noemde een Zoötomisch Laboratorium³⁹⁴. De eerste consequentie is misschien eigenlijk al getrokken bij het aanvaarden van de kleine maar zeer waardevolle collectie³⁹⁵ van wijlen Prof. VAN DER HOEVEN, naar ik meen den laatsten Leidschen uitlooper op zoölogisch gebied van de oudtijds zoo normale particuliere collecties van professoren³⁹⁶. De collectie werd n.l. aanvaard op de door de nabestaanden gemaakte en zeer begrijpelijke voorwaarde³⁹⁷, dat deze afgezonderd van het Rijks Museum en onder opzicht van den hoogleeraar in de zoölogie zou zijn. Hoe het zij, het Laboratorium kwam tot stand en SELENKA verkreeg in zijn paar Leidsche jaren al de consequenties van deze oprichting, n.l. een eigen subsidie³⁹⁸ voor aankoop van dieren³⁹⁹ voor practicum, onderwijscollectie en onderzoek, voor aankoop van instrumenten en andere hulpmiddelen daarbij⁴⁰⁰, voor een eigen boekerij⁴⁰¹ en ten slotte ook eigen personeel⁴⁰² en een eigen gebouw. SELENKA hielp aanvankelijk de practicanten zelf en alleen, was zelfs in hetzelfde werkvertrek⁴⁰³ bezig aan eigen onderzoek, doch verkreeg ten

slotte een eigen assistent voor de zoölogie, waarover tot nu toe nog geen zoölogisch hoogleeraar had kunnen beschikken⁴⁰⁴, en waarin Leiden den anderen hoogeschoolen voor was⁴⁰⁵. De eerste assistent was P. C. HOEK⁴⁰⁶, de later zoo bekend geworden specialiteit op visscherij-gebied. Ook de eerste eigen amanuensis deed weer zijn intrede, waarvoor SELENKA nu niet in de eerste plaats een praeparateur zocht, doch een teekenaar⁴⁰⁷. De beschikbare ruimte in het Rijks Museum was niet alleen zeer klein⁴⁰⁸, doch ook ongeschikt voor histologisch en experimenteel onderzoek⁴⁰⁹. Aan den overkant van de Papengracht vindt SELENKA nu een onderdak bij de firma TRAP⁴¹⁰, daar richt hij drie kamers in met aquaria, waardoor het door hem gewenschte onderzoek naar de ontwikkelingsgeschiedenis en de levenswijze van lagere dieren, in het bijzonder van zeedieren, mogelijk werd⁴¹¹. Inmiddels zijn er plannen aan de orde tot stichting van een nieuw Academiegebouw en een Rijks Museum van Natuurlijke Historie met een Zoötomisch Laboratorium op de Ruïne⁴¹². Doch het bleef bij plannen⁴¹³, en alleen het Zoötomisch Laboratorium komt er even daarna toch door⁴¹⁴. Wat de reden hiervan was? Heeft misschien indruk gemaakt, dat SELENKA schreef⁴¹⁵, dat hij genoodzaakt was de jongelieden tot voltooiing hunner wetenschappelijke studiën naar Duitschland te zenden? Merkwaardigerwijze wordt echter dit Laboratorium op zoodanige plaats gebouwd⁴¹⁶, dat het noodzakelijkerwijze ruimtelijk ver van het Rijks Museum gescheiden is en zal blijven. Zeer begrijpelijk heeft SELENKA gevreesd⁴¹⁷, dat zijn Laboratorium het slachtoffer zou worden van architectonisch schoon en eischen van de façades en begreep hij goed, dat hij noodig had veel licht en licht uit de goede richting en mogelijkheid tot uitbreiding, aangezien hij spoedig een tweeden leerstoel en wel in de histologie noodig achtte. Dat hij echter ook de verre ruimtelijke scheiding heeft aanvaard en misschien zelfs aangeraden, is wellicht te verklaren uit zijn richting en uit zijn inzichten omtrent het wezen van een laboratorium en dat van een museum⁴¹⁸. Zijn directe opvolger reeds betreurde deze scheiding⁴¹⁹.

Persoonlijk heeft SELENKA van de vruchten van zijn pogen niet geprofiteerd. Juist toen zijn voornaamste wenschen vervuld waren of zouden worden, nam hij om gezondheidsredenen⁴²⁰ het beroep naar Erlangen aan. Het nieuwe laboratorium heeft hij in wording kunnen zien, toen hij in 1875 als afgevaardigde van de Universiteit te Erlangen⁴²¹ de feesten ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan der Leidse Hoogeschool bijwoonde, feesten waarbij aan vooraanstaande zoölogen een eeredoctoraat⁴²² werd toebedeeld, in de wis- en natuurkunde aan P. HARTING en CARL GEGENBAUR, door de medische faculteit aan CHARLES DARWIN en den aanwezigen H. MILNE EDWARDS⁴²³. Het is onloochenbaar, dat SELENKA de ontwikkeling van het zoölogisch onderzoek in Nederland in het laatste derde van de 19e eeuw in geheel nieuwe banen geleid heeft⁴²⁴. Wij mogen daarvoor dankbaar zijn, al heeft men van andere zijde niet kunnen nalaten de benoeming van den buitenlander te betreuren⁴²⁵. Hij stichtte het Niederländisches Archiv für Zoologie⁴²⁶ en had een krachtig aandeel

bij de oprichting van de Nederl. Dierkundige Vereeniging⁴²⁷. Had zijn voorganger VAN DER HOEVEN niet reeds gewezen⁴²⁸ op datgene, waarin het buitenland onze prijsverhandelingen-uitschrijvende-en-beoordeelende-en-verder-vooral-lang-tafelende Nederlandsche geleerde genootschappen vooruit was? De mede door SELENKA gewekte geest werkte mede tot de stichting van het zoölogisch station⁴²⁹, waarin aanvankelijk het Leidsche Zoölogische Laboratorium met mannen als HOFFMANN en HOEK zoo'n vooraanstaande rol speelde⁴³⁰. SELENKA stond ten slotte mede op de bres bij de pogingen om de regeering tot het huren van een werktafel in het Zoölogisch Station te Napels te bewegen⁴³¹.

Het optreden van HOFFMANN als opvolger van SELENKA valt even vóór de invoering van de nieuwe wet⁴³² op het hooger onderwijs. Deze wet maakte een einde⁴³³ aan den directen financieelen band tusschen hoogleeraar en student, aan de testimoniumcolleges in zoölogie en aan de concurreerende colleges. Het afschaffen der testimonia maakte een einde aan vele misstanden, doch had ook ongetwijfeld een geringer collegebezoek ten gevolge, dat in de eerste jaren na de invoering van de wet nog in de hand werd gewerkt door een niet zeer gelukkige regeling van de betaling voor enkele lessen⁴³⁴. De hoogleeraren werden niet langer benoemd in de faculteit, maar voor een bepaald vak⁴³⁵. De mineralogie en de geologie, in de eerste jaren nog door HOFFMANN gegeven⁴³⁶, werden aan een aparten hoogleeraar opgedragen; een verwaarloosd vak als het tot nu toe was⁴³⁷, ging het aldus een eigen toekomst tegemoet. Aan de verwachtingen, dat in het uitgestrekte gebied der dierkunde het onderwijs aan meer dan één leerkracht zou worden opgedragen, waartoe vroeger en later stemmen⁴³⁸ opgegaan waren, werd de bodem ingeslagen, doordat de hoogleeraar benoemd werd in de zoölogie, vergelijkende anatomie en physiologie, welke vakken in één adem genoemd werden als vakken, welke aan elke Universiteit onderwezen moesten worden⁴³⁹. Deze wonderlijke combinatie bleef dan ook niet zonder critiek⁴⁴⁰ en vrij spoedig volgt de wensch tot het aanstellen van aparte docenten voor systematiek en voor algemeene physiologie⁴⁴¹. De nieuwe wet voerde meervoudige doctoraten⁴⁴² in, waaronder één in plant- en dierkunde⁴⁴³. De zoölogie was hiermede ook officieel verheven van propaedeutisch vak tot zelfstandige wetenschap⁴⁴⁴. De oude litteraire propaedeusis, laatste rest van het oude ideaal van den eenen geleerden stand, werd naar vrijwel algemeen verlangen, hoewel ook hier felle kritiek⁴⁴⁵ niet uitbleef, van de hoogeschool overgebracht naar het gymnasium⁴⁴⁶. Ook voor de overbrenging van de natuurkundige propaedeuse voor de medici naar de gymnasia verhieven zich in deze jaren enkele stemmen⁴⁴⁷, evenzoo enkele stemmen⁴⁴⁸ voor het afschaffen van de dierkunde als universitair eisch voor de a.s. medici. Het andere uiterste namen de enkelen in, die in deze jaren geen natuurwetenschappen of althans natuurlijke historie op het Gymnasium wilden⁴⁴⁹. De nieuwe wet met zijn academisch statuut hield het midden; het behield de dierkunde als universitair-propaedeutisch-medisch vak⁴⁵⁰ en voerde dierkunde als leervak op het gymnasium in⁴⁵¹. Daar het gymnasium de normale

toegangspoort tot de universitaire examens werd, kon men dus bij deze categorie van studenten de eerste beginselen der dierkunde reeds bij hun komst aan de universiteit bekend veronderstellen. Aan de stemmen, in deze jaren reeds vernomen, om ook aan de H.B.S.-ers den toegang te openen tot de universitaire examens in de genees- en natuurkundige richting, zonder meer⁴⁵² of met geringe aanvullings-eischen⁴⁵³, werd in de wet niet te gemoet gekomen. Wel volgden zeer vele bezitters van het eind-diploma der H.B.S. de dierkundelessen, daar voor hun natuurkundig examen natuurlijke geschiedenis der dieren en vergelijkende ontleedkunde examenvakken⁴⁵⁴ waren, doch zij deden geen universitaire examens. Toen in 1878 bepaald werd, dat de natuurkundige examens door de faculteiten zouden worden afgenomen⁴⁵⁵, verdween echter de dierkunde van het examenprogramma⁴⁵⁶. Meerdere stemmen hadden zich reeds voor deze afschaffing⁴⁵⁷ verklaard, anderen er tegen⁴⁵⁸. Het programma en het eindexamen van de H.B.S. waarborgden dan ook ongetwijfeld eenige kennis van de zoölogie⁴⁵⁹. Doch ook andere categorieën van studenten met veel geringere vooropleiding waren tot deze natuurkundige examens toegelaten⁴⁶⁰. De resultaten bij het natuurkundig examen voor zoölogie waren dan ook zeer slecht⁴⁶¹. Nochtans schafte men het, zooals gezegd is, af. Daar de propaedeutici vrijwel altijd veel en veel minder in aantal waren dan de eerste natuurkundigen⁴⁶², beteekende dit voor het Zoölogisch Laboratorium, dat het in tegenstelling met de overige laboratoria veel minder bevolkt werd door medici. Dit werd echter eenigszins geremd door het feit, dat vele oud-H.B.S.-ers verstandiger waren dan de wet en wel de dierkunde-colleges liepen⁴⁶³. Voor het propaedeutisch examen in de medicijnen werd de dierkunde als examenvak opgenomen⁴⁶⁴. Het oude ideaal van vergelijkende anatomie na of althans tegelijk met de menschelijke anatomie was daarmee opgegeven⁴⁶⁵. Het werd voorbereiding met al de gevolgen, welke daaraan door den doorsnee-medisch-student worden verbonden.

In de faculteit der wis- en natuurkunde verdwijnt de zoölogie als algemeen kandidaatsvak⁴⁶⁶ en blijft dit slechts — wanneer wij de biologen even buiten beschouwing laten — voor de pharmaceuten⁴⁶⁷ en de geologen⁴⁶⁸. Het aantal pharmaceuten en geologen is gering in verhouding tot dat der medici en het belang van de dierkunde voor hun opleiding gering in verhouding tot die voor de biologen, weshalve zij hier niet nader besproken zullen worden. Ten slotte bleef de dierkunde natuurlijk eisch voor het kandidaatsexamen en het doctoraalexamen in de plant- en dierkunde⁴⁶⁹. De nieuwe wet regelde ten slotte ook de bevoegdheden voor leeraar op het gymnasium. De gepromoveerde in de plant- en dierkunde verkreeg slechts de bevoegdheid tot het onderricht in deze beide vakken⁴⁷⁰, hetgeen zelden een voldoende bestaan opleverde. Men wees dan ook op de zeer beperkte bevoegdheid van juist dit doctoraat⁴⁷¹. Het heeft ongetwijfeld bijgedragen tot de afname van het aantal zoölogen, waartoe waarschijnlijk ook wel heeft bijgedragen het feit, dat na het opheffen van het lichte admissie-examen⁴⁷², de toegang tot de universitaire

examens voor den oud-H.B.S.-er alleen te verkrijgen was door het veel zwaardere z.g.n. staatsexamen⁴⁷⁹, waardoor zonder twijfel het aantal studenten in de faculteit beperkt bleef⁴⁷⁹. Dit maakte ook wel, dat vele oud-H.B.S.-ers den weg van de middelbare akte K IV⁴⁷⁵ ingingen⁴⁷⁶. Hoewel eigenlijk de volledige akte, waarvan K IV een onderdeel was, pas bevoegdheid⁴⁷⁷ gaf, treedt toch ook de akte K IV als concurrent op. Eerst kort geleden is aan deze akte de volledige bevoegdheid toegekend⁴⁷⁸. Van alle andere wenschen en plannen: om bepaalde eischen van vooropleiding te stellen⁴⁷⁹, om het examen zelf uit te breiden en te splitsen in examens met verschillende bevoegdheden⁴⁸⁰ en om het naar de universiteiten over te brengen⁴⁸¹, is niets gekomen. De verschillende locale sub-commissies voor K IV, waaronder sinds een paar jaren ook een Leidsche sub-commissie, gaan in de richting van het laatstgenoemde plan. De studeerenden voor deze M.O.-akte moesten echter practisch toch al gebruik maken van de universitaire hulpmiddelen en zoo heeft dan ook het Leidsche Zoölogische Laboratorium in den loop der jaren zijn bezitters van de akte K IV opgeleverd⁴⁸².

De opvolger van SELENKA was, zooals we reeds gezien hebben, HOFFMANN⁴⁸³. Bij zijn benoeming te Leiden had hij zich reeds op velerlei gebied bewogen. Hij had gestudeerd te Amsterdam, te Göttingen en te Utrecht. Hij was gepromoveerd in de medicijnen en in de zoölogie. Als medicus was hij niet alleen eenige jaren psychiater geweest, maar daarvoor en daarna prosector bij de anatomie te Amsterdam en te Leiden. Voor zijn benoeming was hij een paar jaar conservator aan 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie. Zijn professoraat is gekenmerkt door een groot aantal artikelen over morphologie, vergelijkende anatomie en ontwikkelingsgeschiedenis, zoowel van evertrebraten als van vertebraten, maar in hoofdzaak toch over ontwikkelingsgeschiedenis van vertebraten. Bij zoo'n groote productiviteit, waarvan wij vermeld staan, moeten we wel bedenken, dat hij vele jaren lang de hulp had van zijn assistent en lateren conservator DE GRAAF, iemand, waarvan in zijn jeugd al getuigd werd⁴⁸⁴, dat zijn microscopische praeparaten zóó keurig van bewerking en zóó voortreffelijk van inhoud waren, dat zij van een bijzonder anatomisch talent getuigden, en waaraan toen al toegevoegd werd, dat men daarvan met volle recht ook voor de toekomst schitterende vruchten kon verwachten. Wat wetenschappelijk gehalte betreft stond Leiden toen ongetwijfeld niet laag. HOFFMANN onderhield een krachtig contact met buitenlandsche geleerden, o.m. door geregelde reizen naar het buitenland⁴⁸⁵. Overigens is er onmiskenbaar een daling in den loop van HOFFMANN's professoraat van de plaats, welke het Leidsche Laboratorium in Nederland innam. Gedeeltelijk lag dit wellicht aan zijn aard; wordt er niet van hem gezegd, dat hij een stil geleerde was⁴⁸⁶? Zoo zien wij, dat, terwijl Leiden met HOFFMANN en HOEK eerst een vrij groote rol speelt in de Ned. Dierkundige Vereeniging en bij de oprichting van het Zoölogische Station, dat zich later wijziget en eindigt in een vrijwel absoluut afzijdige houding o.m. ook bij het Nederl.

Natuur- en Geneeskundig Congres⁴⁸⁷ en vooral ook bij het Internationale Congres voor Zoölogie te Leiden⁴⁸⁸. Ook als opleidingsschool voor zoölogen verloor Leiden zijn beteekenis. Aanvankelijk was het aantal nog zeer groot⁴⁸⁹, later neemt het sterk af⁴⁹⁰. Zeer verschillende factoren speelden hier een rol. De bezuiniging bij het afwerken van het Zoölogisch Laboratorium, welke zich vooral ernstig deed gevoelen in de bekrimping in de installatie van de aquariuminrichting⁴⁹¹, beperkte de onderzoeksmogelijkheden in niet onbelangrijke mate. De voorsprong, welke Leiden gehad had, werd natuurlijk relatief ook verminderd door verbetering der toestanden aan andere universiteiten⁴⁹². Ten slotte waren er factoren van algemeenen aard, zooals we ze reeds leerden kennen: de afschaffing van het gemakkelijke admisie-examen voor het zware staatsexamen voor ex-discipelen van de H.B.S.; de beperkte bevoegdheid der biologen, gevoegd bij het gering aantal lesuren, maakte een levensbestaan moeilijk. Zoo komen dan ook de jaren, dat het aantal biologen zoo gering is, dat er haast geen sollicitanten zijn bij vacatures⁴⁹³. En zoo geldt dan ook voor den tijd van HOFFMANN, dat het aantal studenten, die de colleges en de practica liepen, voor het grootste deel studenten in de medicijnen waren⁴⁹⁴. Vrij spoedig na zijn benoeming vervalt de verplichting om in zoölogie examenen te doen voor de categorieën, die het natuurkundig examen moesten afleggen⁴⁹⁵. Nochtans loopen ook deze studenten de colleges over vergelijkende anatomie⁴⁹⁶. Examenvak was de dierkunde alleen voor de oud-gymnasiasten onder de medici. Zij vormden de kleinste helft van de medische studenten; het aantal propaedeutische examens in de geneeskunde⁴⁹⁷ schommelt vele jaren lang om de 20.

Wat nu de colleges betreft, kunnen wij vermelden, dat de aankondiging op de series zeer eenvoudig is en gedurende vrijwel het geheele professoraat zichzelf gelijk blijft. Volgens deze series kondigde HOFFMANN aan 1 uur per week elementaire zoölogie, 2 uur vergelijkende anatomie, 1 uur capita over invertebraten, tot 1893/94 idem over vertebraten, verder capita voor meergevorderden⁴⁹⁸, hetgeen in 1885/86 verandert in vergelijkende embryologie voor candidaten, om ten slotte sinds 1894/95 op de series te prijken als 2 uur verg. embryologie zonder meer. Dank zij den collegeverslagen in den studenten-almanak weten we, dat de series niet volkomen klopt met de werkelijkheid⁴⁹⁹. HOFFMANN gaf nog capita over vertebraten, toen hij ze reeds niet meer aankondigde⁵⁰⁰; de scheiding tusschen de uren voor elementaire zoölogie en vergelijkende anatomie was niet altijd zoo scherp als de series doet vermoeden⁵⁰¹; aangekondigde colleges werden wel eens niet gehouden⁵⁰², enz. De colleges in elementaire zoölogie en die in vergelijkende anatomie waren speciaal ingericht en bestemd voor de medische studenten⁵⁰³, die dan ook deze scheiding in aparte colleges voor de verschillende faculteiten ten zeerste waardeerden⁵⁰⁴. Van den kant van de natuurphilosophische studenten bleven echter de klachten niet uit, dat er te weinig colleges speciaal voor hen waren⁵⁰⁵. Ja zelfs klaagde de laatste categorie, dat die capita meer berekend waren op de zoölogen dan op de botanici⁵⁰⁶. Op het ééne uur elementaire

zoölogie schijnt aanvankelijk een beknopt overzicht over het dierenrijk⁵⁰⁷ gegeven te zijn, later lagere dieren⁵⁰⁸, wat wel in hoofdzaak een college over voor den mensch belangrijke dierlijke parasieten zal zijn geweest, zooals dan ook vaak vermeld wordt⁵⁰⁹. Of het college één- of tweejarig was, is mij niet gebleken⁵¹⁰. Het college vergelijkende anatomie⁵¹¹ was wel een 2-jarig college. Elk jaar werd na een inleiding over cellen en weefsels⁵¹² het skelet behandeld of althans een deel van het skelet⁵¹³; de andere orgaanstelsels werden niet elk jaar behandeld; toch schijnt er geen sprake geweest te zijn van een geregelde afwisseling van onderwerpen, maar werden nu en dan orgaanstelsels in twee opvolgende jaren behandeld⁵¹⁴. Op het college vergelijkende embryologie, dat meerjarig⁵¹⁵ schijnt geweest te zijn, kwamen ook medische studenten⁵¹⁶. In verband met dit college schreef HOFFMANN waarschijnlijk ook zijn leerboek van de vergelijkende ontwikkelingsgeschiedenis der gewervelde dieren⁵¹⁷. Op de capita-uren, welke bestemd waren voor candidaten in de biologie⁵¹⁸ of misschien ook wel voor alle studenten in de biologie⁵¹⁹, behandelde hij blijkbaar verschillende onderwerpen; ik vond vermeld: vergelijkende anatomie⁵²⁰, zintuigen⁵²¹, capita uit systematiek en embryologie⁵²², eenige lagere dieren⁵²³, wormen⁵²⁴, Arthropoda⁵²⁵, Mollusca en Tunicata⁵²⁶, ontwikkelingsgeschiedenis der Coelenterata en Tunicata⁵²⁷, idem van Mollusca, Brachiopoda en Bryozoa⁵²⁸, idem van Echinodermen en Arthropoden⁵²⁹, canalis neurentericus, ontstaan der chorda, bouw van het oog⁵³⁰, diergeographie der vertebraten en hun systematiek⁵³¹, anatomie, embryologie en systematiek der vogels⁵³², systematiek en geographische verspreiding der zoogdieren⁵³³. HOFFMANN schijnt zich veel moeite voor zijn colleges gegeven⁵³⁴ en in deze ook wel de nieuwste vondsten besproken te hebben⁵³⁵. De studenten roemden ze dan ook zeer⁵³⁶ en vooral ook zijn privatissima⁵³⁷, naar de voortzetting waarvan zij verlangend uitzagen⁵³⁸; zij vinden de colleges sober en duidelijk⁵³⁹, maar dan ook wel eens vinden zij, dat het volgen ingespannen aandacht vraagt⁵⁴⁰, ja zelfs het zakelijk betoog moeilijk te volgen is⁵⁴¹, zoodat men slecht dictaat kan houden⁵⁴², niet alleen omdat hij te uitvoerig is⁵⁴³, maar ook, omdat hij te snel spreekt⁵⁴⁴ en ook te snel teekent⁵⁴⁵. Hij schijnt veel geteekend⁵⁴⁶ en veel praeparaten⁵⁴⁷, ook wel microscopische⁵⁴⁸, gedemonstreerd en de praeparaten en modellen doorgegeven⁵⁴⁹ te hebben. Ook had hij wel de gewoonte den volgenden dag te laten zien, hetgeen hij den vorigen dag op het college besproken had⁵⁵⁰. Het klagen over gebrek aan dieren⁵⁵¹ en aan groote schematische platen⁵⁵² zal wel te wijten zijn aan een meer gebrekkige inrichting in de eerste jaren na de oprichting van het Laboratorium. HOFFMANN gaf wel responsie-colleges⁵⁵³, zelfs wel responsie in plaats van tentamen⁵⁵⁴. De studenten zelf spreken over groote belangstelling⁵⁵⁵, over trouw en druk collegebezoek⁵⁵⁶.

Het practicum wordt tot 1883/84 op de series als dagelijksch aangekondigd; dit blijft het daarna voor de meergevorderden, terwijl er bijkomen 2 practicummiddagen van 2 uur voor de jongere studenten⁵⁵⁷. Dit practicum werd geloopt door de biologen, welk aantal⁵⁵⁸

practicanten nooit groot was; pas in hun 2e jaar schijnen zij op het practicum te zijn gekomen⁵⁶⁹. Verder liepen het de pharmaceuten⁵⁶⁹. Toen het Laboratorium ontworpen en gebouwd werd, was dierkunde voor medici slechts een testimoniumvak en was er dus niet gerekend op medische practica⁵⁶¹. De practicum-ruimte, n.l. een paar kamers en de oostelijke koepelkamer, was dan ook zeer gering⁵⁶². Na de invoering van de nieuwe wet liepen slechts enkele medische studenten⁵⁶³ het practicum. In 1884, wanneer ook de wijziging op de series komt, schijnt een verandering te zijn opgetreden; volgens den studenten-almanak⁵⁶⁴ werd dat jaar voor het eerst aan niet-candidaten gelegenheid gegeven om zelf het ontleedmes ter hand te nemen, al wordt er direct aan toegevoegd, dat het niet druk bezocht werd, doch dat er dan ook weinig plaats was. Jaren lang vinden we dan ook vermeld, dat het aantal aanmeldingen zoo groot was, dat velen afgewezen moesten worden⁵⁶⁵. Het vormen van meerdere ploegen⁵⁶⁶, zooveel als het schaarsche personeel toeliet, kon hieraan slechts gedeeltelijk tegemoetkomen. Zoover de plaatsruimte het dus toeliet kon men zeggen, dat de practica druk bezocht en ook trouw geloopt werden⁵⁶⁷. HOFFMANN zelf had de hoofdleiding en verscheen vaak op het practicum⁵⁶⁸. De meer directe leiding⁵⁶⁹ berustte jaren lang bij Dr. DE GRAAF, waarvan gezegd werd, dat hij de spil was, waar alles om draaide⁵⁷⁰ en die bij de studenten om zijn groote bereidwilligheid, hulpvaardigheid en degelijke leiding zeer gezien was⁵⁷¹. Dat er eens geklaagd werd door de studenten, dat de verscheidenheid en de voorraad van het practicum-materiaal te wenschen liet⁵⁷², laat zich gemakkelijk begrijpen, wanneer we weten, dat ondanks alle uitbreiding de subsidie⁵⁷³ gedurende HOFFMANN's professoraat vrijwel gelijk bleef.

HOFFMANN, die wel begreep, dat in de gebrekkige gelegenheid tot practisch werken aanleiding zou kunnen zijn om elders biologie te gaan studeeren⁵⁷⁴, koesterde dan ook reeds lang den wensch⁵⁷⁵ om de practicumruimte uitgebreid te zien, waarvoor hij ook de noodige stappen⁵⁷⁶ deed, zoomede tot de daarmee samenhangende uitbreiding van het assisteerend personeel. Deze wenschen gingen op het eind van zijn leven in vervulling. De oostelijke en de westelijke vleugel werden verlengd⁵⁷⁷ en de assistent deed weer zijn intrede.

HOFFMANN zelf heeft van de verbouwing niet meer geprofiteerd. Hij overleed voor dien. Zijn opvolger, de Utrechtsche lector VOSMAER, mocht deze aangevangen verbouwing nog veel wijder zien uitbreiden⁵⁷⁸. In de pas gebouwde practicum-zaal werden de smalle ramen door breede spiegelruiten vervangen, en een verlenging van dezen vleugel tot de dubbele lengte verkregen. Zoo ontstond een practicum-zaal, waar voor 80 practicanten tegelijk plaats was. De collegezaal was door HOFFMANN al te klein genoemd⁵⁷⁹, doch deze had geen wijziging durven aanvragen met het oog op de kosten. VOSMAER mocht het genoegen smaken, dat de collegezaal uitgebreid werd tot 100 zitplaatsen, een bilaterale verlichting door middel van groote spiegelruiten kreeg, voorzien werd van oplopende banken en van een ruime gelegenheid tot demonstratie⁵⁸⁰, waarvan, naar ik mede uit eigen ervaring

weet, zeer veel werk gemaakt werd⁵⁸¹, maar waarvan ik ook uit eigen ervaring moet getuigen, dat deze slechts enkelen ten goede kwam, n.l. die van de macroscopische praeparaten aan hen, die op de voorste banken gezeten waren, en van de demonstratie onder het microscoop eveneens aan slechts enkelen, daar de tijd tusschen de colleges, mede gezien de groote afstanden tusschen de verschillende laboratoria, een lang toeven niet toestond⁵⁸². Aan VOSMAER is te danken eenige uitbreiding van de collectie macroscopische praeparaten⁵⁸³ voor demonstratie, waartoe hij in staat gesteld werd door een verhooging van de subsidie⁵⁸⁴, welke mede aan het practicum ten goede kwam. Keurig verzorgd waren ook de colleges wat de teekeningen⁵⁸⁵ betreft; het kunstenaarsbloed⁵⁸⁶ liet hem ook hier niet in den steek.

VOSMAER⁵⁸⁷ was leerling van HOFFMANN en van F. E. SCHULZE te Graz, oud-assistent aan het Zoölogisch Station te Napels, in welken tijd hij vele aardige schetsen schreef over Italië⁵⁸⁸, daarna assistent, privaät-docent en lector te Utrecht. Ook later, ook in zijn Leidschen tijd, vertoefde hij nog meerdere malen in het buitenland⁵⁸⁹, zoowel te Napels als elders. Wat zijn eigen wetenschappelijk onderzoek betreft vallen zijn meeste publicaties op het gebied der sponzen, en zijn in hoofdzaak morphologisch-systematisch, doch ook wel ontogenetisch en physiologisch. Zijn geheele leven van zijn studententijd af tot aan zijn overlijden is hij deze groep trouw gebleven. Daarnaast publiceerde hij ook een enkele maal op ander gebied. Toch was zijn zoölogische belangstelling niet zoo beperkt als zijn wetenschappelijke publicaties zouden doen vermoeden. Dat wijdere interesse uitte hij reeds vroeg in zijn overigens spaarzame populaire artikels⁵⁹⁰, maar vooral ook in zijn krachtige belangstelling in de medisch-zoölogische vraagstukken, waarvan wij uitingen vinden in boekaankondigingen in het Ned. Tijdschr. v. Geneeskunde⁵⁹¹, in lezingen over het malaria-vraagstuk⁵⁹², in zijn colleges te Utrecht⁵⁹³, in zijn Leidsche inaugurale oratie⁵⁹⁴, in de verschillende desbetreffende hoofdstukken van zijn te Leiden geschreven leerboek⁵⁹⁵ en ten slotte ook in zijn bemoeiingen voor de Leidsche Vereeniging ter bevordering van de studie der Tropische Geneeskunde⁵⁹⁶. Door het samenstellen van zijn „Periodica Zoölogica in Nederland” bewees hij den beoefenaars der zoölogie een grooten dienst. In zijn algemeene richting was hij „algemeen zoöloog” te noemen⁵⁹⁷, en zeker niet vergelijkend-anatoom of embryoloog, zooals zijn Leidsche voorgangers voor het meerendeel waren. Dat hij de waarde van die richtingen niet miskende, zou kunnen blijken uit zijn bemoeiingen bij het totstandkomen van het Hubrecht-fonds. Zijn aansporing⁵⁹⁸ aan de studenten tot bestudeering van het levende dier, heel begrijpelijk voor den oud-assistent van Napels, zal vrees ik wel grootendeels afgestuit zijn op de inrichting van het Leidsche Laboratorium⁵⁹⁹.

VOSMAER gaf als regel 3 uur per week college, een enkel jaar 4 uur⁶⁰⁰. Behalve deze op de series vermelde uren, vond ik nog een enkel extra-uur vermeld, n.l. één jaar een facultatief college over Trypanosomen voor medici en biologen⁶⁰¹ en één jaar een college voor candidaten in de biologie⁶⁰². Op deze algemeene colleges, welke

ook de series bevat, werd vrijwel altijd vóór de Kerstvacantie algemeene zoölogie⁶⁰³ gegeven, waarbij in de latere jaren voor bepaalde onderdeelen naar VOSMAER's eigen leerboek verwezen⁶⁰⁴ kon worden, en na de Kerstvacantie om het andere jaar vertebrata en invertebrata. Ze werden aangekondigd als vergelijkende anatomie al of niet met systematiek van vertebraten⁶⁰⁵ en vergelijkende anatomie al of niet met embryologie en taxonomie der invertebraten⁶⁰⁶. Een apart geregeld college over parasieten werd blijkbaar niet gegeven, al werd daarop wel eens de nadruk gelegd bij een college over evertibraten⁶⁰⁷. Het waren beide capita selecta⁶⁰⁸ en geen elementaire algemeene overzichtscollages. Dit laatste zeer ten voordeele van de oudere biologen⁶⁰⁹, die aldus in den loop van hun academisch verblijf zeer verschillende onderwerpen hoorden behandelen; minder gewaardeerd echter door de jongeren en door de asp.-medici. Deze bezwaren werden grootendeels echter opgeheven door het elementaire leerboek⁶¹⁰ van VOSMAER's hand, en ook doordat voor deze „juniores” voor VOSMAER zeer sterk de nadruk viel op het op het practicum zelf waargenomene. Dit practicum⁶¹¹ voor alle categorieën van jongerejaars was op een enkel jaar na, één dag in de week en wel de laatste helft van den morgen met den daarbij aansluitenden middag. Het duurde 2 jaar en behandelde om beurten invertebraten en vertebraten⁶¹². De opzet van dit practicum is van een duidelijk uitgesproken type: enkele dieren in vele bijzonderheden onderzoeken en zooveel mogelijk zelf praepareeren⁶¹³. De practicum-handleiding van de hand van VOSMAER zelf behoorde tot de practicum-benodigdheden⁶¹⁴. Verschillende asp. te natuurkundigen, wien het volgen der practica en colleges werd aangeraden⁶¹⁵, liepen het practicum; hun collegebezoek schijnt wel eens te wenschen overgelaten te hebben⁶¹⁶. Belangstellenden hadden ook buiten de officieele practicum-uren toegang tot de collectie praeparaten en tot de bibliotheek⁶¹⁷. Voor het practisch werk der ouderejaars biologen stond het laboratorium dagelijks den geheelen dag open⁶¹⁸.

Het aantal te jaars medische studenten⁶¹⁹ schommelde in de jaren van VOSMAER's professoraat om de 50 en had zich dus weer hersteld van de depressie uit den lateren tijd van HOFFMANN, een herstel dat in diens laatste levensjaren trouwens reeds in wording was. Wanneer we den eersten tijd van de mobilisatie buiten rekening laten, zien we, dat van het totaal aantal eerste examens⁶²⁰, welke de medici aflegden en hetwelk jaarlijks ± 60 bedroeg, het aantal propaedeutische examens gemiddeld zelfs nog geen 20 was; m.a.w. voor slechts $\frac{1}{3}$ van het aantal was dierkunde verplicht en wel als regel 2 jaar (den normalen tijd voor het propaedeutisch medisch examen), voor $\frac{2}{3}$ was het niet-verplicht, doch meerderen liepen het in het ééne jaar voor hun eerste natuurkundig examen. De practicum-zaal was althans aanvankelijk ruim genoeg om alle jongerejaars tegelijk te bevatten⁶²¹. Studenten in de plant- en dierkunde waren weinig talrijk. De snelle en enorme stijging van het totale aantal studenten in de geheele faculteit, welke stijging sinds 1882 vrijwel doorlopend heeft

aangehouden, is in VOSMAER's jaren vrijwel tot rust gekomen; het aantal schommelt dan vele jaren om de 150, om even vóór den oorlog een daling te gaan vertoonen en eenige jaren ± 120 te bedragen. Ook het aantal re jaars in de faculteit⁶²² is vrij constant in al deze jaren en beweegt zich om de 30. Ook het aantal biologen was constant gering. Een groot percentage in de faculteit bereikten zij niet.

In de latere jaren pas kwam er meerder personeel, waaronder een 2e assistent; de noodig geachte uitbreiding van het Laboratorium⁶²³ kwam niet tot stand. Vosmaer zelf en met hem het Laboratorium trad meer naar buiten op⁶²⁴ dan het geval was in de latere jaren van HOFFMANN's leven, voorzoofer zijn wankele gezondheid in de laatste jaren⁶²⁵ hem dit toestond.

Tijdens VOSMAER's professoraat treedt ook de eerste privaat-docent op, een instituut, waartoe de wet van 1876 reeds de poorten had opengezet, maar hetwelk om begrijpelijke redenen zeer slecht tot ontwikkeling kwam. Die eerste privaat-docent was DE GROOT, die met zijn colleges over vergelijkende anatomie⁶²⁶, welke door de niet talrijke oudere biologen⁶²⁷ geloopt werden, van 1908 tot⁶²⁸ de mobilisatie in 1914, ongetwijfeld een leemte in het onderwijs aanvulde.

Als opvolger van VOSMAER kwam de Amsterdamsche lector VAN KAMPEN⁶²⁹, oud-chef van het visscherij-station te Batavia.

De tijd sinds het optreden van VAN KAMPEN als hoogleeraar is gekenmerkt door de enorme stijging van het aantal studenten⁶³⁰. Het totaal aantal studenten in Leiden steeg van het laagste punt, nog geen 1000 in 1914 snel en vrij regelmatig tot over de 1700, waarna weder een kleine daling intrad. Ook de wis- en natuurkundige en de medische faculteiten vertoonden ditzelfde verschijnsel, een stijging van ± 120 tot over de 300, resp. van 300 tot over de 500. Beschouwen we eerst de eerste jaars medici⁶³¹, dan zien we een stijging van ± 45 in 1914 tot ± 130 , een stijging, welke vlak na het einde van den wereldoorlog onderbroken, doch overigens vrij regelmatig is geweest. Deze stijging is daarom speciaal voor de zoölogie van enormen invloed geweest, omdat zij spoedig gevolgd werd door de wet LIMBURG van 7 Nov. 1917, Stbl. 616 en het nieuwe academisch statuut, welke het dierkundelooze re natuurkundig examen deden uitsterven, terwijl onder het thans voor alle medische studenten verplichte vak „biologie” bij het candidaatsexamen in de medicijnen te Leiden onder meer ook colleges en practica in dierkunde werden begrepen. In plaats van het aantal propaedeutische examens, dat even vóór den oorlog nog geen 10 per jaar bedroeg, steeg het aantal tentamina in de dierkunde voor de asp. candidaten in de medicijnen in enkele jaren tot ongekende hoogte. Ook het aantal re jaars in de wis- en natuurkundige faculteit stijgt van ± 30 bij het begin van den oorlog in enkele jaren snel en vrij regelmatig tot over de 100, om daarna in de paar laatste jaren weder een kleine daling te gaan vertoonen. Het aantal studenten in de plant- en dierkunde⁶³² daarbij is zeer groot, een grooter percentage dan sinds jaren te Leiden het geval was en misschien zelfs ooit het geval is geweest. De wet LIMBURG, welke aan den oud-

H.B.S.-er den toegang tot de faculteit opende, heeft hierop een zeer grooten invloed uitgeoefend⁶³³.

Was het in de eerste jaren nog mogelijk een tijdelijk onderdak te verschaffen aan de colleges en een deel der practica van Dr. DROOG-LEEVER FORTUYN voor de medische studenten⁶³⁴, zoomede aan het Instituut voor tropische hygiëne⁶³⁵, later zou het enorme aantal studenten zulks niet meer toegelaten hebben. Een uitbreiding van de centrale verwarming⁶³⁶ maakte het gebruik van meerdere lokalen en een krachtige uitbreiding van de electrische verlichting een verlenging van de practicum-uren⁶³⁷ mogelijk. Nochtans was het ondoenlijk om alle jongere-jaars op één dag tegelijkertijd te plaatsen, zooals ten tijde van Prof. VOSMAER het geval was. Ingesteld werden dan ook al spoedig⁶³⁸ 2 practicum-middagen voor medische studenten en 2 voor 1e en 2e jaars-studenten in de biologie en geologie. Dit jongere jaars-practicum, dat voor de medici met de invoering van het nieuwe Academische Statuut één jaar één middag in de week⁶³⁹ beliep, en voor de biologen 2 jaar 2 middagen per week, sloot in hoofdzaak aan bij de colleges en was dus een illustratie van vergelijkende anatomie van vertebraten en van parasieten, voor de biologen aangevuld met een enkelen vertegenwoordiger van de voornaamste diergroepen⁶⁴⁰. Aan de candidaten in de biologie werden aanvankelijk eenige onderwerpen⁶⁴¹ opgegeven, later toen het aantal te sterk uitgroeide boven de aanwezige hulp en toen tevens ook de doorsneestudent minder rijp voor zelfstandig werk candidaat werd, werd een meer gelijkvormig practicum ingesteld, bevattende een overzicht over de ongewervelde dieren⁶⁴², over de microscopische anatomie der gewervelde dieren⁶⁴³ en een cursorisch practicum over inlandsche dieren⁶⁴⁴, daarna of daartusschendoor voor de meesten nog een apart onderwerp. Wanneer we vergelijken wat op het practicum ter bewerking gegeven wordt in deze jaren met dat tijdens VOSMAER's professoraat, dan voelen we laatstbedoelden tijd thans als een weelde-tijd. Doch het laat zich begrijpen, dat dit niet anders kan, waar toeneming van het aantal studenten samenging met bezuiniging op de materiele subsidie⁶⁴⁵, welke het nochtans mogelijk maakte in ander opzicht leemten in de uitrusting van het laboratorium aan te vullen⁶⁴⁶.

In zake de colleges van VAN KAMPEN valt de hoofdnadruk op de geregeld terugkeerende elementaire colleges, over vergelijkende anatomie en parasieten, waaraan te zamen 3 uur per week besteed werd. In tegenstelling met zijn voorganger dus een inrichting, welke zoo na mogelijk aan de belangen der medische studenten tegemoet kwam. De parasieten werden elk jaar opnieuw gegeven⁶⁴⁷; de vergelijkende anatomie werd, behalve een korte jaarlijksche inleiding, over twee opeenvolgende cursusjaren verdeeld⁶⁴⁸, waardoor een uitgebreider behandeling mogelijk was, een en ander in het belang van de biologische studenten. Aanbevolen leerboek daarbij werd later⁶⁴⁹ het Nederlandsche leerboek over vergelijkende anatomie, waarvoor VAN KAMPEN zelf ook eenige hoofdstukken bewerkte. Speciaal voor de biologische studenten ingericht en bestemd waren de capita selecta, als

regel 1 uur in de week⁶⁵⁰. Genoemd moeten worden in dit verband een college over morphologie, ontwikkelingsgeschiedenis en systematiek der evertibraten⁶⁵¹, een college over biologie⁶⁵², een over Amphibia⁶⁵³, over dier-geographie⁶⁵⁴, over schedelproblemen⁶⁵⁵. Bij de opleiding moet naast colleges zeer groote waarde worden toegekend aan de persoonlijke leiding van den hoogleeraar, bij direct contact op practicum, bij het bespreken van den inhoud van scripties en lezingen, e.d. Deze lezingen over een bepaald afgerond onderwerp te houden door studenten⁶⁵⁶ werden door VAN KAMPEN ingevoerd als eisch voor het doctorale examen. Het groote aantal studenten, tentamina en de toenemende hoeveelheid administratief werk maakten dit persoonlijk contact, vooral dat op de practica, in den loop der jaren van zelf sprekend korter. Ter tegemoetkoming aan deze moeilijkheid, welke zich reeds lang voor den oorlog begon te doen gevoelen, is men in ons land overgegaan tot een systeem van aanstellen van steeds meer assisteerend personeel. De daarnaast reeds vroeger verdedigde aanstelling van jongere docenten⁶⁵⁷ bleef uit of beter, ontwikkelde zich voor de Leidsche zoölogie toch, doch op andere en minder gelukkige wijze. Ik zeg daarom op minder gelukkige wijze, omdat deze docenten dien werkkring vervulden naast een veel omvangrijker hoofdbetrekking en ook omdat zij als regel niet tevens al datgene, wat met het gegeven onderwijs samenhangt mede voor hun rekening kregen. In de gevallen, waarop ook het laatst bedoelde van toepassing is, beperkte het onderwijs zich tot het college geven, terwijl inrichting en zorg voor het daarbij aansluitend practisch werk en vooral ook het onderzoek naar de vergaarde kennis bleef aan den éénen hoogleeraar⁶⁵⁸. Voor den hoogleeraar beteekende dit slechts een geringe ontlasting, voor den jongen docent een gebondenheid in de te behandelen stof.

In dit verband denken we in de eerste plaats aan den lector in de medische faculteit, DROOGLEEVER FORTUYN, die een bijzondere opdracht voor het geven van onderwijs aan de biologen ontving. Als zoodanig gaf hij één uur per week capita over vergelijkende histologie⁶⁵⁹ en leidde verder de eerste oefeningen in de microtechniek, welke vroeger in handen waren van den conservator DE GRAAF, en thans in den vorm van een cursorisch practicum één morgen of middag per week werden gegeven⁶⁶⁰. Een jaar gaf hij bovendien een college histologie voor 1° jaars biologen⁶⁶¹. Ten slotte mogen niet onvermeld blijven de door hem een paar malen gegeven avondcursussen over variatie- en erfelijkheidsleer⁶⁶² voor medici en biologen. Na zijn vertrek naar Peking⁶⁶³ kwam de micro-technische opleiding in handen van den privaatsdocent VAN SETERS.

Eenige als ambtenaren aan het Zoölogisch Laboratorium verbonden personen traden op als privaatsdocent. Aldus kon de hoogleeraar het onderwijs in de algemeene ontwikkelingsgeschiedenis, resp. in de vergelijkende ontw. geschiedenis der ongewervelde dieren overdragen aan den assistent DELSMAN⁶⁶⁴ en later aan den hoofdassistent BOSCHMA⁶⁶⁵, die beiden één uur per week college gaven, terwijl in dien tusschen beider optreden liggenden tijd dit een korte bespreking vond bij de

elementaire colleges over morphologie en systematiek der ongewervelde dieren⁶⁶⁶, welke ondergeteekende gaf. Op diens capita behandelde schrijver dezès een jaar morphologische bewijsvoering⁶⁶⁷, sinds eenige jaren phytopathologisch belangrijke zoölogica⁶⁶⁸.

Tot de privaät-docenten van een andere categorie, n.l. die zonder universitaire hoofdbetrekking, behoorde de privaät-docent in de geschiedenis der biologische wetenschappen, HUNGER, die enkele colleges⁶⁶⁹ gaf in het Zoölogisch Laboratorium.

Voegen we er ten slotte aan toe, dat de tropisch medische zoölogie tot groote zelfstandigheid en eigen ontwikkeling kwam⁶⁷⁰ en denken we aan het aandeel van het Rijks-Museum personeel in het onderwijs, dan zien wij in deze jaren een krachtige ontwikkeling in de breedte. Een ontwikkeling, welke geheel in de lijn ligt van den huidige hoog-leeraar⁶⁷¹, mede-vertegenwoordiger van den thans weer krachtiger worden geest, welke beseft dat alleen bij een veelzijdig aanpakken der problemen een inzicht in de natuur is te verkrijgen. Is er niet — en terecht — geklaagd door een vorige generatie⁶⁷² over de eenzijdige en gebrekkige academische opleiding in de biologie? Geheel in deze lijn ligt ook de verandering van den beperkenden naam Zoötomisch Laboratorium in dien van Zoölogisch⁶⁷³. In deze lijn ligt ook die wijziging bij het nieuwe Academisch Statuut⁶⁷⁴, welke door opneming van een aantal bijvakken bij het doctoraal examen de ontwikkeling van die vakken aan de universiteit mogelijk maakte. In de plaats van de trits botanie, zoölogie en palaeontologie bij het doctorale examen, trad een geheele reeks van vakken, welke een ruimere keuze van bijvakken⁶⁷⁵ toeliet. Staan we thans even stil bij de voor de zoölogie zoo belangrijke wijziging van de hooger onderwijswet en van het in Sept. 1921 in werking getreden nieuw Academisch Statuut. We hebben reeds hierboven gewezen op het verplichtend stellen van de biologie⁶⁷⁶, waaronder te Leiden mede zoölogie begrepen werd, voor alle studenten in de medicijnen. Aan den anderen kant verdwenen de pharmaceutische studenten, wier aantal nooit groot geweest was, practisch allen van het Zoölogisch Laboratorium⁶⁷⁷. Voor de biologen traden in de plaats van het oude ééne candidaatsexamen met de vele vakken⁶⁷⁸ twee candidaatsexamens, één voor de meer morphologisch voelenden (§28 cand. ex. j.), één voor de meer physiologische richting (idem i.). Hoewel den studenten te Leiden aangeraden⁶⁷⁹ werd de colleges van beide richtingen te volgen, doet toch verreweg de groote meerderheid te Leiden⁶⁸⁰ in tegenstelling met andere universiteiten⁶⁸¹ het morphologisch candidaatsexamen. Naar reeds lang uitgesproken wensch⁶⁸² werd het ééne doctoraat in de faculteit wetenschappelijke titel en werd de onderwijsbevoegdheid gebonden aan een doctoraalexamen, waarvan de keuze der vakken veel vrijer⁶⁸³ was, een vrijheid, welke in den regel beperkt is door den wensch naar een bepaalde bevoegdheid. Welke gevolgen deze wijzigingen van de laatste jaren op den duur met zich mede zullen brengen, laat zich thans nog moeilijk zeggen. Zullen meerderen door het kiezen van een bijvak als scheikunde — vroeger reeds om andere reden aanbevolen⁶⁸⁴ — zich een ruimere bevoegdheid verwer-

ven, waardoor aan de school iets gedaan wordt in de richting van het klasse-leeraar-systeem, een al te ver doorgedreven vakleeraarschapstelsel getemperd wordt⁶⁸⁵, de bioloog een ruimer bestaan kan krijgen en velen, verbonden aan kleinere scholen, zich minder „com-mis voyageurs” in biologie voelen? Zullen velen hun bevoegdheid in zoölogie halen door middel van een bepaald bijvak⁶⁸⁶, dat een werken op het Zoölogisch Laboratorium onnoodig maakt? Zal het Zoölogisch Laboratorium ontlast worden, doordat meerderen, ook al zijn ze bevoegd tot het afleggen van academische examens⁶⁸⁷, den weg van de Middelbare akte gaan bewandelen, sinds aan deze akte volledige bevoegdheid is verbonden⁶⁸⁸, een weg, welke den asp.-leeraar minder geld⁶⁸⁹ en minder tijd kost? Voor de toekomst van het vak en het peil van het biologisch onderwijs, aan welk onderwijs zeer groote beteekenis⁶⁹⁰ moet worden toegekend, is het wenschelijk, dat deze uitwassen uitzondering blijven. Indien werkelijk de opleiding van den leeraar in het te doceren vak zin heeft, is het begrijpelijk, dat, gezien het groote aantal onbevoegden⁶⁹¹, die op gymnasia en H.B.S. plant- en dierkunde doceren, het peil der aankomende studenten in dit opzicht vaak zoo laag is. Voegt men daarbij, dat de jarenlange strijd of de toegang tot de wis- en natuurkundige en medische universitaire studiën slechts langs één weg⁶⁹², dan wel langs meerdere wegen⁶⁹³ bereikt moest kunnen worden, beslist werd in den laatsten zin, dan is het begrijpelijk, dat van een aansluiting⁶⁹⁴ van het universitair zoölogisch onderwijs bij het daaraan voorafgaande moeilijk sprake kan zijn, te meer ook, omdat althans op de H.B.S. de aldaar gegeven zoölogie voor velen eindonderwijs is en daarom en ook om andere redenen de opinie⁶⁹⁵ omtrent het te geven onderwijs zeer sterk uiteenloopt. Zal ik er nog aan toevoegen, dat volgens velen er een groote wijziging in de academische studiën en de geestesgesteldheid der studenten is gekomen⁶⁹⁶, het peil verlaagd, de drang tot weten en de aanleg en lust tot zelfstandig werken verminderd is, het onbegrepen opgepende dictaat vergoed wordt? Ook onder de biologen is het peil van de studie niet zooals men het zou wenschen en niet zooals we het ons denken, dat het vroeger was. Algemeene factoren als de bovenvermelde doen zich ook hier gelden, doch ook andere oorzaken hebben het peil verlaagd: de liefde tot de biologie en tot deze vaak alleen, bepaalt thans, blijkbaar minder dan vroeger, de keuze van dit studievak; de biologie is van een moeilijke studie (denk slechts aan het staatsexamen latijn en grieksch voor velen, en het oude candidaats-examen) een makkelijke geworden; men wordt thans op veel jonger leeftijd candidaat dan vroeger en is dus minder rijp voor zelfstandig werk, terwijl ten slotte de overproductie ook in ons vak⁶⁹⁷ velen dwingt tot snel afstudeeren en jacht naar een betrekking. Het sterkst doet zich de daling van het peil natuurlijk gevoelen bij de medische studenten, die slechts korten tijd zich onder zoölogische hoede bevin-den, waar als gevolg van het nieuwe Academisch Statuut de propae-deus van 2 cursusjaren⁶⁹⁸ verminderd werd tot op 1 cursusjaar, dat beteekent van ruim 1½ kalenderjaar op ruim ½ kalenderjaar. Deze

sterke verkorting van den studietijd der medici in zoölogie, zal de verhouding van eigen vrije studie tot college-dictaat-kennis wel sterk in de richting van de laatste doen overhellen. Wij hebben gezien hoe in den loop der tijden de elkaar opvolgende hoogleeraren zich nu eens richten naar de medische, dan weer naar de biologische studenten. Het zal in deze lijn doorgedacht, wel steeds noodzakelijk blijven den medici in colleges datgene bij te brengen, wat voor hun medische opleiding noodzakelijk geacht wordt. We hebben gezien hoe VAN KAMPEN zulks gedaan heeft en ook hoe daardoor als noodwendig gevolg de biologen te kort kwamen, vooral ook omdat de tijd voor persoonlijk contact met den hoogleeraar bij het groote aantal, waarvan de meesten dierkunde als hoofdvak gekozen hebben⁶⁹⁹, zeer gering is. Door de overbelasting van den hoogleeraar kwam de zoölogische opleiding van de biologen langzamerhand erg in de knel; ingrijpende veranderingen waren noodig⁷⁰⁰, welke aldus zijn uitgevoerd, dat thans des hoogleeraars onderwijs voor de biologen is ingericht, terwijl de opleiding der medici werd opgedragen aan den conservator VAN DER KLAUW en den hoofdassistent BOSCHMA. Deze scheiding is alleszins toe te juichen en ook reeds vroeger verdedigd⁷⁰¹ en om begrijpelijke redenen, want ook in dit opzicht geldt: men kan geen twee heereñ dienen. De medisch zoölogische propaedeuse kan tevens propaedeuse voor de biologen zijn, maar hoogstens een deel van hun propaedeuse en nooit méér dan propaedeuse. Ook voor de vrije ontwikkeling van de zoölogie is het te hopen, dat deze scheiding blijve, al kan schrijver dezes, zooals uit het voorgaande duidelijk is, niet instemmen met deze oplossing van de moeilijkheid, die toch beteekent een overbelasting van personen, die èn ambtenaar zijn èn privatdocent voor de biologen èn docent voor de medische propaedeuse, een overbelasting, welke zooals altijd geschiedt, zal moeten gaan ten koste van de wetenschappelijke ontwikkeling van den persoon en dus zal gaan ten koste van het te geven onderwijs.

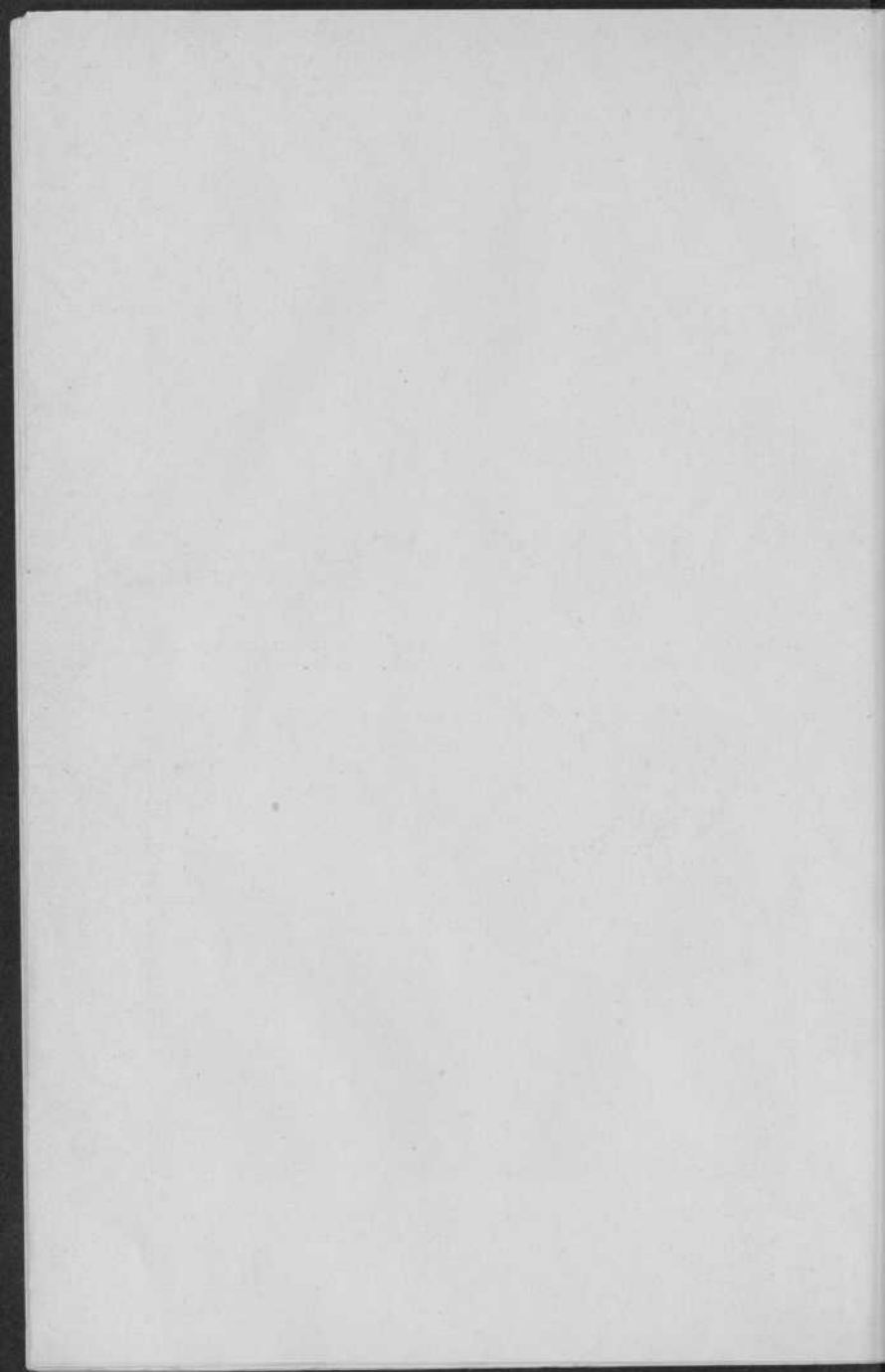
De taak van de zoölogie in ruimeren zin is dus steeds groeiende geweest, zoowel aan de Leidsche Universiteit als in het onderwijs in het algemeen en dit proces is nog allerminst tot staan gekomen. De overheid zal dezen groei mogelijk hebben te maken, of zal daarnaast ook het particuliere initiatief een rol hebben te vervullen, waarop in de latere jaren⁷⁰² meer en meer de aandacht is gevestigd? We denken hier dankbaar aan de kleine tegemoetkoming van het Leidsch Universiteitsfonds ten bate van het onderwijs der privatdocenten DE GROOT⁷⁰³, DELSMAN⁷⁰⁴ en STIASNY⁷⁰⁵. Vergeten we niet in dit verband de Bachiene-stichting, die onder meer prijsvragen op het gebied van de zoölogie uitschrijft⁷⁰⁶, waarvan het bekroonde antwoord op de eerste van de hand van den Leidschen zoöloog VAN SETERS was⁷⁰⁷. Mogen we hier aan toevoegen, dat de officieele prijsvragen te Leiden⁷⁰⁸ een eenigszins afstervend uiterlijk vertoonen. Ook aan de verdere vorming van het doceerend en assiseerend personeel komt ongetwijfeld naast regeeringssteun⁷⁰⁹ een rol toe aan het particulier initiatief, in welk verband ik met het oog op Leiden noem de Nederlandsch-Amerikaansche Fundatie⁷¹⁰.

HET ZOÖLOGISCH LABORATORIUM, FRONTZIJDE TEGENOVER DEN WITTE SINGEL,
ONGEVEER VAN UIT HET Z.O. GEZIEN. VOORJAAR 1925.

HET ZOÖLOGISCH LABORATORIUM, ACHTERZIJDE AAN DE STERRENWACHT-
LAAN, ONGEVEER VAN UIT HET N.W. GEZIEN. VOORJAAR 1925.

AANTEKENINGEN.

Niemand is meer overtuigd van de onvolledigheid van deze schets dan de schrijver zelf. Talrijk zijn de punten, waar een dieper doordringen in de kwesties zich als noodzaak voordoet om tot een vollediger en juist inzicht te komen. Verschillende omstandigheden, in hoofdzaak gebrek aan tijd en middelen tot uitgebreide publicatie, dwongen tot afsluiten. Zoo de gelegenheid zich daartoe later nog eens mocht voor doen, zou schrijver op een en ander kunnen terugkomen en daarom hoopt hij aanvulling van leemten in zijn schets te mogen ontvangen. Meer in het bijzonder denkt hij hierbij aan opmerkingen omtrent het onderwijs, waarover gedrukte gegevens als regel niets of weinig zeggen. Doch ook in zake deze gedrukte bronnen, weet schrijver hoe onvolledig zijn werk is. Het valt zeer licht in de aangehaalde geschriften nog niet verwerkte literatuur geciteerd te vinden. Ter wille van de betrouwbaarheid heb ik gemeend alleen de door mij geraadpleegde gegevens te moeten opnemen en van een min of meer volledige literatuurlijst te moeten afzien.

Zeër dankbaar ben ik den zeer velen, die mij van dienst zijn geweest. Het College van Curatoren dank ik voor de toestemming mij verleend om van verschillende gegevens over de jaren 1868—1916, in het Archief van het Zoölogisch Laboratorium aanwezig, te mogen gebruik maken. Den Secretaris van Curatoren, Mr. BODDAERT, dank ik voor menige inlichting over voor mij belangrijke stukken, welke elders niet aanwezig waren. Ik dank voor de groote bereidwilligheid ondervonden bij het gebruikmaken van de boeken van de Universiteitsbibliotheek, van 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie en van het Ontleedkundig Laboratorium, alle te Leiden en van de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage en niet in het minst van die van het Gemeente Archief te Leiden. Voor het gebruik van handschriften e.d. gedenk ik dankbaar het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage en de handschriftenafdeeling van de Universiteitsbibliotheek te Leiden; een oprecht woord van dank in dit verband voor alle toewijding en moeite aan Mr. EBELL en aan Dr. BÜCHNER. Zeer veel dank ik aan de familie van Prof. JAN VAN DER HOEVEN en wel aan Mevr. Wed. J. VAN DER HOEVEN Jz., Mr. A. VAN DER HOEVEN, beiden te Rotterdam en aan Dr. J. VAN DER HOEVEN te Eefde, die een zeer groot materiaal van gedrukten en geschriften van en over Prof. J. VAN DER HOEVEN aan mij ter beschikking gesteld hebben. Mr. A. VAN DER HOEVEN dank ik, dat hij de voor mij belangrijke gedeelten uit de brieven van Prof. JAN VAN DER HOEVEN aan diens zoon Dr. J. VAN DER HOEVEN Jz. heeft willen afschrijven (deze collectie omvat de jaren 1857—1868; ik mocht afschriften ontvangen over de belangrijkste jaren nl. 1859

tot en met 1861 en die van de maanden Sept. en Oct. van de jaren 1865 tot en met 1867). Mej. Dr. RUYS (Univ. Bibl., Leiden) stond mij toe de afschriften van reisberichten over Leiden, waarvan er door haar voor eenige jaren verscheidene werden afgeschreven, met de mijne te vergelijken; ik dank haar, dat zij het mij aldus wel zeer gemakkelijk heeft gemaakt mijn literatuurverwijzingen iets vollediger te maken. Groot is het aantal van hen, die mij inlichtingen of verdere aanwijzingen gaven. Ik breng in dit verband langs dezen weg mijn dank aan de heeren W. H. DE BEAUFORT, Jhr. Dr. ED. EVERTS, Prof. Dr. J. HUIZINGA, Prof. Dr. J. M. JANSE, Prof. Dr. P. N. VAN KAMPEN, Dr. J. E. KROON, Dr. J. G. DE LINT, Dr. P. C. MOLHUYSEN, Prof. Dr. E. D. VAN OORT, J. I. TEMMINCK, Dr. F. C. WIEDER en aan Mevr. Wed. VOSMAER—ROËLL. — De foto's, welke gediend hebben voor het maken der hierin opgenomen platen, dank ik aan de groote welwillendheid van den Militairen Vliegdiens te Soesterberg en aan den heer R. MELLEMA, cand. in de Oostersche letteren en in de indologie te Leiden. Alle foto's zijn genomen in het voorjaar 1925.

Ten slotte mijn dankbetuiging aan allen, die de uitgave van deze schets financieel gesteund hebben. In de eerste plaats aan de Leidsche studenten in de biologie, aan wier initiatief in dezen het plan van een meer uitgewerkte schets te danken is, maar verder ook aan enkele oud-studenten en niet in het minst aan Mr. A. VAN DER HOEVEN te Rotterdam en aan een milden gever, die onbekend wenscht te blijven.

Bij het opsporen der literatuur heb ik een dankbaar gebruik gemaakt van: het lijstje van Geschriften over de geschiedenis der Univ. te Leiden, sinds 1916 opgenomen in het Jaarboek der Rijks Univ. te Leiden. — Mr. J. C. OVERVOORDE, Catalogus van de Bibliotheek over Leiden en omgeving, 1904, 1^e Suppl., 1919; Catalogus van de prentverzameling der gemeente Leiden, 1^e—3^e afd., 1906—1907, 1^e Suppl., 1920. — LOUIS D. PETIT, Repertorium der Verh. en Bijdr. betr. de Gesch. des Vaterlands, in tijdschr. en mengelwerken tot op 1900 verschenen, 1907; 2^e dl., de literatuur bevattende, verschenen van 1901—1910, 1913. — J. N. JACOBSEN JENSEN, Reizigers te Amsterdam, Beschr. lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen voor 1850. Genootschap Amstelodamum, 1919. — D. BIJRENS DE HAAN, Bouwstoffen voor de gesch. der wis- en natuurk. wetenschappen in de Nederlanden, n° XXXII, Proeve eener bibliographie van de gesch. der wis- en natuurk. wetensch. in de Nederlanden. Versl. en Meded. der Kon. Ak. v. Wet. te Amsterdam. Afd. Nat.k. 3^e Reeks, 9^e dl., 1892, p. 4—47. — Dr. J. E. KROON, Catalogus van werken en artikelen van Nederl. op hist.-genees-, schei- enz. kundig gebied, 1923.

Van het samenstellen van een opgave van prenten heb ik gemeend te moeten afzien, behalve van de allerlaatste tijden. Naar prenten en portretten van ouderen datum vindt men verwezen in J. F. VAN SOMEREN, Beschrijvende Catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders. Vervolg op FRED. MULLER's Catalogus van 7000 portretten van Nederlanders. Amsterdam, FRED. MULLER, Dl. I, 1888, Dl. II, 1890, Dl. III, 1891 en in de Catalogi van de prentverzameling der gemeente Leiden door Mr. J. C. OVERVOORDE.

1. P. C. MOLHUYSEN, *Gesch. d. Univ. Bibl. te Leiden*, 1905, p. 18, voetnoot 2.

2. De geschiedenis van het *Theatrum Anatomicum* is beschreven in: M. SIEGENBEEK, *Gesch. d. L. H.s.*, Dl. II, 1832, p. 98—108, 405; zie ook Dl. I, p. 262. — J. A. J. BARGE, *De Leidsche Anatomie herdacht*, Toespraak bij de opening van het Anatomisch Laboratorium der Rijks Univ. te Leiden op 2 October 1923 gehouden, Leiden, 1923. — J. BOEKE, *Notities betreffende de tentoongestelde anatomische preparaten, afkomstig uit het Anatomisch Kabinet te Leiden*. In: *Catalogus van de tentoonstelling over oude anatomie, te houden te Leiden, Januari 1915, ter gelegenheid van de herdenking van den geboortedag van ANDREAS VESALIUS*, bewerkt door J. G. DE LINT, met een bijdrage van Prof. Dr. J. BOEKE, 1914, p. 44—45.

3. Een lijstje van catalogi van het *Theatrum Anatomicum* vindt men in J. E. KROON, *Diss. Leiden*, 1911, p. 63 en in *Catalogus van de tentoonstelling ter herdenking van het 350-jarig bestaan der Leidsche Universiteit*, Febr. 1925, p. 19. — Door mij werden geraadpleegd: *Hortus publicus Ac. L. B. ejus Ichnographia, Descriptio, Usus*, etc. *Opera PETRI PAWI*, 1601, p. 3, iets langere lijst in ed. 1603, p. 3 en 1617, idem. — *Catalogus van al de Rariteyten die er zijn te zien, op de Anatomie of Sney-kamer, binnen Leyden, Amsteldam bij Reynier van Ditmer* (*Arch. Gem. Leiden* n°. 7826, bijgeschreven: „uit begin XVIIe eeuw”). — *Catalogus van alle de Principaelste Rariteyten die op de Anatomie-kamer binnen der stad Leyden vertoont worden*. Leyden, 1669. Idem, 1670. Idem, 1671. — *Catalogus van alle de principaelste Rariteyten die op de Anatomie-kamer binnen de stad Leyden vertoont worden*. Leyden bij Voorn, 1690. — GERARDUS BLANKEN, *Catalogus van alle de principaelste Rariteyten die op de Anatomie-kamer, binnen de Stad Leyden, vertoont werden*. Leyden, 1697. Idem, 1698. — GERARD BLANCKEN, *Catalogue de ce qu'on voit de plus remarquable dans la chambre de l'anatomie publique, de l'Université de la Ville de Leide*. Leide, 1700. — GERARDUS BLANCKEN, *Catalogus antiquarum et novarum rerum ex longè dissitis terrarum oris congestarum, quarum visendarum copia Lugduni in Batavis in Anatomia publica, curiosis spectatoribus datur*. Lugd. Bat., 1703. — FRANÇOIS SCHUYL, *Catalogus van alle de principaelste Rariteiten die op de Anatomie-kamer, binnen de Stadt Leiden vertoont werden*. Leiden, 1720. Idem Leyden, 1720. Idem, 1723, 1728 en 1736, met kleine verschillen in de spelling van Leiden in den titel. — FRANCISCUS SCHUYL, *Catalogus rerum memorabilium, quae in Theatro Anatomico Academiae, quae Lugduni Batavorum floret, demonstrantur*. Lugd. Bat., 1726. Idem, 1738. — FRANÇOIS SCHUYL, *Catalogue de ce qu'on voit de plus remarquable dans la Chambre de l'Anatomie publique de l'Université de la Ville de Leide*. Leide, 1735. — JOHANNIS EISENDRAGH, *Catalogus van alle de principaelste Rariteyten, die op de Anatomie-kamer, binnen de Stadt Leiden vertoont werden*. Leyden, 1761. — BERN. SIEGFR. ALBINUS, *Index Supellectilis Anatomicae quam Acad. Bat. quae Leidae est legavit Vir. Clar. Johannes Jacobus Rau*.

Lugd. Bat., 1725. — BERN, SIEGFR. ALBINUS, *Supellex Anatomica* (1775). — Zie ook: *Catalogus van de geschiedk. tentoonst. van nat.- en geneesk. te Leiden, te houden 27 Maart tot 10 April 1907, ter gelegenheid van het 11^e Ned. Natuur- en Geneesk. Congres, bewerkt door E. C. VAN LEERSUM, F. M. G. DE FEYFER, P. C. MOLHUYSEN, Leiden, 1907, p. 231, 236, 237, 238, 249; zie ook p. 60 voetnoot, p. 236 voetnoot. — N. B. Tot het nauwkeurig raadplegen van de groote catalogi van de Sandiforts ontbrak mij de gelegenheid.*

4. GOTFR. HEGENITI *Itinerarium Frisio-Hollandicum et ABR. ORTELII Itinerarium Gallo-Brabanticum*. Lugd. Bat., 1630, p. 105—113, Editio 1667, p. 61—66 (voor 1627 te L.). — *Memoirs, illustrative of the life and writings of JOHN EVELYN, a.s.o. comprising his diary, a.s.o.* Edited by WILLIAM BRAY, London, Vol. I, 1818, p. 18 (in 1641 te L.). — *Memoirs and Travels of Sir JOHN RERESBY*, London, 1904, p. 125 (in 1656 te L.). — *Les Voyages de Monsieur PAYEN*, Paris, 1667, 2^e Edition, p. 58—60 (in 1660 te L.). — *Travels through the Low-countries, Germany, Italy and France, a.s.o. by Mr. JOHN RAY*, 2nd edition, London, Vol. I, 1738, p. 32 (in 1663 te L.). — *Journal des Voyages de Monsieur DE MONCONYS. Seconde Partie. Voyage d'Angleterre, Pais-Bas, Allemagne et Italie*, 1666, p. 151 (in 1663 te L.). — *Des Herrn DE MONCONYS ungemeine und sehr curieuse Beschreibung seiner in Asien und das gelobte Land, nach Portugall, Spanien, Italien, in Engelland, die Niederlande und Teutschland gethanen Reisen, worinne . . . und anjetzo zum erstenmahl aus der Frantzösischen in die Hochteutsche Sprache übersetzt von M. CHRISTIAN JUNCKER*, 1697, p. 627—628 (in 1663 te L.). — *Seer naukeurige en gedenkwaardige Reyzen van EDWARD BROWN, enz. Uit het Engels vertaelt door den Heer JACOB LEEUW*, Amsterdam, 1682, p. 8 (in 1668 te L.). — *EDWARD BROWN, Durch Niederland, Teutschland, Hungarn, Serbien u.s.w. gethane ganz sonderbare Reisen, u.s.w. Deutsche vertaling, Nürnberg*, 1686, p. 7 (in 1668 te L.). — *A brief account of some Travels in divers Parts of Europe, viz. . . . by EDWARD BROWN*, 2nd Edition, London, 1687, p. 93 (in 1668 te L.). — *Naauwkeurige en Gedenkwaardige Reyzen van EDWARD BROWN, enz. Uyt het Engels vertaelt door den Heer JACOB LEEUWE DIRKX*, Amsterdam, 1696, p. 12 (in 1668 te L.). — *Relations Historiques et Curieuses de Voyages, en Allemagne, Angleterre, Hollande, Boheme, Suisse, etc. Par C. P. D. M. de la Faculté de Paris*. Rouen, 1676, p. 164 (in 1671 te L.). — *GISBERT BROM, Een Italiaansche reisbeschrijving der Nederlanden (1677—1678)*. Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Genootschap, Dl. 36, 1915, p. 149—150. — *Voyage de REGNARD en Flandre, en Hollande, en Danemark et en Suède (1681)*. Nouv. Ed. par A. DE MARSY, 1874, p. 37 (in 1681 te L.). — *E. VERYARD, An account of divers choice Remarks as well, . . . and . . . taken in a journey through the Low Countries*, enz. London, 1701, p. 8 (in 1682 te L.). — *HEINRICH CHRISTIAN POSTEL's und JACOB VON MELLE's Reise durch das nordwestliche Deutschland nach den Niederlanden und nach England*. Herausgegeben von CARL CURTIUS. In: *Einladung öffentl. Prüfungen und Redeübungen der Schüler des*

Katharineums zu Lübeck, 1891, p. 22 (in 1683 te L.). — Voyage d'Italie de Monsieur Misson, 5me Edition, Tome I, 1722, p. 18 (in 1687 te L.). — Curieuse und Historische Reisen durch Europa enz, enz, aus der frantzöischen Sprache in unsere Hochteutsche übersetzt und mit einigen Anmerckungen auch vollständigen Register versehen von Falandern, 1699, p. 822. — Zeer gedenkwaardige en naaukeurige historische reis-beschrijvinge, door Vrankrijk, enz, enz, door een seer Naaukeurig en Voornaam Reisiger, welke sig in den Jare 1693, 1694, 1695, 1696 daar heeft bevonden, p. 581. — WILLIAM MOUNTAGUE, The delights of Holland: or, a three months travel about that and the other provinces. With observations and reflections on their trade, wealth, strength, beauty, policy, etc. together with a Catalogue of the rarities in the Anatomical school at Leyden, London, 1696, p. 71—95 (in 1695 te L.). — C. H. E. D. De Itinere suo Anglicano et Batavo Annis 1706 et 1707 factio Relatio ad amicum D.G.K.A.C. Excusa A. 1710, p. 67. — HERRN ZACHARIAS CONRAD VON UFFENBACH, Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland, 1753, 3. Theil, p. 438—452 (in 1711 te L.). — Voyage du Sr. A. DE LA MORTRAYE, en Europe, Asie et Afrique, enz, La Haye, 1727, Tome II, p. 178. — J. BREVAL, Remarks on several parts of Europe: relating chiefly to the history, antiquities and geography, of those countries through which the author has travel'd, as France, the Low Countries, enz, London, 1726, Vol. I, p. 28—29 (in 1720 te L.). — ALBRECHT HALLER's Tagebücher seiner Reisen nach Deutschland, Holland und England, 1723—1727. Mit Anmerkungen herausgegeben von LUDWIG HIRZEL, Leipzig, 1883, p. 40, III (in 1725—1727 te L.). — Journal du voyage de Hollande, Paris, 1730, p. 68—69 (in 1731 te L.). — Viaggio in Germania, Baviera, Svizzera, Olanda e Francia compiuto negli anni 1761—1763. Diario del Cardinale GIUSEPPE GARAMPI, Roma, 1889, p. 201 (in 1762 te L.). — G. W. KERNKAMP, Johann Beckmann's Dagboek van zijne reis door Nederland in 1762. Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen., 1912, Dl. 33, p. 374—375 (in 1762 te L.). — Voyages d'Italie et de Hollande. Par M. l'ABBÉ COYER, des Académies de Nancy, de Rome et de Londres, Paris, 1775, Tome II, p. 272 of verderop (afschrift Arch. Gem. Leiden S77) (in 1769 te L.). — HARRY PECKHAM, A tour through Holland, Dutch Brabant, the Austrian Netherlands, and part of France, enz, London, 1793, p. 51—52 (in 1771 te L.). — D. JACOB CHRISTIAN GOTTLIEB SCHAEFFER, Briefe auf einer Reise durch Frankreich, England, Holland und Italien in den Jahren 1787 und 1788 geschrieben. Regensburg, 1794, 2. Bd., p. 121—122 (in 1788 te L.). — Bemerkungen auf einer Reise nach Holland im Jahre 1790, Oldenburg, 1792, p. 80, 81 (in 1790 te L.). — FELL's Reise durch die Batavische Republik, Aus dem Englischen übersetzt, und mit Anmerkungen begleitet von D. KARL MURHARD, Leipzig, 1805, p. 176—177 (in 1800 te L.). — R. FELL, Reize door de Bataafsche Republiek, in den Jare 1800, in brieven; met aanteekeningen van KARL MURHARD, Haarlem, 1806, p. 130 (in 1800 te L.). — ROBERT STEVENSON, Extracts from the Scots Magazine of Letters from Holland in the Months of July

and August 1817, Letter X, p. 2 (pag. sep.). — TH. FLIEDNER, Collektenreise nach Holland und England, nebst einer ausführlichen Darstellung des Kirchen-, Schul-, Armen- und Gefängniswesens beider Länder, enz., Essen, Bd. 2, 1831, p. 278—279. — J. A. SCHULTES, Schreiben an DE BRAY, Flora oder Botan. Zeitung, n° 46, Dec. 1824, p. 725. — J. GAUTIER, Le voyageur dans le Royaume des Pays-Bas. Bruxelles, 1827, p. 224—225. — DUCHESNE, Alné, Voyage d'un iconophile, enz., Paris, 1834, p. 268 (in 1827 te L.). — JOHN MACGREGOR, My note book, London, Vol. I, 1835, p. 168 (in 1833 te L.). — F. K. VON STROMBECK, Darstellungen aus einer Reise durch Deutschland und Holland im Jahre 1837. Braunschweig, 1838, p. 182—187 (over schedel van FERD. VON SCHILL in coll. BRUGMANS) (in 1837 te L.). — JOSEPH GUISLAIN, Lettre médicale sur la Hollande, Annales de la Soc. de Méd. de Gand, 1842, p. 91 (in 1841 te L.).

5. Illustrium Hollandiae et Westfrisiae Ordinum Alma Academia Leidensis, enz. Lugd. Bat., 1614, p. 230 (Arch. Gem. Leiden 4116). — J. J. ORLERS, Beschrijvinge der Stad(t) Leyden enz. Leyden, 1614, p. 147—149; Leyden, 2e druk, 1641, p. 208—210; Leyden, 3e druk, z. j., p. 224—226; Amsterdam, 3e druk, 1760, p. 224—226; Leyden en Amsterdam, 3e druk, 1781, p. 224—226. — Les Délices de la Hollande, etc., 1662, p. 60; édition 1678, p. 57/58; édition 1685, p. 66; édition 1697, p. 51; édition 1710, Tome I, p. 67; édition 1728, Tome I, p. 75. — BOUSSINGAULT, La Guide Universelle de tous les Pays-Bas ou les dix-sept Provinces, Edition quatrième. Paris, 1677, p. 186. — HENRICH RUDOLF BENTHENS P. C. und S. . . . Holländischer Kirchen- und Schulen-Staat. Franckfurt und Leipzig, 1698, p. 83—100, waarin afgedrukt register van JACOB VOOM (lees: Voorn, zie VON UFFENBACH, p. 438). — FRIDERICUM LUCAE, Europäischer Helicon, u.s.w., 1711, p. 856, 857. — Les Délices des Pais-Bas, contenant une Description générale des XVII provinces, Ed. nouv., Tome II, 1711, p. 285, 286 en afb. — Les Délices de Leide, une des célèbres Villes de l'Europe, etc. Leide, chez PIERRE VAN DER AA, 1712, p. 83—149. — FR. FABRICIUS, Redenvoering over den 150sten verjaardag of het 3de jubeljaar der Hollandsche Akademie te Leiden. Uit last der Hoge Overheden gedaan den 8. Febr. 1725. Vertaalt door DIRK SMOUT, Leiden, 1725, p. 16 en afb. — A. DE LA BARRE DE BEAUMARCHAIS, Le Hollandois, ou Lettres sur la Hollande ancienne et moderne. Francfort, 1738, p. 196. — Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden. Amsterdam, Dl. IV, 1742, p. 555. — MR. NUGENT, The grand tour. Containing an exact Description of most of the Cities enz. London, Vol. I, 1749, p. 98. — Beschrijving van de Opkomst, Aanwas en Tegenwoordigen Staat der eerste en oudste Hooge Schoole deezes Lands te Leiden, De Letter-Historie en Boekbeschouwer, Dl. I, 1763, p. 5. — A description of the seven United Provinces of the Low Countries, from MISSON, HANWAY, and others. In: A new Collection of Voyages, Discoveries and Travels, enz. London, Vol. IV, 1767, p. 198/199. — Les Délices des Pays-Bas, ou Description géographique et historique des XVII Provinces Beligiques. 6me Edition,

Tome V, 1769, p. 24, 25 en afb.; 7me Edition, Tome V, 1786, p. 22, 23 en afb. — FRANS VAN MIERIS en D. VAN ALPHEN, Beschrijving der stad Leyden, Leyden, Dl. II, 1770, p. 555. — D. JOHANN JACOB VOLKMANN, Neueste Reisen durch die Vereinigten Niederlande, vorzüglich in Absicht auf die Kunstsammlungen, Naturgeschichte, u.s.w. Leipzig, 1783, p. 211. — JAN A. BACKER, De jonge reiziger door Nederland, Amsterdam, Dl. I, Stuk 2, 1789, p. 259, 260. — Guide ou description historique et topographique de la ville de Leide, Leide, 1826, p. 64. — A. J. VAN DER AA, Aardrijkskundig woordenboek voor het Koninkrijk der Nederlanden, 1845, Dl. VII, p. 251—252.

6. De wording en ontwikkeling van deze Kabinetten in den Hortus zijn beschreven in: BOERHAAVE, Index alter plantarum enz. 1720, p. 26—27; 1727, p. 26—27. — J. G. TE WATER, Narratio de rebus Acad. Lugd. Batav., 1802, p. 88, 89, 90. — C. A. H. Brief aan den hoogeerw. hooggel. Heer JONA WILLEM TE WATER, prof. te Leyden, betr. den voornaamsten inhoud van deszelfs verhaal van de voor- en tegenspoedige lotgevallen der Leydsche Academie in de 18e eeuw, en behelzende sommige Aanmerkingen over hetzelfde, z. j. p. 26, 27. — Rectorale oratie van Prof. GER. SANDIFORT op 8 Febr. 1825, p. 19—20 in A. A. 1824/1825. — Guide ou description historique et topographique de la ville de Leide, Leide, 1826, p. 65, voetnoot 13. — M. SIEGENBEEK, Gesch. der L.H.s., Dl. II, p. 88—97; zie ook Dl. I, p. 261. — A. J. VAN DER AA, Aardrijksk. woordenboek voor het Kon. der Nederlanden, Dl. VII, 1845, p. 250, 251. — A. W. KROON, Tegenwoordige staat van Zuid-Holland, enz. Amsterdam, p. 62. — G. C. B. SURINGAR, Het bijeenbrengen eener verzameling van Natuurlijke voorwerpen voor het Academisch onderwijs, omstreeks het midden der 18e eeuw. Eerste afzonderlijke lessen over de Nat. Hist. door den hoogleeraar ALLAMAND en over de zoölogie door LE FRANCQ VAN BERKHEY. Overdruk uit het N. T. v. Geneesk. — G. D. J. SCHOTEL, De Academie te Leiden in de 16e, 17e en 18e eeuw, 1875, p. 59, 60. — G. A. SIX, Overzicht der diensten door het R.M.N.G. te Leiden aan de Dierkunde bewezen, Album der Natuur, 1877, p. 153. — J. E. KROON, Diss. Leiden, 1911, p. 29, 70, 71.

7. Van de van deze kabinetten in den Hortus verschenen gedrukte catalogi, kwamen mij slechts in handen: Vreemdigheden en Rareyten, die in de Galderye van de Thuyn van d'Academie van Leyden gesien werden, 1692 (Arch. Gem. Leiden n° 7827). — Over de opdracht tot het maken van een inventaris aan A. VORSTIUS, zie SURINGAR, Bijeenbrengen verzameling enz. p. 2, noot (1); idem opdracht aan ALLAMAND, zie SURINGAR, Bijeenbrengen verz. enz. p. 8 en C. A. H. Brief aan den hoogeerw. hooggel. Heer JONA WILLEM TE WATER, betreffende enz., z. j., p. 26/27. — Gedrukte registers vermelden: POSTEL's und VON MELLE's Reise, 1891, p. 22 (in 1683 te L.). — BENTHEM, 1698, p. 71 (drukt catalogus af op p. 71—81). — VON UFFENBACH, Tome III, 1753, p. 495 (in 1711 te L.). — FABRICIUS, Redenvoering 1725, p. 23, voetnoot 1. — HALLER, Tagebücher, 1883, p. III (in 1725—1727 te L.).

Voorwerpen aanwezig in één der kabinetten in den Hortus vind ik verder vermeld in: J. N. S. ALLAMAND, *Verhandelingen* uitgegeven door de Holl. Mij. der Wetenschappen te Haarlem, Dl. II, 1755, p. 378 (Gymnotus). — *Histoire naturelle, générale et particulière, avec la description du Cabinet du Roi*. Par Mrs. DE BUFFON et DAUBENTON, Nouvelle Edition, Amsterdam, Tome XII, 1769, p. 28, pl. III (Hippopotame; zie ook Tome XV, Avertissement p. IV). Tome XIII, 1770, p. 17, pl. I (Giraffe; zie ook Tome XV, Avertissement p. IV). Tome XIV, 1770, p. 141, pl. XII (Blanc-nez, levend, partic. van ALLAMAND?). Tome XV, 1771, p. 50 (élan of orignal, partic. van ALL.?), p. 62, 63 (Gerbo), p. 65 (Grisson, partic. van ALL.?), p. 71, 73, 75, 76 (orangs-outangs, partic. van ALL.?, zie ook Suppl. Tome V, p. 45). Suppl. Tome IV, 1778, p. 144 (Condoma of Coedoe), p. 147, 150 (Pasan). Suppl. Tome V, 1785, p. 1, 7 (Hippopotame, foetus, partic. van ALL.?) p. 19 (Bubale), p. 26, 27 (Cochons de terre, Fourmillier d'Afrique, partic. van ALL.?), p. 33 (ourebi, partic. van ALL.?), p. 34 (ritbok, partic. van ALL.?), p. 37 (Bosbok, partic. van ALL.?), p. 39 (Bontebok, partic. van ALL.?), p. 49, 51, 52, 53 (Giraffe). — PETRUS CAMPER, *Natuurkundige Verhandelingen over den Orang-outang enz.* Amsterdam, 1782, p. 30 (opgezette Orang-oetan).

8. MONCONYS, 2^e partie, 1666, p. 151 (in 1663 te L.). — MONCONYS, *Duitsche vert.*, 1697, p. 627 (in 1663 te L.). — BROWN, *Nederl. vert.*, 1682, p. 8 (in 1668 te L.). — BROWN, *Duitsche vert.*, 1686, p. 7 (in 1668 te L.). — BROWN, *Brief account*, 2nd Ed., 1687, p. 93 (in 1668 te L.). — BROWN, *Nederl. vert.*, 1696, p. 12 (in 1668 te L.). — C. P. D. M. de la Fac. de Paris, 1676, p. 164 (in 1671 te L.). — BROM, *Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Genootschap*, Dl. XXXVI, 1915, p. 148/149 (in 1677 of 1678 te L.). — REGNARD, *Voyage*, *Nouv. Ed.*, 1874 p. 37 (in 1681 te L.). — VERYARD, *Account enz.*, 1701, p. 8 (in 1682 te L.). — POSTEL und VON MELLE, 1891, p. 22 (in 1683 te L.). — MISSON, Tome I, 1722, p. 18/19 (in 1687 te L.). — *Curieuse und Historische Reisen durch Europa enz.*, 1699, p. 822. — Zeer gedenkwaardige en naaukeurige historische reis-beschrijvinge door Vrankrijk enz. enz., p. 581. — MOUNTAGUE, *Delights of Holland*, 1696, p. 95 (in 1695 te L.). — VON UFFENBACH, *Theil III*, 1753, p. 404—408 (in 1711 te L.). — HALLER, 1883, p. 42, 111 (in 1725—1727 te L.). — *Journal du Voyage de Hollande*, Paris, 1730, p. 70—71 (in 1731 te L.). — G. W. KERNKAMP, BENGT FERRNER's *Dagboek van zijne reis door Nederland in 1759*. *Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen.*, Dl. XXXI, 1910, p. 466—467 (in 1759 te L.). — BECKMANN, 1912, p. 369—373 (in 1762 te L.). — FR. VON WEECH, *Monsignore GARAMPI in Holland im Jahre 1764*. *Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen.*, Dl. XX, 1899, p. 214 (in 1764 te L.). — ABBÉ COYER, *Voyages d'Italie et de Hollande*. Paris, Tome II, 1775, p. 272 of verderop (afschrift Arch. Gem. Leiden S 77) (in 1769 te L.). — HARRY PECKHAM, *A tour through Holland, Dutch Brabant, the Austrian Netherlands, and part of France*, enz. London, 1793, p. 48—51 (in 1771 te L.). — J. J. BJÖRNSTÄHL's *Reize*

door Europa en het Oosten. Deel V bevattende het dagboek der reize door Zwitserland, Duitschland, Holland en Engelland, 1783, p. 351 (in 1774 te L.). — An entertaining tour, containing a variety of incidents and adventures, in a journey through part of Flanders, Germany and Holland by an English Gentleman lately returned. London, 1791, p. 249 (in 1785 te L.). — SCHAEFFER, Bd. II, 1794, p. 121 (in 1788 te L.). — SAMUEL IRELAND, A picturesque tour through Holland, Brabant, and part of France; made in the Autumn of 1789, 2nd edition, London, Vol. I, 1796, p. 90—91 (in 1789 te L.). — Bemerkungen auf einer Reise nach Holland im Jahre 1790. Oldenburg, 1792, p. 82 (in 1790 te L.). — FELL's Reise, 1805, p. 174—176 (in 1800 te L.). — FELL, Reize, 1806, p. 128—129 (in 1800 te L.). — Dr. JOHANN FRIEDRICH DROYSEN's Bemerkungen gesammelt auf einer Reise durch Holland und einem Theil Frankreichs im Sommer 1801, Göttingen, 1802, p. 123, 124 (in 1801 te L.). — C. G. HORSTIG, Reise nach Frankreich, England und Holland zu Anfange des Jahres 1803 gemacht und beschrieben. Berlin, 1806, p. 229. — JOHN CARR, A tour through Holland along the right and left banks of the Rhine, to the south of Germany, in the summer and autumn of 1806. London, 1807, p. 204, 206/207 (in 1806 te L.). — JOHN CARR, Voyage en Hollande, et dans le midi de l'Allemagne, sur les deux rives du Rhin, dans l'été de 1806. Traduit de l'anglais par Mad. KERALIO—ROBERT, Paris, Tome I, 1809, p. 185, 188 (in 1806 te L.). — Over het bezoek van Keizer JOSEPHUS aan het Museum Historiae Naturalis, zie J. LE FRANÇO VAN BERKHEY, Oud Hollands Vriendschap, tot Leydens troost bij haren ramp in den jare 1807, Gevolgd van Utrechts Eeuwschets, Leyden, zie Aant. p. 206 (Arch. Gem. Leiden 9506).

9. J. J. ORLERS, Beschrijving(e) der Stad(t) Leyden enz. Leyden, 1614, p. 145; Leyden, 2e druk, 1641, p. 205; Leyden, 3e druk, z. j., p. 221; Amsterdam, 3e druk, 1760, p. 221; Leyden en Amsterdam, 3e druk, 1781, p. 221. — Les Délices de la Hollande, édition 1685, p. 67/68; édition 1697, p. 52; édition 1710, Tome I, p. 68; édition 1728, Tome I, p. 77. — BENTHEM, 1698, p. 71—81 (catalogus afgedrukt). — FR. LUCAS, Europ. Helicon, u.s.w., 1711, p. 847. — Les Délices de Leide, une des célèbres Villes de l'Europe, etc. Leide, chez PIERRE VAN DER AA, 1712, p. 77—82. — Description des Pays-Bas, contenant toutes les Villes des dix-sept Provinces, enz. Nouvelle Edition, Paris-Bruxelles, 1720, p. 218. — FABRICIUS, Redenvoering 1725, Nederl. vert., p. 23, 54. — Tegenw. staat Ver. Nederl., Dl. IV, 1742, p. 554. — NUGENT, The grand Tour. London, Vol. I, 1749, p. 98. — Besch. Hooge Schoole te L., Letter-Hist. en Boek-beschouwer, Dl. I, 1763, p. 11. — A description of the seven United Provinces of the Low Countries, from Misson, HANWAY, and others. In: A new Collection of Voyages, Discoveries and Travels, enz. Vol. IV, London, 1767, p. 199. — VAN MIERIS en VAN ALPHEN, Dl. II, 1770, p. 550. — M. DE LA R.*** Voyage d'un amateur des arts, en Flandre, dans les Pays-Bas, en Hollande, en France, en Savoye, en Italie, en Suisse, fait dans les années 1775—76—77—78. Amsterdam, Tome I, 1783, p. 62. — VOLK-

MANN, 1783, p. 208, 209. — BACKER, 1789, p. 257, 258. — Ueber die vereinigten Niederlande, Briefe von J. GRABNER. Gotha, 1792, p. 427. — J. GRABNER, Brieven over de Vereenigde Nederlanden. Uit het Hoogduitsch vertaald. 2e Stuk, 1792, p. 436, 437. — Reis door Holland in de Jaren 1807—1812. Amsterdam, Dl. III, p. 70. — Voyage dans l'intérieur de la Hollande, fait dans les années 1807—1812. Amsterdam, Tome III, p. 68. — Le Voyageur dans les Pays-bas Unis. Ouvrage indispensable pour chacun qui voyage dans ces Pays. Seconde Edition, Amsterdam, 1818, p. 310—311.

10. In zake prenten van den Hortus, waarop dieren zijn afgebeeld, verwijs ik naar Prent Arch. Gem. Leiden n° 1460; zie ook Cat. Gesch. k. tentoonstelling Leiden, 1907, reproductie op p. 64.

11. KROON, Diss. Leiden, 1911, p. 78, 84.

12. G. C. B. SURINGAR, Bijdragen tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche Hoogeschool (van de stichting der Universiteit in 1575 tot aan den dood van BOERHAAVE, 1738). Twaalf opstellen, overgedrukt uit het N. T. v. G., Jaarg. 1860—1866, Opstel IV, p. 12.

13. SURINGAR, Opstel IX, p. 30, 31.

14. SURINGAR, Opstel IX, p. 40.

15. SURINGAR, Opstel IX, p. 50.

16. SURINGAR, Opstel XI, p. 24.

17. SURINGAR, De school van BERNHARD SIEGFRIED ALBINUS. Overdr. N. T. v. G., p. 4, 5, 7/8 (pag. sep.).

18. SURINGAR, Opstel VII, p. 20.

19. SURINGAR, Opstel IX, p. 56, 57.

20. BOERHAAVE, Index alter plantarum enz., 1720, p. 27; 1727, p. 27. — SURINGAR, Opstel II, p. 6.

21. SURINGAR, Opstel XI, p. 9, noot (29). — F. W. T. HUNGER, BOERHAAVE als natuur-historicus, N. T. v. G., Jaarg. 1919, 1^e Helft, n° 1, p. 42/43.

22. G. C. B. SURINGAR, Verval van het Klinisch Onderwijs, enz. enz. Overdr. N. T. v. G., p. 16 (pag. sep.). — G. A. SIX, Album der Natuur, 1877, p. 151. — HUNGER, N. T. v. G., 1919, 1^e Helft, p. 43.

23. Viaggio in Germania, Baviera, Svizzera, Olanda e Francia compiuto negli anni 1761—1763. Diario del Cardinale GIUSEPPE GARAMPI, Roma, 1889, p. 201—202. — SIX, Album der Natuur, 1877, p. 152.

24. J. A. VOLLGRAFF, Leidsche hoogleeraren in de natuurkunde in de 16^e, 17^e en 18^e eeuw, Leidsch Jaarboekje, 1913, p. 178.

25. Index Musaei Indici, Variis animalibus, vegetabilibus, aliisque, nativa facie liquori balsamico innatantibus, instructi. In ambulacro Horti Academici. Lugduno Batavi (z. j.) (Bibl. Wageningen). — Register van 't Indiaanse Cabinet, inhoudende veelderhande vreemde Dieren en Gewassen, swemmende naer natuurlijke levensgestalt in een balsaeemse vocht. Zijnde te sien in de Thuyn van de Academie tot Leyden (z. j.) (Arch. Gem. Leiden 7836). — POSTEL's und VON MELLE's Reise, 1891, p. 21 (in 1683, te L.). — MISSON, Tome I,

1722, p. 18—19 (in 1687 te L.). — BENTHEM, 1698, p. 101—112. — VON UFFENBACH, Teil III, 1753, p. 408—419 (in 1711 te L.). — NUGENT, The grand Tour. London, Vol. I, 1749, p. 98. — BECKMANN, 1912, p. 373 (in 1762 te L.). — A description of the seven United Provinces of the Low Countries, from MISSON, HANWAY and others. In: A new Collection of Voyages, Discoveries and Travels enz., London, Vol. IV, 1767, p. 199. — SURINGAR, Opstel X, p. 6—8, noot p. 24. — E. STRESEMANN, Die Anfänge ornithologischer Sammlungen. Journal für Ornithologie, 71 Jahrg., 1923, p. 115—116.

26. BJÖRNSTÄHL's Reize, 1783, p. 389—390 (in 1774 te L.). — VOLKMANN's Reisen, 1783, p. 207. — SURINGAR, Vertegenwoordiging der pathologische anatomie door GUALTHERUS VAN DOEVEREN, enz. Overdr. N. T. v. G., p. 8 (pag. sep.). — MOLHUYSEN, Bronnen, Dl. VI, p. 270.

27. HALLER, Tagebücher, 1883, p. 42 (in 1725—1727 te L.). — M. SIEGENBEEK, Gesch. d. L. H.s., Dl. I, p. 261, Dl. II, p. 89. — SURINGAR, Opstel XI, p. 9, noot 28. — HUNGER, BOERHAAVE als nat. hist., N. T. v. G., 1919, re Helft, p. 39.

28. Index alter plantarum quae in horto Academico Lugduno-Batavo aluntur conscriptus ab HERMANNO BOERHAAVE. Pars prima, 1720, p. 26; Ed. 1727, p. 26. — M. SIEGENBEEK, Gesch. der L. H.s., Dl. II, p. 88. — SURINGAR, Opstel III, p. 19. — KROON, Diss. L., 1911, p. 29, 87.

29. SURINGAR, Opstel X, p. II, noot 61 op p. 26.

30. Zie o.a. H. BOERHAAVE, Index alter plantarum quae in horto Academico Lugd. Bat. aluntur, 1720, 1727, p. 1—6, 8—10. — HUNGER, BOERHAAVE als natuurhistoricus, N. T. v. G., 1919, re Helft, p. 37, 42.

31. Series Febr. 1746, Febr. 1747 en Sept. 1747 (in MOLH., Dl. V).

32. Zie DANIELS, Lb. CAMPER, p. 4.

33. Voor een algemeene schets van het Academisch leven vóór den Franschen tijd, zie: A description of Holland: or, the present state of the United Provinces, enz. London, 1743, p. 332—345 (The Universities of the United Provinces). — G. D. J. SCHOTEL, De Academie te Leiden in de 16^e, 17^e en 18^e eeuw. — S. D. VAN VEEN, Het Academieleven in: Uit onzen bloeitijd. Schetsen van het Leven onzer Vaders in de 17^e Eeuw, Dl. II, p. 347—394.

34. Wetten ende Statuten van de Universiteyt tot Leyden. Gearresteert bij de Ridderschap, Edelen ende Steden van Hollant ende West-Frieslandt. Representerende de Staten van den selven Lande. Leyden, 1631. Editie 1728. Editie 1773.

35. Tegenw. staat Ver. Ned., Dl. IV, 1742, p. 560. — C. VAN OVERZEE, Nader Bericht; wegens de Universiteit te Leiden; om te voegen, bij de beschrijving derzelve, enz. De Letter-Historie en Boek-beschouwer, Dl. I, 1763, p. 250. — M. SIEGENBEEK, Gesch. der L. H.s., Dl. I, p. 233. — MOLHUYSEN, Bronnen, Dl. V, p. 69, 451.

36. Acad. Groningana, Gedenkb. 1914, p. 8, 15.

37. FERRNER's Dagboek, p. 465, 466.

38. Briefe von GRABNER, 1792, p. 422—423, voetnoot van p. 423. —

Brieven van GRABNER, 1792, p. 432, voetnoot van p. 432. — SCHOTEL, Acad. L. enz., p. 247, 378. — MOLHUYSEN, Bronnen, Dl. VI, p. 302, 326; Dl. VII, p. 46, 155.

39. FERRNER's Dagboek, p. 465, 466 (in 1759 te L.). — Besch. H. S. Leiden, Letter-Historie en Boek-beschouwer, Dl. I, 1763, p. 19. — VAN OVERZEE, Nader Bericht, 1763, p. 251, 253. — H. KERN, De Leidsche Hoogeschool in 1774 bezocht door aanzienlijke Russen, Handel. en Meded. Mij. Ned. Lett. K. 1897—1898, Med., p. 7. — Briefe von GRABNER, 1792, p. 425. — Brieven van GRABNER, 1792, p. 434. — A. H. NIEMEYER, Beobachtungen auf einer Reise durch einen Theil von Westphalen und Holland, 2te Ausg., 1824, p. 213 (in 1806 in Holland). — Acad. Groningana, Gedenkb. 1914, p. 8.

40. KERN, Russen te L. in 1774, p. 7.

41. FERRNER's Dagboek, p. 465. — Bemerkungen auf einer Reise nach Holland im Jahre 1790, Oldenburg, 1792, p. 85. — M. SIEGENBEEK, Gesch. d. L. H.s., Dl. I, p. 303. — S. VISSERING, Hooger Onderwijs, De Gids, 1868, I, p. 411—412. — Acad. Groningana, Gedenkb. 1914, p. 15.

42. Briefe von GRABNER, 1792, p. 431. — Brieven door GRABNER, 1792, p. 441. — SURINGAR, Opstel III, p. 5, 6. — Overdr. rede Rector Magn. R. FRUIN, Jaarb. R. U. Leiden, 1877—78, p. 36—39. — Acad. Groningana, Gedenkb. 1914, p. 3, 8.

43. Tegenw. staat Ver. Ned., Dl. IV, 1742, p. 569.

44. BJÖRNSTÄHL's Reize, p. 390. — Briefe von GRABNER, 1792, p. 430. — Brieven van GRABNER, 1792, p. 440.

45. Mr. PRATT, Gleanings through Wales, Holland enz. 6th Edition, London, Vol. II, 1800, p. 313.

46. Briefe von GRABNER, 1792, p. 432. — Brieven door GRABNER, 1792, p. 443. — NIEMEYER, Beobachtungen Reise, 2te Ausg., 1824, p. 214 (in 1806 in Holland). — M. SIEGENBEEK, Gesch. d. L. H.s., Dl. I, p. 186—187.

47. Briefe von GRABNER, 1792, p. 414, 415. — Brieven van GRABNER, 1792, p. 420—421, 422—423. — NIEMEYER, Beobachtungen Reise, 2te Ausg., 1824, p. 214 (in 1806 in Holland).

48. Acad. Groningana, Gedenkb. 1914, p. 8, 14. — P. C. MOLHUYSEN, Over de graden, die oudtijds aan de Leidsche Universiteit werden verleend, Leidsch Jaarboekje 1916, p. 10.

49. MOLHUYSEN, Graden Leidsche Univ., Leidsch Jaarboekje, 1916, p. 10, 11, 16.

50. De Catalogus promotorum 1725—1765 (MOLHUYSEN, Bronnen, Dl. V) vermeldt goed geteld 22 promoties in de Facultas artium, die van 1765—1795 (MOLH., Dl. VI) 26, die van 1795—1811 (MOLH., Dl. VII) 10, waarvan 4 honoris causa. — In 1807 bedroeg het aantal effectieve studenten 303, waarvan 64 in de Med. en 29 in de Philosophie en Literae Humaniores (MOLH., VII, p. 85*). — Volgens: Het aantal studenten aan de Hoogeschool te Leiden, van 1775 tot en met 1868, verzameld door G. H. BLANKEN, pedel aan de Hoogeschool, bedroeg het aantal studenten in de wis- en natuurk. wetensch. in de

jaren 1775—1795 gemiddeld 31, om daarna te dalen, in de jaren 1796—1806 met een gemiddelde van 18; in de jaren 1807—1813 is het gemiddelde zelfs gedaald tot ruim 10. Daarna daalt het aantal zelfs nog sterker en bedraagt, wanneer we het ééne exceptioneel hooge jaar 1814 buiten beschouwing laten, in de jaren 1814—1825 gemiddeld zelfs slechts ruim 3. — N.B. Zie voor het verdere verloop der cijfers later bij de bespreking van de toestanden tijdens het professoraat van VAN DER HOEVEN (Zie aant. 272.).

51. Zie de Catal. promotorum in MOLHUYSEN, Bronnen.

52. Volgens Wetten en Statuten van 1631, art. VI binnen den tijd van 3 of uiterlijk 4 jaren. — VAN OVERZEE, Nader Bericht, 1763, p. 250.

53. Wetten en Statuten, 1631, art. XLI. — POSTEL's und VON MELLE's Reise, p. 21. — HALLER's Tagebücher, 1883, p. 42, 43 (in 1725—1727 te L.). — Tegenw. staat Ver. Ned., Dl. IV, 1742, p. 572. — Beschr. H. S. Leiden, Letter-Historie en Boek-beschouwer, Dl. I, 1763, p. 19. — Bemerkungen auf einer Reise nach Holland im Jahre 1790. Oldenburg, 1792, p. 85. — Briefe von GRABNER, 1792, p. 431. — Brieven door GRABNER, 1792, p. 442. — NIEMEYER, Beobachtungen Reise, 2^e Ausg., 1824, p. 213 (in 1806 in Holland).

54. Wetten en Statuten van 1631, artt. 22—24, 28, 30—35. — HALLER's Tagebücher, p. 44 (in 1725—1727 te L.). — Tegenw. staat Ver. Ned., Dl. IV, 1742, p. 569—572. — Beschrijv. H. S. Leiden, Letter-Historie en Boek-beschouwer, Dl. I, 1763, p. 18. — VAN OVERZEE, Nader Bericht, 1763, p. 251. — Mr. PRATT, Gleanings through Wales, Holland, and Westphalia, 5th Edition. To which is added, Humanity; a poem, 6th Edition, Vol. II, 1800, p. 312—313. — MOLHUYSEN, Graden Leidsche Univ., Leidsch Jaarboekje, 1916, p. 31.

55. Levensberichten enz. van JEAN NICOLAS SEBASTIEN ALLAMAND: E. L. VRIEMOET, Athenarum Frisiacarum libri duo. Leovardiae, 1758, p. 863—864 en p. 18 van de Addenda. — [PAQUOT] Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège, et de quelques contrées voisines, Tome XIII, Louvain, 1768, p. 445—448. — J. A. DE CHALMOT, Biographisch Woordenb. der Nederlanden, Dl. I, 1798, p. 154—155. — J. G. TE WATER, Narratio de rebus Acad. Lugd. Bat. enz., 1802, p. 223—224. — N. G. VAN KAMPEN, Beknopte Geschiedenis der Letteren en Wetenschappen in de Nederlanden, van de vroegste tijden af, tot op het begin der 19^e eeuw, Dl. II, p. 342, 343. — M. SIEGENBEEK, Gesch. d. L. H.s., Dl. II, 1832, T. en B., p. 203—204. — v. d. AA's Biographisch Woordenboek, Dl. I, 1852, p. 181—182. — G. C. B. SURINGAR, Bijeenbrengen verz. Nat. Hist. enz., Overdr. N. T. v. G., p. 2—7 (pag. sep.). — W. B. S. BOELES, Frieslands Hoogeschool en het Rijks Atheneum te Franeker, Dl. 2, 1889, p. 504—507. — Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek, I, 1911, p. 75—77 (DE WAARD). — P. J. BLOK en W. MARTIN, De Senaatskamer der Leidsche Univ., 1914, p. 19. — Galerij van Hoogleraren aan de Hoogeschool te Leyden, naar de oorspronkelijke afbeeldsels op de Senaat-zaal aldaar berustend. Leyden, SPRINGER (z. j.).

56. Series Sept. 1749 en volgende jaren tot die van 1786 toe (in MOLHUYSEN, Dl. V en VI). — MOLHUYSEN, Bronnen, Dl. V, p. 305. — SURINGAR, Lb., p. 3. 4.

57. M. SIEGENBEEK, *Gesch. d. L. H.s.*, Dl. II, p. 90. — MOLHUYSEN, Bronnen, Dl. V, p. 347, 348, 405. — Over uitbreiding van deze collectie en éénheid in de bestaande verzamelingen, zie MOLHUYSEN, Dl. V, p. 336, 351, 397, 400—401.

58. *Algemene Konst- en Letterbode*, 1788, n° 2, p. 13. — J. A. DE CHALMOT, *Biogr. Woordenb.*, I, 1798, p. 154—155. — *Vaderl. Historie*, enz. ten vervolge van Wagenaars *Vaderl. Historie*, Dl. XXIII, 1799, p. 40. — TE WATER, *Narratio de rebus Acad. L. B.*, 1802, p. 89—90. — M. SIEGENBEEK, *Gesch. d. L. H.s.*, Dl. II, p. 92. — MOLHUYSEN, Bronnen, Dl. VI, p. 326. — Zie ook over particuliere (?) collectie: J. A. DE LUC, *Lettres physiques et morales sur l'Histoire de la terre et de l'homme adressées à la Reine de la Grande Bretagne*, Tome V, 1779, p. 322. — Ten slotte verwijs ik naar de opgave van de dieren te Leiden genoemd in de Amst. editie van BUFFON en hier opgenomen achter de catalogi van de kab. in den Hortus (aanteek. 7).

59. FERRNER's *Dagboek*, p. 466 (in 1759 te L.). — BECKMANN's *Dagboek*, p. 388 (in 1762 te L.). — ABBÉ COYER, *Voyages d'Italie et de Hollande*, Paris, Tome II, 1775, p. 272 of verderop (afschrift Arch. Gem. Leiden S. 77) (in 1769 te L.). — VAN MIERIS en VAN ALPHEN, Dl. II, 1770, p. 550. — HARRY PECKHAM, *A tour through Holland*, a.s.o. London, 1793, p. 48 (in 1771 te L.). — TE WATER, *Narratio* enz., 1802, p. 90. — SURINGAR, Lb., p. 4. — Zie ook MOLHUYSEN, Bronnen, Dl. VII, p. 103*.

60. *De Letter-Historie en Boek-beschouwer*, Dl. I, Amsterdam, 1763, *Maandelyksche Boek-beschouwer*, p. 122, 123. — BECKMANN's *dagboek*, p. 388.

61. J. N. S. ALLAMAND, Kort verhaal van de uitwerkwelen, welke een Americaanse vis veroorzaakt op de geenen, die hem aanraaken, *Verhandelingen uitgegeeven door de Holl. Mij. der Wetensch. te Haarlem*, Dl. II, 1755, p. 377.

62. ALLAMAND in *Additions in Amsterdamsche uitgave van BUFFON's Histoire naturelle*, Tome XV, 1771, p. 72, pl. XII. — PETRUS CAMPER, *Natuurkundige Verhandelingen over den Orang outang; en eenige andere aapsoorten* enz. Amsterdam, 1782. Aanhangzel. Over de hand, welke de Hoog Gel. Heer ALLAMAND gevoegd heeft bij de Amsterdamsche uitgave van de *Natuurlijke Historie van DE GRAAVE DE BUFFON*, p. 91—103. — Brief van P. CAMPER aan de Heeren Schrijvers van de *Alg. Vaderl. Letteroefeningen*; in: *Algemeene Vaderlandsche Letter-oefeningen*, enz. benevens *Mengelwerk*, enz., *Vijfde Deels*, Tweede Stuk, Amsterdam, 1783, p. 392—394. — *Goettingische Anzeigen von gelehrten Sachen*, Bd. I, 1783, p. 65. — C. E. DANIELS, Lb. CAMPER, 1880, p. 63, 64. — *Acad. Groningana, Gedenkb.*, 1914, p. 296.

63. DANIELS, Lb. CAMPER, p. 122.

64. *Histoire naturelle, générale et particulière, avec la description du Cabinet du Roi*. Par Mrs. DE BUFFON et DAUBENTON. Nouvelle

Edition, Amsterdam. Toevoegsels van ALLAMAND vindt men in Tome XII (p. 28—29), Tome XIII (p. 17—19), Tome XIV (p. 141—142), Tome XV (p. 45—77), Suppl. Tome IV (p. 140—166), Suppl. Tome V (p. 1—60). Over het medewerken van ALLAMAND hieraan zie ook Tome XV, Avertissement p. IV—VI en Suppl. Tome IV, Avertissement, p. I—IV. In al deze toevoegsels bepaalt ALLAMAND zich tot den uitwendigen vorm en maten, systematiek daarop gebaseerd, levenswijze, voedsel, localiteit, jachtverhalen, enz. Het weinigje anatomie (Suppl. Tome V, p. 51: Giraffe) is zonder veel waarde; N.B. de anatomische opmerkingen over den Hippopotamus (Suppl. Tome V, p. 4, 5, pl. 3 en 4) zijn afkomstig van GORDON.

65. JEAN ELLIS, *Essai sur l'Histoire naturelle des Corallines, et d'autres productions marines du même genre, etc. etc.* Traduit de l'Anglois. La Haye, 1756, Avertissement du Libraire, p. VIII. — Zie ook: *Epistolarum ab eruditissimis viris ad ALB. HALLERUM scriptarum Pars IV. Latinae*. Vol. IV. Bernae, 1774, p. 21—22 (in n° 9 J. C. RAMSPECK, 8 Juni, 1756). — In: *Epistolarum ab eruditissimis viris ad ALB. HALLERUM scriptarum Pars I. Latinae*. Vol. III. Bernae, 1774, p. 51 (in brief 433 van J. F. SCHREIBER, Petropoli, 1749) wordt vermeld van ALLAMAND: qui longe praestantissima experimenta cepit circa polypos aquae dulcis.

66. Levensberichten enz. van PIETER CAMPER: E. L. VRIEMOET, *Athenarum Frisiacarum libri duo*. Leovardiae, 1758, p. 866—867. — A. G. CAMPER, *Levens-schets van PETRUS CAMPER*. Leeuwarden, 1791. — *Korte Levens-Geschiedenis van PETRUS CAMPER*, enz. Algemeene Konst- en Letterbode, Dl. VI, 1791, p. 178—180, 187. — N. G. VAN KAMPEN, *Bekn. Gesch. Lett. en Wet. in Ned.*, Dl. II, p. 338—341, Dl. III, p. 192. — *Illustris Amstelodamensium Athenaei Memorabilia*, prodita deinceps oratione JACOBI PHILIPPI d'ORVILLE in Centesimum Athenaei Natalem, et DAVIDIS JACOBI VAN LENNEP in altera Athenaei Saecularia, accedente item Lennepii in utramque orationem annotatione. Amstelodami, 1832, p. 256—257. — J. VAN LENNEP, *Gedenkboek der plechtige viering van het 200-jarig bestaan der Doorluchtige School te Amsterdam*, 1832, p. 237—238. — *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen*, ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest, op last van den Academischen Senaat uitgegeven door Dr. W. J. A. JONCKBLOET, 1864. Bijlagen: *Levensschetsen der Groninger Hoogleraren door Mr. W. B. S. BOELES*, p. 86—89. — P. H. WITKAMP, *Vier en twintig voorgangers*, *Jaarboekje van het Kon. Zool. Gen. Natura Artis Magistra*, 1869, p. 166—169. — J. VICTOR CARUS, *Geschichte der Zoologie bis auf JOH. MÜLLER und CHARL. DARWIN*. München, 1872, p. 546, 566. — P. HARTING, *PIETER CAMPER in zijn leven en werken geschetst*. *Album der Natuur*, 1878, p. 1—24. — C. E. DANIELS, *Het leven en de verdiensten van PETRUS CAMPER*, *Prijsverhandeling met goud bekroond en uitgegeven door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, 1880. — G. C. J. VOSMAER, *PETRUS CAMPER*. *De Nederl. Spectator*, 1881, p. 251—254, 274—275. — BOELES, *Franecker*, Dl. II, 1889, p. 511—520. — WILLIAM A. LOCY, *Biology and*

its makers, New-York, 1908, p. 143—144. — J. H. O. REYS, GOETHE en CAMPER als voorloppers van DARWIN, Vragen van den dag, Maandschrift, XXIV, 1909, p. 540—549. — Acad. Groningana, Gedenkb. 1914, p. 287 e.v. — A. SCHIERBEEK in De Levende Natuur, Dl. XXVI, afl. van 1 Jan. 1922, p. 225 e.v. en in: Van ARISTOTELES tot PASTEUR Amsterdam, 1923, p. 231—235. — Voor grafgedenkteeken van PETRUS CAMPER zie: Mr. K. J. F. C. KNEPPELHOUT VAN STERKENBURG, De Gedenkteeken in de Pieters-kerk te Leyden, 1864, p. 25, Pl. 16.

67. DANIELS, Lb. CAMPER, p. 110.

68. Series Febr. 1763 en volgende jaren (in MOLHUYSEN). — FERNER's Dagboek, p. 466 (in 1759 te L.). — BECKMANN's Dagboek, p. 388 (in 1762 te L.). — Journal du voyage de M. le Marquis de COURTANVAUX, sur la frégate l'Aurore, etc., Paris, 1768, p. 208 (in 1767 te Leiden). — MOLHUYSEN, Bronnen, Dl. V, p. 462.

69. G. A. EVERS, De menagerie van LODEWIJK NAPOLEON, De Natuur, 32, 1912, p. 306. — In de Amsterdamsche editie van BUFFON enz. behandelt ALLAMAND in zijn Additions niet alleen materiaal uit Leiden, maar ook uit de collectie en menagerie van den Prins van Oranje en uit de particuliere collecties van DUC DE RICHMOND, KLOCKNER te Amsterdam (zie over KLOCKNER: Suppl. Tome IV, Avertissement p. III) en BERGMAYER te Amsterdam, van BLAAUW JAN en ook van kermisexemplaren. Niet alle mededeelingen over dieren uit deze collecties berusten op eigen contrôle der waarnemingen, bijv. bij vele van KLOCKNER. Hetzelfde geldt van de vele mededeelingen en inlichtingen verstrekt door GORDON (Suppl. Tome V).

70. FERNER's Dagboek, p. 479, 486. — BECKMANN's Dagboek, p. 388. — BILDERDIJK, Considérations in Gedenkstukken der Alg. Gesch. van Nederl. 1795—1840, uitgegeven door H. T. COLENBRANDER, Dl. V, Stuk I, Rijks Gesch. k. Publ. n° 11, p. 222.

71. JANUS FRANCOENIUS, Vermanenden brief enz. enz. geschreven aan den schrijver, van eene Copia van een brief, door een vader aan zijn zoon, student te Leyden, Leyden, 1787, p. 11, 23—24 (Arch. Gem. Leiden 4220).

72. Lettres sur la Hollande, Tome II, La Haye, 1780, p. 254, zie ook p. 246, 256. — Misschien hebben de prinsen Lubomirski een meer dan normale belangstelling voor de Nat. Hist. getoond (zie de introductie van ALLAMAND aan AERNOUT VOSMAER van 18 Mars 1768, in Univ. Bibl. Leiden, XVIII, 246).

73. Levensberichten enz. van JOANNES LE FRANCO VAN BERKHEY: Le Vie of Levensbizonderheden van den berugten opgeworpen en oproerigen JS. LE FRANCO v. BERKHEY behelzende zijn geringe afkomst, doet twee Rijen als Matroos ter Zee, Word Uitdrager tot Amsterdam, Liefhebberij tot de Doctorale Studie, vertrekt naar Leyden, studeert aldaar, wordt Doctor, Huwelijk, enz. Vervat in een Brief van een Heer uit Leyden aan zijn vriend tot Amsterdam. 8 pags. — Waarachtige levensgevallen van den alömbefaaenden Leydschen lector J. LE FRANCO VAN BERKHEY waar in nauwkeurig beschreeven wordt deszelfs afkomst, geboorte en opvoeding, zijn handteering als uitdrager, apothecers-

jongen, schildersjongen, zijn wonderlijk avancement tot de studie, enz. in 't licht gegeven door een liefhebber der Waarheid. Gedrukt in Holland, 1785. — J. G. TE WATER, *Narratio de rebus Acad. Lugd. Bat. enz.*, 1802, p. 248. — Levensberigt van JOANNES LE FRANCO VAN BERKHEY, *Alg. Konst- en Letterbode*, voor het jaar 1812, n° 18 en 19, p. 299—302, 306—313. — Levensberigt van JOANNES LE FRANCO VAN BERKHEY, in: A. LOOSJES Pz., *De geest der geschriften van wijlen JOANNES LE FRANCO VAN BERKHEY*, in huiselijke zamenspraken van DICTLIEF en GLOORROOS met hunne kinderen. Haariem, 1813, p. 123—146. — P. G. WITSEN GEYSBEEK, *Biographisch anthologisch en critisch Woordenboek der Nederduitsche Dichters*, Dl. I, 1821, p. 280—291. — N. G. VAN KAMPEN, *Bekn. Gesch. Lett. en Wet. in Nederl.*, Dl. II, p. 343—345, 623; Dl. III, p. 192—194. — M. SIEGENBEEK, *Gesch. d. L. H.s.*, Dl. II, T. en B., p. 276—277. — Levensschets van JOANNES LE FRANCO VAN BERKHEY 1729—1812, in: *Kabinet-bibliotheek der vaderlandsche literatuur*, I *Anthologie uit de Prozaschriften van JOANNES LE FRANCO VAN BERKHEY*, Utrecht, 1850, p. VII—XIV. — VAN DER AA, *Biographisch Woordenboek*, Dl. VI, 1859, p. 194—201. — G. C. B. SURINGAR, *Het bijeenbrengen eener verz. van Nat. voorwerpen*, enz. Overdr. N. T. v. G., p. 7—14. — C. E. DANIELS in: HIRSCH, *Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker*, Bd. I, 1884, p. 413—414. — Over denkteeken in Hooglandsche Kerk, zie: *Bijl. A van het Levensberigt van Dr. L. J. F. Janssen*, *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Mij. Ned. Letterk.*, *Bijl. tot de Handel*, van 1870, p. 48—49 en J. C. OVERVOORDE, *De Sint Pancraskerk te Leiden*, *Leidsch Jaarboekje*, 1917, p. 39, 40, zoomede: *De stad Leiden*, *Album* enz. met bijschriften van A. Montagne, 1° Serie, (z. j.), p. 31 en *Gem. Arch. Leiden*, prent n° 2445.

74. LOUIS D. PETIT, *Cat. Bibl. Leiden* enz. door Mr. J. C. OVERVOORDE, in *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, Jaarg. 2, 1904, p. III.

75. *Jaarboeken der Wetenschappen en Kunsten in het Koninkrijk Holland*, Dl. I, 1806, a^o 1809, p. 228, 229. — *Vaderl. Hist. enz.* Ten vervolge van *Wagenaars Historie*, Dl. XLVI, 1811, p. 25.

76. Zie ook: *Briefe von GRABNER*, 1792, p. 439.

77. *Waarschuwing aan alle Nederlanders*, *Wegens de Wijze van Denken van J. FRANCO VAN BERKHEY*, *Berugt Lector op 's Lands Universiteit te Leiden*, in 't *Stuk van den Godsdienst*. — F. BERNARD, *De Batavier*, *Derde Deel* van 1786, Leiden, nummer van 27 Maart 1786, no. 14, p. 110—112.

78. MOLHUYSEN, *Bronnen*, Dl. VI, p. 260, 261.

79. Anders wordt hij getiteld in: *Verjaarsgelukwensch van I. C. SCHUTZ aan JAN LE FRANCO BERKHEY*, *Inspector Naturalium op de Univ. te Leyden* op 23 January 1756 (*Arch. Gem. Leiden* n° 1715).

80. J. LE FRANCO VAN BERKHEY, *Jock en ernstige academische vertellingen mijner jeugd*, *Leyden*, 1798, in *Voorbericht*, p. III, IV. — *Natuurl. Hist. van het Rundvee*, Dl. IV, 2^e *Stuk van de Natuurlijke*

Historie van Holland, 1805, zie „Noodig Berigt aan den Lezer” voorin. — Vaderl. Hist. enz. Ten vervolge van Wagenaars Vaderl. Historie, Dl. 46, 1811, p. 257—259. — Brief van H. CALKOEN aan J. LE FRANCO VAN BERKHEY, Amsterdam, 27—7—18. (Brieven Mij. Letterk. Leiden, 1004).

81. Voor het eerst op series van Sept. 1774 (MOLH., Dl. VI).

82. J. LE FRANCO VAN BERKHEY, Vrijmoedige en welmeenende voorstellingen om te kunnen dienen ter overweging van een Ontwerp ter stichting van eene Vee-artsenijkundige Schole, in ons Gemeenebest, Haarlem, 1804, p. 17—18. — SURINGAR, Bijeenbrengen enz., p. 10.

83. J. LE FRANCO VAN BERKHEY, Vergel. Aanm. Rapport veeziekte door S. J. BRUGMANS, 1797, p. 1.

84. DANIELS in Biogr. Lexikon, Bd. I, p. 413.

85. BJÖRNSTÄHL's Reize, 1783, p. 396, 397. — VOLKMANN, Reisen, 1783, p. 207. — Reis door Holland in de Jaren 1807—1812. Dl. III, Amsterdam, p. 70. — Voyage dans l'intérieur de la Hollande, fait dans les années 1807—1812, Amsterdam, Tome 3, p. 69. — DANIELS in Biogr. Lexikon, Bd. I, p. 413. — In schrijven van 25 Oct. 1761 aan AERNOUT VOSMAER vraagt Le Fr. v. B. om kladplaten of slechte drukken van Seba (Univ. Bibl. Leiden, XVIII, 246).

86. Zie ook MOLHUYSEN, Bronnen, Dl. VI, p. 226, 399.

87. In Maart 1785 en Oct. 1789, zie Suringar enz. — JS. LE FRANCO VAN BERKHEY, Aan zijne Medeburgenen, 1783, in „Aanhangsel”, p. 25—27 (Arch. Gem. Leiden 371). — Catalogus Bestaande in een 38-Jaarige van zo ver men weet, Unike Verzameling van 150 Portefeuljes aan 't Vaderland nuttige geschriften alle in Atlas Formaat. Nevens een Groot aantal Tekeningen in Waterverv. Van de beste Meesters en zeer veel van den Verzamelaar zelve etc. etc. Nog tot de Natuurlijke Historie behorende gedroogde Vissen, Coralen en Wiergewassen. Door den Verzamelaars den Professor PALLUS, ELLIS en BUSTIN verzameld, en verder. Al 't geen tot een met zweet verzeld zijnde Vaderlandse Historie behoort. Bij een gebragt door Mr. JS. LE FRANCO VAN BERKHEY. Alle 't welk Verkogt zal worden, op Maandag den 7 July 1783 enz., 14 pags. (Arch. Gem. Leiden 378).

88. Waarachtige levensgevallen enz., p. 12, 13.

89. J. LE FRANCO VAN BERKHEY, Vrijmoedige en welmeenende voorstellingen stichting Veeartsenijk. Schole, 1804, p. 85—87.

90. In de Mémoire van 1806 wordt nog een „Lecteur en Hist. Nat.” genoemd, zie MOLHUYSEN, Dl. VII, p. 103*. — Op het titelblad van het laatste deel van de Nat. Hist. van het Rundvee van 1811 staat nog „praelector aan Univ.”. — Volgens DANIELS in Biogr. Lexikon, Bd. I, p. 414 is hij in 1795 definitief ontslagen.

91. J. LE FRANCO VAN BERKHEY, Vergel. Aanm. Rapport veeziekte door S. J. BRUGMANS, 1797, p. 1.

92. Levensberichten enz. van SEBALD JUSTINUS BRUGMANS: J. G. TE WATER, Narratio de rebus Acad. Lugd. Bat. enz., 1802, p. 239—240. — Galerie historique des Contemporains ou nouvelle Biographie, Tome III, 1818, p. 2—5. — Levensschets van S. J. BRUG-

- MANS. Gedeeltelijk gevolgd naar het Fransch van BORY DE ST. VINCENT. *Vaderlandsche Letteroefeningen*, Eerste Stuk voor 1819, p. 737—753. — *Stud. Alm.* voor 1820, p. 58—59. — H. C. VAN DER BOON MESCH, *Lofrede op SEBALDUS JUSTINUS BRUGMANS*, Werken der Holl. Mij. van fraaije Kunsten en Wetenschappen, Dl. VII, 2^e stuk, 1825. — ABRAHAM CAPADOSE, *Idem in idem*. — N. G. VAN KAMPEN, *Bekn. Gesch. Lett. en Wet. in Ned.*, Dl. II, p. 607—613; Dl. III, p. 258. — M. SIEGENBEEK, *Gesch. d. L. H.s.*, Dl. II, 1832, T. en B., p. 230—232, zie verder Register achter in Dl. II. — R. T. MAITLAND, *De verdiensten der Nederlanders ten opzichte van de beoefening der dierkunde*, *Jaarb. K. Z. G. Natura Artis Magistra*, 1855, p. 169—171. — VAN DER AA, *Biogr. Woordenb.*, Dl. II, 4^e stuk, 1855, p. 1466—1473. — G. C. B. SURINGAR, *Het onderwijs in de natuurkundige wetenschappen, aan de Leidsche Hoogeschool, gedurende het 30-jarig tijdvak van 1785—1815*, *Overdr. N. T. v. G.*, p. 39—73. — C. PRUYS VAN DER HOEVEN, *SEBALD JUSTINUS BRUGMANS. Album der Natuur*, 1866, p. 240—246. — C. E. DANIELS in: *HIRSCH, Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker*, Bd. I, 1884, p. 596; Bd. VI, 1888, p. 564. — BOELES, *Franeker*, Dl. 2, 1889, p. 605—611. — *Nieuw Ned. Biogr. Woordenb.*, I, 1911, p. 487—490 (SASSE). — P. J. BLOK en W. MARTIN, *De Senaatskamer der Leidsche Univ.*, 1914, p. 28; afb. op p. 27. — *Galerij van Hoogleeraren aan de Hoogeschool te Leyden naar de oorspronkelijke afbeeldsels op de Senaat-zaal aldaar berustend*, Leyden, Springer (z. j.). — Zie over het karakter van BRUGMANS verder ook: *Eleutherophilos, Vertraute Briefe während eines Durchflugs durch einen Theil der nördlichen Provinzen des Königreichs der Niederlande im Sommer des Jahrs 1817 enz.* Theil I, *Germania*, 1818, p. 197—198, voetnoot 89; *Brief van TEMMINCK van 17 Juli 1819 gepubliceerd in*: H. T. COLENBRANDER, *Gedenkschriften van ANTON REINHARD FALCK*, *Rijks Gesch. Publ.*, Kleine Serie, 13, 1913, p. 411 e.v. — *Catalogus der meerendeels goed geconditioneerde en hoogst belangrijke Bibliotheek van . . . S. J. BRUGMANS*, Leyden, v. D. HOEK, 1858. — Over grafmonument zie: Mr. K. J. F. C. KNEPPELHOUT van STERKENBURG, *De gedenkteekenen in de Pieterskerk te Leyden*, 1864, p. 24, pl. 14.
93. Lb. in *Vad. Lett. oef.* 1819, p. 750. — CAPADOSE, Lb. p. 531. — PRUYS v. D. HOEVEN, Lb. p. 241. — Over druk collegebezoek, zie ook: *Dagverhaal van Prof. Dr. JAN VAN DER HOEVEN van zijn reis in 1824 naverteld door zijn kleinzoon MR. ABM. v. D. HOEVEN*, *Rotterd. Jaarboekje*, 1926, p. 73 (pag. sep.).
94. Lb. in *Vad. Lett. oef.* 1819, p. 741, 750. — V. D. BOON MESCH, Lb. p. 269—270. — CAPADOSE, Lb. p. 521, 529. — SURINGAR, *Ond. Nat.k.* wet. 1785—1815, p. 60. — PRUYS v. D. HOEVEN, p. 240, 241.
95. PRUYS v. D. HOEVEN, p. 245.
96. Zie ook MOLHUYSEN, Dl. VII, p. 87*. — Zie ook: S. J. BRUGMANS, *Excerpta in Anatomiam comparatam* (Univ. Bibl. Leiden, B. P. L. 2064; 220 fol.), hetwelk vervalt in 2 deelen. In het eerste deel (p. 1—157) wordt, na een inleiding, klasse voor klasse behandeld

vanaf de Infusoria tot en met de vertebraten; het is een soort „bijzondere zoologie”, waarbij in elke groep als regel de verschillende orgaanstelsels achter elkaar besproken worden; opmerkingen over functie der organen en ontwikkeling zijn ingelascht. Het 2^e deel (p. 163—220), met opschrift „zoologia”, geeft daarentegen na een inleiding een bespreking van verschillende orgaanstelsels, welke elk voor zich door de verschillende dierklassen vervolgd worden. Ik merk nog op, dat, uitgezonderd enkele grove krabbels in margine, teekeningen ontbreken.

97. J. v. D. HOEVEN, Schets der Nat. Gesch. van den Mensch. Leiden, 1844, p. 2. — SURINGAR, Ond. Nat.k. wet. 1785—1815, p. 46, 50 e.v. — PRUYS v. D. HOEVEN, p. 241. — BOELES, Franeker, Lb. BRUGMANS. — Zie ook: Excerpta ex dictis Viri Celeberrimi S. J. BRUGMANS enz. enz. in Anthropológiam anni 1819 (Univ. Bibl. Leiden, B. P. L. n° 2065, 172 fol.); hiervan heeft Pars I tot titel: „De iis, quae Homini propria sunt, et quibus reliqua animalia superat”, terwijl de titel van Pars II luidt: „De iis, quibus homines inter se differunt”. N.B. alles Latijn!

98. Zie ook MOLHUYSEN, Bronnen, Dl. VII, p. 87*, 88*.

99. MOLHUYSEN, Bronnen, Dl. VI, p. 375, 385—386, 398, 399—400, 401; Dl. VII, p. 9.

100. Zie ook MOLH., Dl. VII, p. 87*, 88*. — A. A. 1815/1816 tot en met 1819/1820 staat Br. als Prof. onder Med. fac.; op de series staat BRUGMANS in 1815/1816 onder de W. en Nat.k. fac., echter daarna weer onder de Medische faculteit.

101. Zie ook: M. SIEGENBEEK, Gesch. d. L. H.s., Dl. II, p. 92—93. — MOLHUYSEN, Bronnen, Dl. VII, p. 84*, 88*, 89*. — Over wegvoeren van het Kabinet door de Fransen in 1796, zie: J. v. D. HOEVEN, Berigt ontslag opperdirecteur, 1860, p. 9. — Belangrijk zou kunnen zijn het rapport van Curatoren over de inspectie in 1799, zie MOLHUYSEN, Bronnen, Dl. VII, p. 128, 129. — Over oorzaak van het verval, zie J. LE FRANÇOIS VAN BERKHEY, Vrijmoedige en welmeenende voorstellingen . . . stichting van eene Veeartzenijk. Schole, 1804, p. 87.

102. V. D. BOON MESCH, Lb., p. 336. — CAPADOSE, Lb. p. 520 e.v. — SURINGAR, Ond. nat.k. w. 1785—1815, p. 48—50.

103. Zie MOLHUYSEN, Bronnen, Dl. VII, p. 88*.

104. CAPADOSE, Lb. p. 526. — SURINGAR, Ond. nat.k. wet. 1785—1815, p. 47.

105. Nl. CUVIER en DUMÉRIL naast LINNAEUS, zie V. D. BOON MESCH, Lb., p. 335/336.

106. SURINGAR, Ond. nat.k. wet. 1785—1815, p. 47.

107. CAPADOSE, Lb. p. 483, 591 e.v. — SURINGAR, Ond. nat.k. wet. 1785—1815, p. 49, 50.

108. Zie C. M. BREDER, Respiration as a factor in locomotion of fishes. Amer. Naturalist, Vol. 58, n° 655, 1924, p. 149.

109. CAPADOSE, Lb. p. 597. — SURINGAR, Ond. nat.k. wet. 1785—1815, p. 49.

110. J. H. F. KOHLBRUGGE, Nederl. praedarwinisten. De Gids, 1908, III, p. 258.

111. SURINGAR, Ond. nat.k. wet. 1785—1815, p. 49. — PRUYS v. D. HOEVEN, p. 246.
112. M. SIEGENBEEK, *Gesch. d. L. H.s.*, Dl. II, 1832, p. 52, 53—54, 55, 57. — G. D. J. SCHOTEL, *De Bibliotheek der Hoogeschool te Leyden. Eene historische schets*, Leiden, 1866, p. 38, 42. — *De Akademische Bibliotheek te Leiden vooral met het oog op het Natuur- en Geneeskundig Onderwijs*, uit de door Prof. G. C. B. SURINGAR nagelaten aantekeningen bijeengebragt en meedeeld door Prof. P. H. SURINGAR, *Ned. Tijdschr. voor Geneesk.*, 1876, zie vooral p. 17, 20, 21 (pag. sep). — MOLHUYSEN, *Univ. Bibl.*, *Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen*, Jaarg. 2, 1904, p. 195, 197, over legaat JANUS STOLP, p. 190, over legaat CHASTELAIN, p. 195. — MOLHUYSEN, *Gesch. d. Univ. Bibl. te Leiden*, Leiden, Sijthoff, 1905, p. 39, 43; over legaat CHASTELAIN p. 39, 40. — MOLHUYSEN, *Bronnen*, Dl. VI, p. 375; Dl. VII, p. 130. — Over het bovenvermelde legaat CHASTELAIN, zie ook *Jaarb. d. Rijks Univ. Leiden* sinds 1916.
113. MOLHUYSEN, *Bronnen*, Dl. VII, p. 226.
114. CAPADOSE, *Lb.* p. 515, 516. — SURINGAR, Ond. nat.k. wet. 1785—1815, p. 42. — MOLHUYSEN, *Bronnen*, Dl. VII, p. 156.
115. *Gal. hist. Contemp.*, p. 3. — *Lb. in Vad. Lett. oef.* 1819, p. 741, 742. — V. D. BOON MESCH, *Lb.*, p. 256—258, 321, 325, 337. — *Guide ou description historique et topographique de la ville de Leide*, Leide, 1826, p. 64. — ANDRÉ THOUIN, *Voyage dans la Belgique, la Hollande et l'Italie*, Tome I, 1841, p. 279, 280. — SURINGAR, Ond. nat.k. wet. 1785—1815, p. 48. — MOLHUYSEN, *Bronnen*, Dl. VII, p. 90*.
116. THOUIN, *Voyage*, 1841, p. 280—281.
117. *Lb. in Vad. Lett. oef.* 1819, p. 749. — V. D. BOON MESCH, *Lb.* p. 266, 327, 328. — CAPADOSE, *Lb.* p. 443, 463, 515, 591. — SURINGAR, Ond. nat.k. wet. 1785—1815, p. 42. — Zie ook DROYSEN's *Reise*, 1802, p. 123.
118. CAPADOSE, *Lb.* p. 447. — In brief van BRUGMANS aan Prof. J. H. VAN SWINDEN te Amsterdam, Leiden 28 Febr. 1798 deelt hij mede, dat Dr. JAN VAN HEEKEREN „bij en met mij veel gewerkt heeft, waardoor ik hem reeds voor drie jaren de moeilijkste ontleedk. voorbereidingen zo schoon heb zien daarstellen" (*Univ. Bibl. Leiden*, B. P. L. 755).
119. Zie in *Lb.* van CLAAS MULDER in BOELES, *Franeker*, Dl. II, 1889, p. 764—769.
120. Zie V. D. BOON MESCH, *Lb.* p. 358, 359. — CAPADOSE, *Lb.* p. 484.
121. BOELES, *Gedenkb. Groningen*, 1864, p. 116—118. — BOELES, *Franeker*, Dl. II, 1889, p. 683—690. — *Acad. Groningana, Gedenkb.* 1914, p. 306.
122. BOELES, *Gedenkb. Groningen*, 1864, p. 153—154. — J. W. ERMERINS, *Lb. van CLAAS MULDER, Jaarboek 1867*, *Kon. Ak. v. Wet. Amsterdam*, p. 1—21. — BOELES, *Franeker*, Dl. II, 1889, p. 764—769. — *Acad. Groningana, Gedenkb.* 1914, p. 152.
123. J. v. D. HOEVEN, *Lb. van WILLEM VROLIK, Jaarb. Kon. Ak.*

v. Wet. Amsterdam voor 1863, p. 85. — J. v. d. H., Lb. van WILLEM VROLIK, Handelingen Mij. Ned. Lett.k., 1864, p. 3 (pag. sep.).

124. J. v. d. HOEVEN, Levensberigt van GERARDUS VROLIK, Jaarb. Kon. Ak. v. Wet. Amsterdam voor 1859, p. 117.

125. C. J. MATTHES, Lb. van J. G. S. VAN BREDa, Jaarb. 1867, Kon. Ak. v. Wet. Amsterdam, p. 23.

126. Zie ook: MOLHUYSEN, Dl. VII, p. 87*, 88*.

127. M. SIEGENBEEK, Gesch. d. L. H.s., Dl. I, p. 351—352. — MOLHUYSEN, Bronnen, Dl. VII, p. 16, 46, 130, 137, 139, 157, 87*, 88*. — W. P. JORISSEN, Het Chemisch (thans Anorganisch-Chemisch) Laboratorium der Universiteit te Leiden van 1859—1909 en de Chemische laboratoria dier Universiteit vóór dat tijdvak en hen, die er in doceerden, Leiden, 1909, p. 49, 55 enz. enz.

128. Brief van BRUGMANS aan C. H. PERSOON, Leiden, 3 July 1796 (Univ. Bibl. Leiden, B. P. L. 243).

129. Decreet van NAPOLEON van 22 Oct. 1811, zie MOLH., Dl. VII, Bijl. 1187, zie ook pg. VII van de inleiding.

130. M. SIEGENBEEK, Gesch. d. L. H.s., Dl. I, p. 387—389; Dl. II, p. 60. — P. J. BLOK, De Leidsche Hoogeschool honderd jaren geleden, Rectorale Rede, 8 Febr. 1911.

131. Zie ook: Jaarboeken der Wetenschappen en Kunsten in het Kon. Holland, Dl. II over 1807, 2e stuk, 1810, p. 50—53.

132. M. SIEGENBEEK, Gesch. d. L. H.s., Dl. II, 1832, p. 84—86. — De Plantentuin te Leiden, De Tijdstroom, Jaarg. 3, Dl. III, 1860, p. 55. — H. WITTE, 's Rijks Academietaun te Leiden, Haarlem, 1887, p. 16.

133. Stud. Alm. voor 1815, p. 48—49. — M. SIEGENBEEK, Gesch. d. L. H.s., Dl. I, p. 385 e.v. — BILDERDIJK, Considérations in Gedenkstukken Alg. Gesch. van Nederland 1795—1840, uitgegeven door H. T. COLENBRANDER, Dl. V, 1e stuk, Rijks Gesch.k. Publ. n° 11, p. 221—222. — P. J. BLOK, Rectorale rede Leiden 1911. — Academia Groningana, Gedenk. 1914, p. 3—6, 9, 10, 15.

134. B. J. L. DE GEER, De regeling van het hooger onderwijs in Nederland in 1814. Nieuwe Bijdragen voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving, Dl. XIX, 1869, p. 238, 240. — In Acad. Groningana, Gedenk. 1914, p. 13—17 een beschouwing over dit Besluit in verband met oud-vaderlandsche, Fransche toestanden, enz. In VICTOR COUSIN, De l'instruction publique en Hollande, Paris, 1837, p. 201—225, editie 1838, Tome I, p. 262—291 en VICTOR COUSIN, Over het openbaar onderwijs in Holland, Amsterdam, 1840, p. 197—220 wordt het Org. Besluit 1815 en de academische inrichting in Nederland vergeleken met die in Frankrijk en Duitschland. In M. SIEGENBEEK, Gesch. d. L. H.s., Dl. I, p. 411—417 een kort overzicht van de beginselen enz. van de nieuwe regeling.

135. DE GEER, H. O. in 1814, p. 258, 259.

136. DE GEER, H. O. in 1814, p. 266—267. — Zie over kosten der colleges ook: TH. FLIEDNER, Collektentreise nach Holl. und England, Bd. II, Essen, 1831, p. 179—180. — Zie voor het inkomen van een hoogleeraar uit dien tijd uit deze verschillende bronnen: Brieven van

JOHN BOWRING, geschreven op eene reize door Holland, Friesland en Groningen, enz. enz. uit het Engelsch, 1830, p. 256—257.

137. DE GEER, H. O. in 1814, p. 262.

138. Acad. Groningana, Gedenkb., 1914, p. 103.

139. Op begroting 1817 werd een relatief zeer hoog bedrag uitgetrokken voor aankoop van boeken over w. en nat.k. (zie MOLHUYSEN, Tijdschr. v. Boek- en Bibl.-wezen, Jaarg. 2, 1904, p. 228 en MOLHUYSEN, Gesch. d. Univ. Bibl. te Leiden, 1905, p. 45).

140. Het Kabinet van Willem V is in meerdere reisberichten vermeld; een bijzondere studie van de geschiedenis en inhoud van deze verzameling heb ik niet ingesteld. — Zie ook: G. A. SIX, Album der Natuur, 1877, p. 152, 153.

141. Galerie hist. contemp., p. 5. — Lb. BRUGMANS in Vad. Lett., 1819, p. 746—747. — V. D. BOON MESCH, p. 307, 355, 356. — CAPADOSE, p. 506, 515. — VAN KAMPEN, Bekn. Gesch. enz., p. 612. — M. SIEGENBEEK, Gesch. d. L. H.s., Dl. I, p. 420; Dl. II, p. 93—94. — F. K. VON STROMBECK, Darstellungen aus einer Reise durch Deutschl. und Holl. im Jahre 1837. Braunschweig, 1838, p. 169—170. — G. A. SIX, Album der Natuur, 1877, p. 153, 158.

142. Kon. Besl. 3 Nov. 1815, n° 18, afgedrukt in: J. M. KEMPER, Redevoering bij de inhuldiging der herstelde Leydsche Universiteit en de invoering der nieuwe inrigting omtrent het Hooger Onderwijs, Uitgesproken . . . 6 Nov. 1815. Amsterdam, 1816, p. 130 e.v., ook in KEMPER, Verhandelingen, Redevoeringen en Staatk. Geschriften, Dl. II, p. 144—146 en in A. A. 1815/1816, p. 34—35. — De Comm. Gen. voor het Ond. enz. schrijft in het begeleidend schrijven van 4 Nov. 1815 n° 79 aan Cur. over deze verzameling o.m.: „welke voor het onderwijs in de nat. hist. de gelukkigste resultaten kan opleveren” (Alg. Rijks Arch., 's-Gravenhage). — Zie daarentegen brief TEMMINCK van 17 Juli 1819 in H. T. COLENBRANDER, Gedenkschr. van FALCK, Rijks Gesch.k. Publ., Kl. Serie, 13, 1913, p. 412.

143. Ontwerp Kabinet Nat. Hist. in Hortus ± 1785 (Arch. Gem. Leiden, n° 1497), op welke prent een uitbreiding van het Kabinet is geprojecteerd naar de van den Hortus afgewende zijde (N.B. de daaraan grenzende Drie Hoepelsteeg is ook wel Paterstraat geheeten; zie S. VAN DER PAAUW, Alfab. Naamlijst van alle Straten, Stegen, Grachten enz. enz., p. 23, Arch. Gem. Leiden n° 1233 en LLLL Geregtsdag-boek 1765 in Arch. Gem. Leiden). — Wel ten overvloed deelde ik mede, dat prent Arch. Gem. Leiden n° 1610 niet het Kabinet van Nat. Hist., maar de Anatomie afbeeldt. — Plannen 1785 nieuw Univ. gebouw, waarin Kabinet Nat. Hist., zie: Overdrachtsoratie Rector Magn. Dr. J. P. N. LAND, Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1885/1886, p. 13; MOLHUYSEN, Bronnen, Dl. VI, p. 281—282; MOLHUYSEN, Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen, Jaarg. 2, 1904, p. 196; MOLHUYSEN, Gesch. d. Univ. Bibl. te Leiden, Leiden, Sijthoff, 1905, p. 41; J. HUIZINGA, De Acad. gebouwen in Pallas Leidensis, 1925, p. 22. — Plannen 1809 nieuw Univ. gebouw op Ruïne, waarin Kabinet Nat. Hist., zie: Jaarboeken Wetensch. en Kunsten in het

Kon. Holland, Dl. II over 1807, Eerste Stuk, a° 1810, p. 21; Pallas Leidensis, 1925, p. 24—25 en Catalogus van de Tentoonstelling ter herdenking van het 350-jarig bestaan der Leidsche Univ., Leiden, Febr. 1925, n° 83.

144. Het oudste kabinet van rariteiten in den Hortus was gevestigd in de oude groote galerij aan de Z.O. zijde van het oudste gedeelte van den Hortus, zooals men op vele plaatsen vermeld vindt (zie bijv. prent Arch. Gem. Leiden n° 1476, waarop met U is aangegeven de Academische Rariteytskamer of Gazophylacium Academicum. — Het ze kabinet was te zamen met het Kabinet van Oudheden geplaatst in de orangerie gelegen aan de N.W.-grens van de uitbreiding van den Hortus, welke in 1736 heeft plaats gehad; zie ook H. WITTE, 's Rijks Academietain te Leiden, Haarlem, 1887, p. 15, 22, resp. idem in Eigen Haard, 1887, p. 166, 176; deze Orangerieën zijn aangeduid met de letter P op den plattegrond van 1740, hierin overgenomen op p. 17, resp. p. 173 en met het cijfer 9 op den plattegrond van 1887, hierin opgenomen op p. 19, resp. p. 174. Deze plattegrond van 1740 in: A. v. ROYEN, Florae Leydensis prodromus, exhibens plantas quae in Horto Academico Lugd. Batavo aluntur, Lugd. Bat., 1740. — Meerdere reisberichten bevestigen deze ligging. — De Heer J. JONG, gepensionneerd 1° tuinknecht van den Hortus, deelde mij mede, dat, toen hij als jongen op den Hortus te werk kwam, de oude tuinlieden van den Hortus de naar den Singel toegelegen kamer de „buffelkamer” noemden, naar de daarin aanwezige levende dieren aldus genoemd (Zie Aant. 152).

145. Over aankoop enz. zie: MOLHUYSEN, Tijdschr. Boek- en Bibl.-wezen, Jaarg. 2, 1904, p. 197. — MOLHUYSEN, Gesch. d. Univ. Bibl. te Leiden, Sijthoff, 1905, p. 42. — P. J. BLOK, Rectorale rede 1911, p. 20. — MOLHUYSEN, Bronnen, Dl. VII, p. 179, 181, 206, verder p. 183, 226, 330. — J. HUIZINGA, De Acad. gebouwen, Pallas Leidensis, 1925, p. 22. — De huisvesting alhier sinds 1817 volgens: Korte Geschiedenis der Leydsche Akademie, van 1810—1824, vervat in den Studenten-Almanak, van 1815—1824, enz., p. 22, 40; ELEUTHEROPHILOS, Vertraute Briefe während eines Durchflugs durch einen Theil der nördlichen Provinzen des Königreichs der Niederlande im Sommer des Jahrs 1817 enz., Germania, Theil I, 1818, p. 196—197; S. v. DISSEL, Verkorte beschrijving en geschiedenis der stad Leyden, 1845, p. 15; Lb. van TEMMINCK door S. v. V., p. 67; Korte beschrijving en geschiedenis van Leyden, Nieuwe uitgaaf, Leyden, 1860, p. 15; J. v. D. HOEVEN, Berigt ontslag opper-directeur, p. 10. — Voor berging van de collectie (aanmaak van kasten) werd toegestaan 13 mille bij Kon. Besl. 29 Nov. 1815, n° 74 (Alg. Rijks Arch., portef. 2665); in de aanvraag van Cur. aan Comm. Gen. voor Ond. van 21 Nov. 1815 (exh. 4 Dec. 1815 n° 362; Alg. Rijks Arch.) staat, dat de collectie van Willem V spoedig kan aankomen. — Volgens schrijven van Cur. aan Comm. Gen. voor Ond. van 8 April 1817 (Alg. Rijks Arch.) „kon studeerende jeugd er reeds nuttig gebruik van trekken”; zie ook Stud. Alm. voor 1818, p. 49—50.

146. Galerie hist. Cont., p. 5. — Lb. van TEMMINCK door S. v. V., p. 67. — Zie het oordeel over deze collectie van TEMMINCK in diens brief aan FALCK van 17 Juli 1819, gepubliceerd in H. T. COLENBRANDER, Gedenkschriften van ANTON REINHARD FALCK, Rijks Gesch.k. Publ., Kl. Serie, 13, 1913, p. 412—414. — Het Museum was ingericht volgens het Prager-stelsel, zie Lb. SCHLEGEL door SNELLEMAN, p. 183 met voetnoot.

147. Cur. aan Comm. Gen. voor Ond. enz. 8 April 1817 (Alg. Rijks Arch.). Cur. tot aanstelling gemachtigd bij Kon. Besl. 18 Mei 1817 (Alg. Rijks Arch., portef. 2665).

148. V. D. BOON MESCH, p. 310. — VAN KAMPEN, Bekn. Gesch., p. 612. — M. SIEGENBEEK, Gesch. L. H.s., Dl. II, p. 95.

149. Over den voorgestelden ruil met het Kab. van Kunst-gewrochten en Zeldzaamheden te 's Hage, zie BRUGMANS aan Cur. 1 Febr. 1818 en Cur. aan Comm. Gen. voor Ond. 10 Febr. 1818 (in Alg. Rijks Arch.).

150. Kon. Besl. 30 April 1819 n° 4 en daaruit voortvloeiende „Bestek en Conditien”, in zake aanbesteding der amoveering van het Hof van Zessen enz. en opbouwen van een nieuw lokaal ter plaatsing van het Museum der Nat. Hist. (Alg. Rijks Arch., portef. 2721). — Lb. BRUGMANS in Vad. Lett., 1819, p. 749. — CAPADOSE, p. 532. — Pallas Leidensis, 1925, p. 27.

151. ROBERT STEVENSON, Extracts from the Scots Magazine of Letters from Holland in the Months of July and August 1817, letter X, p. 2 (pag. sep.). — Tour in Holland in the year MDCCCXIX, London, p. 98. — A. CRAMER, De pelgrim der Nederlanden, enz. Amsterdam, 1829, p. 130. — De stad Leiden, Album enz. met bijschriften van A. MONTAGNE, 1e Serie, (z. j.), p. 62. — Schrijven van BRUGMANS aan Cur. 20 Oct. 1817, in copie gevoegd bij schrijven van Cur. aan Comm. Gen. voor Ond., 24 Oct. 1817 (Alg. Rijks Arch.). — Over aanwezigheid van Kangoro's en wol- en horendragend vee gerept in schrijven van Cur. aan Comm. Gen. voor Ond., 8 Febr. 1818 (Alg. Rijks Arch., portef. 2665). — Brief van V. D. CAPELLEN van 21 Nov. 1819 gepubliceerd in H. T. COLENBRANDER, Gedenkschriften van FALCK, Rijks Gesch.k. Publ., Kl. Serie, 13, 1913, p. 491.

152. Schrijven van BRUGMANS aan Cur. van 20 Oct. 1817 (zie boven).

153. Schrijven van BRUGMANS aan Cur. 2 Nov. 1817, gevoegd bij schrijven van Cur. aan Comm. Gen. voor Ond. van 3 Nov. 1817 en bij schrijven van BRUGMANS aan Comm. Gen. voor Ond. 2 Nov. 1817 (Alg. Rijks Arch.). — BRUGMANS dacht zich 4 groote vleescheters, 4 beeren e.d., 4 buffels e.d., 12 schapen e.d., 12 apen e.d., 20 knaagdieren e.d., 20 watervogels, 10 roofvogels, 20 brood- of zaadetende vogels, 40 kleine zaadvogels, 20 schildpadden e.d. — Pallas Leidensis, 1925, p. 26.

154. Rapport van Comm. Gen. voor Ond. aan Koning van 9 Febr. 1818, n° 406; Kon. Besl. 3 Febr. 1818, n° 106; Kon. Besl. 10 Febr. 1818, n° 66 en schrijven van Cur. aan Comm. Gen. voor Ond. van 17 Jan. en 8 Febr. 1818, N.B. dit alles in Alg. Rijks Arch.

155. Levensberichten enz. van GERARD SANDIFORT: J. G. TE WATER, *Narratio de rebus Acad. Lugd. Bat.*, enz., 1802, p. III voetnoot, 246, 248. — *Galerie historique des contemporains, ou nouvelle Biographie*, etc., Bruxelles, Tome VIII, 1820, p. 154. — M. SIEGENBEEK, *Gesch. d. L. H.s.*, Dl. II, 1832, T. en B., p. 245—246, 277, zie verder het Register achter in Dl. II. — G. C. B. SURINGAR, *Memoria GERARDI SANDIFORT*, Lugd. Bat. & Amsterdam, 1848. — *Stud. Alm.* voor 1849, p. 107—109. — V. D. AA, *Biogr. Woordenb.*, Dl. XVII, 1e Stuk, 1874, p. 86—88. — *Nieuw Ned. Biogr. Woordenb.*, III, 1914, p. 1122—1124 (SIMON THOMAS). — P. J. BLOK en W. MARTIN, *De Senaatskamer der Leidsche Univ.*, 1914, p. 81—82. — *Galerij van Hoogleraren aan de Hoogeschool te Leyden naar de oorspronkelijke afbeeldsels op de Senaat-zaal aldaar berustend*, Leyden, SPRINGER (z. j.). — *Catalogus librorum cum Medicorum, Anatom.* enz. enz., quibus usus est Vir Clarissimus Gerardus Sandifort. Lugd. Bat., BRILL, 1849.
156. JORISSEN, *Het Chemisch Lab. te Leiden*, 1909, p. 53. — Zie ook: GROSHANS, *Lb. van V. D. HOEVEN in Mij. Ned. Letterk.*, p. 65; DAVIS, *Lb. van V. D. HOEVEN in J. Anthr. Soc.*, p. 3.
157. *Lb. TEMMINCK door VROLIK*, p. 72. — WITKAMP, *Lb. van TEMMINCK*, p. 195. — *Lb. SCHLEGEL door SNELLEMAN*, p. 178.
158. Levensberichten enz. van JOHANNES CLARISSE: M. SIEGENBEEK, *Gesch. d. L. H.s.*, Dl. II, T. en B., p. 255—256. — Rede van den voorzitter van de Jaarl. verg. der Mij. van Ned. Letterk. te Leiden. *Handelingen van de Jaarl. verg. der Mij. van Ned. Letterk. te Leiden*, 1847, p. 27—38. — *Stud. Alm.* voor 1847, p. 243—253. — H. BOUMAN, *Gesch. Geldersche Hoogeschool enz.*, Dl. II, 1847. — H. BOUMAN, *Memoria JOANNIS CLARISSE Theologi. Traj. ad Rh.*, 1850. — V. D. AA, *Biogr. Woordenboek*, Dl. III, 1858, p. 397—405. — F. E. DAUBANTON, JOANNES CLARISSE als Hodegeet en Encyklopaedoloog, *Theologische Studiën*, 6e jaarg., 1888, p. 285—346. — *Nieuw Ned. Biogr. Woordenb.*, III, 1914, p. 227—229 (KNAPPET). — P. J. BLOK en W. MARTIN, *De Senaatskamer der Leidsche Univ.*, 1914, p. 30, 32. — *Pars major librorum, varii scientiarum generis, quibus usus fuit JOANNES CLARISSE*, Lugd. Bat., LUCHTMANS et V. D. HOEK, 1842.
159. Series 1820/1821 en 1821/1822. — Zie ook: Rectorale oratie van Prof. N. SMALLENBURG op 8 Febr. 1821, p. 22 in A. A. 1820—1821 en van Prof. C. EKAMA op 8 Febr. 1823, p. 31 in A. A. 1822—1823; Redevoering van C. G. C. REINWARDT, gehouden 3 Mei 1823 bij aanvaarden gewoon Hoogleeraarsambt te Leyden; uit het Latijn vertaald door M. SIEGENBEEK, p. 64, de Latijnsche oratie in A. A. 1823—1824, p. 1—22 en GROSHANS, *Lb. van V. D. HOEVEN in Mij. Ned. Letterk.*, p. 63.
160. Zie ook: Oratie van CLARISSE op 8 Febr. 1822 in A. A. 1821—1822, p. 17 en Annotatio op p. 39—42. — Volgens BOUMAN, *Mem. Cl.*, p. 90 uit openingscollege op 29 Sept. 1819.
161. BOUMAN, *Mem. CLARISSE*, p. 93.
162. BOUMAN, *Mem. CLARISSE*, p. 91, 93.
163. BOUMAN, *Mem. CLARISSE*, p. 93.

164. Autobiographie van SCHLEGEL, p. 27 (pag. sep.).

165. CLARISSE liep de colleges van BRUGMANS en later die van REINWARDT, volgens BOUMAN, Mem. J. CLARISSE, p. 89, 94.

166. W. P. JORISSEN, Chemisch Lab. Leiden, Leiden, 1909, p. 53. — Series van 1822/1823 vermeldt dan ook geen lessen meer van CLARISSE in Nat. Hist. en slechts de mededeeling, dat Curatoren voor de vervulling der lessen zullen zorgen. — Dat hij ruim twee jaren achtereen onderwijs in Nat. Hist. gaf, staat vermeld in: Handelingen jaarl. verg. Mij. Ned. Letterk. te Leiden, 1847, p. 32 en in Stud. Alm. voor 1847, p. 250. — Volgens H. BOUMAN, Mem. J. CLARISSE, 1850, p. 90 en 93 heeft Cl. de 3 achtereenvolgende jaren de colleges waargenomen; volgens p. 93 voetnoot 1 is het onzeker of hij dit ook in het 4e jaar gedaan heeft; op p. 92 over bezwaren in zake de langdurigheid van de waarneming geuit op zijn openingscollege in Oct. 1820.

167. Levensberichten enz. van CASPER GEORG CARL REINWARDT: N. G. VAN KAMPEN, Bekn. Gesch. Lett. en Wet. in Nederl., Dl. II, p. 619; Dl. III, p. 262. — M. SIEGENBEEK, Gesch. d. L. H.s., Dl. II, 1832, T. en B., p. 262—263. — Illustris Amstelodamensium Athenaei Memorabilia, prodita deinceps oratione JACOBI PHILIPPI D'ORVILLE in Centesimum Athenaei Natalem, et DAVIDIS JACOBI VAN LENNEP in altera Athenaei Saecularia, accedente item LENNEPI in utramque orationem annotatione. Amstelodami, 1832, p. 281—282. — J. v. LENNEP, Gedenkboek der plechtige viering van het 200-jarig bestaan der Doorluchtige School te Amsterdam, 1832, p. 238 en 243. — H. BOUMAN, Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare hoogleraren; grootendeels uit ongedrukte of zeldzame bescheiden, Dl. II, 1847; over REINWARDT, zie p. 533—536, 658. — W. H. DE VRIESE, Ons streven naar waren roem. Eenige woorden van dankbare herinnering bij het afsterven van den hoogleeraar C. G. C. REINWARDT, gerigt tot de kweekelingen van Leydens Hoogeschool, op 13 Maart 1854. Leyden, 1854. — J. v. D. HOEVEN, Worden uitgesproken bij het graf van den hoogleeraar C. G. C. REINWARDT, op den 11en Maart 1854. Leyden, 1854. — Alg. Konst- en Letterbode, 1854, n° 11 van 18 Maart, p. 81. — In rectorale oratie van Prof. F. G. KRIEGER in A. A. 1853/1854, p. 8—15. — W. VROLIK, Levensberigt van C. G. C. REINWARDT, Versl. en Meded. der Kon. Ak. v. Wet. te Amsterdam, Dl. II, Jaarg. 1854, p. 214—231. — G., Levensberigt van CASPER GEORG CARL REINWARDT, Handel. der jaarl. alg. verg. v. d. Mij. v. Ned. Lett. te Leiden, gehouden den 15 Juny 1854, p. 87—93. — Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel in het jaar 1821, door C. G. C. REINWARDT. Uit zijne nagelaten aantekeningen opgesteld. Met een levensberigt en bijlagen vermeerderd, door W. H. DE VRIESE, 1858. — C. PRUYS v. D. HOEVEN, Mijne herinneringen aan CASPAR GEORGE KAREL REINWARDT, Album der Natuur, 1858, p. 312—314. — V. D. AA. Biogr. Woordenb., Dl. XVI, 1874, p. 219—222. — H. J. VETH, Overzicht van hetgeen in het bijzonder door Nederland gedaan is voor de kennis der fauna van Nederlandsch Indië. Diss. Leiden, 1879, p. 15—20. —

P. J. VETH, Ontdekkers en onderzoekers. Zevental Levensschetsen, ten tweede verbeterde en vermeerderde uitgave bijeenverzameld. Leiden, 1884, p. 95—149. — Alg. Deutsche Biographie, Bd. XXVIII, 1889, p. 111—113 (A. B. MEYER). — S. KALFF, REINWARDT's Indische Zending. De Indische Gids, 29e jaarg., I, 1907, p. 133—144, 289—303. — M. J. SIRKS, Indisch Natuuronderzoek, Acad. proefschr., 1915, p. 87—97. — Nieuw Ned. Biogr. Woordenb., IV, 1918, p. 1135—1138 (SIRKS). — C. KERBERT, Toespraak gehouden den 19en Maart 1923, bij gelegenheid der overdracht van het nieuwe Zoölogisch Laboratorium door het Kon. Zoöl. Gen. „Natura Artis Magistra" aan het gemeentebestuur van Amsterdam, p. 5. — J. GEEL in: Catalogue des livres relatifs aux sciences naturelles, Géologie, Botanique, Zoölogie, Médecine et ouvrages divers, qui composaient la Bibliothèque de Mr. C. G. C. REINWARDT, 1855. Leyde, V. D. HOEK et BRILL.

168. Op de series staat: tot die van 1828/29 *Historia naturalis*, daarna 1829/1830 en 1830/1831 geologie en mineralogie, daarna eenige jaren ontbrekend (VAN BREDA te Leiden!). Opnieuw 1839/1840 tot 1843/1844 weer mineralogie en geologie. — Zie VETH, Ontdekkers en onderzoekers, 1884, p. 142.

169. J. v. D. HOEVEN, Berigt ontslag opper-directeur, 1860, p. 7. — J. v. D. HOEVEN, N. T. v. G., 1867, p. 663—664. — SALVERDA, Lb. van V. D. Hoeven, p. 249. — Zie daarentegen: DE VRIESE, Lb. REINWARDT, p. 93. — Ook in zijn Leidschen tijd had REINWARDT in zijn partic. verzameling nog vele zoölogische voorwerpen, zie: Catalogus eener belangrijke verzameling Naturaliën, bestaande in mineralen, geologische reeksen en rotssoorten, conchyliën, schedels van menschen en dieren, skeletten, enz. enz., alles nagelaten door REINWARDT, Leyden, V. D. HOEK en BRILL, 1854. — In de Univ. Bibl. Leiden zijn dictaten over Zoölogie (n° 603) van REINWARDT; ze zijn vrijwel allen in het Ned. gesteld (*Echinodermata* enz. Latijn!); ze zijn voorzien van vele literatuuropgaven van jongen datum, bijv. 1851; waarschijnlijk is de kern een collegedictaat van zijn vóór-Leidschen tijd, voor welke opinie wel aanwijzingen zijn. Voor de *Lectiones de Chemia Animalis et Physiologia* (Univ. Bibl. Leiden, n° 601) geldt hetzelfde; ze bevatten zelfs titels tot het jaar 1853; ze zijn echter geheel in het Latijn gesteld en misschien heeft hij deze wel in Leiden gehouden.

170. Stud. Alm. voor 1827, p. 75. — Lb. van V. D. HOEVEN, door SALVERDA, p. 249. — Lb. door HARTING, p. 5—6. — Lb. door KEFERSTEIN, p. 394—395. — Lb. door GROSHANS, p. 79. — Lb. door DAVIS, p. 5.

171. J. v. D. HOEVEN, Berigt omtrent het mij verleende ontslag als opper-directeur van 's Rijks Museum van Nat. Hist. te Leiden, Amsterdam, 1860, p. 4; art. 5 afgedrukt in het later hierop verschenen „Bijvoegsel", p. 3.

172. Kopy schrijven van TEMMINCK, Amsterdam, 7 January 1820.

173. In het schrijven van TEMMINCK aan FALCK van 17 Juli 1819, gepubliceerd in H. T. COLENBRANDER, Gedenkschriften van ANTON

REINHARD FALCK, Rijks Gesch.k. Publ., Kl. Serie, 13, 1913, p. 411—415, zie ook p. 226—227, doet TEMMINCK zich kennen als een voorstander van een Nationaal Museum afgescheiden van een Hoogeschool en liefst in Amsterdam of Brussel gevestigd. Kort hierop is BRUGMANS gestorven en werd TEMMINCK zelf tot het Directoraat van een Nationaal Museum geroepen. Het schijnt mij toe, dat onder invloed van den Min. van Publ. Ond. enz. een wijziging in TEMMINCK's gevoelens is gekomen, en niet alleen is opgedrongen en noodwendig aanvaard. — De eerstvolgende mij ten dienste staande brief (veel is blijkbaar mondeling afgehandeld) is van TEMMINCK aan den Min. van Publ. Ond., enz. 29 Oct. 1819 (Alg. Rijks Arch.). Uit dezen brief haal ik het volgende aan. In zake het voorgestelde „intermediaire toezicht door Curatoren uit te oefenen”, zegt hij o.m. ongeveer als volgt: „Het is mij bij nader overdenking voorgekomen, dat de reflectie, welke door mij wierden geopperd, misschien wel van geringer belang zijn als ik toen dacht. Deze betrekking heb ik nu beschouwd uit het oogpunt van toevallige en mogelijke oneenigheden tusschen Directeur en Professoren, dan Gezag noodzakelijk, om alzo de verkeerde invloed van een twist, die voor het Publieke Onderwijs nadeelig kan zijn, terstond worde uit den weg geruimd. Ook wanneer de Professor(en) eenige aankopen als nuttig in hun vak beschouwen, is het beter, dat er een Universiteitsgezag bestaat, om, wanneer de Directeur in zoodanig gedeelte minder belang stelt, Heeren Curatoren het verlangen van Professoren kunnen laten gelden” en verderop: „De bedenkingen aangaande goedkeuring van den heer REINWARD omtrent scheiding der Directie van Gebouw en Museum van het Professoraat in de onderscheide vakken der Wetenschap, komen mij bij zijn overleg, van minder belang voor dan ik eerst van meening was. Ontheven van alle responsabiliteit, comptabiliteit, en gestadige zorgen, kan REINWARD in de daad, geheel over alle natuurkundige voorwerpen tot zijne vakken behoorende, beschikken, dezelve naar zijne aangenome systemen door hem gedoceert, rangschikken; behoeft zich met aantal kleine bijzonderheden niet te bemoeien, en kan zich geheel tot de studiën en tot het onderwijs toewenden, enz.” en ten slotte: „Wanneer dit alles word overwogen en men den Directeur, uitgenomen zijne tytel, eigenlijk beschouwd als in de daad in 't groot de handlanger en Custos voor de Professoren, dan word de zaak in zijne ontleiding, niet zo aanzienlijk, als het wel mag schijnen.” — In het Rapport van den Min. v. Publ. Ond. enz. aan den Koning van 4 Aug. 1820, n° 519, 1 Afd., n° 1125 (Alg. Rijks Arch.) wordt overwogen of het Kabinet TEMMINCK aan 's Lands Kabinet van Nat. Hist. te Amsterdam zal worden toegevoegd dan wel aan de Leidsche verzameling en als argument voor Leiden gebruikt: „dat door het onderwijs te Leyden een voordeeler gebruik ten nutte der wetenschappen van dusdanige verzameling dan wel te Amsterdam zal worden gemaakt” en verderop „de Leydsche verzamelingen eischen thans reeds zooveel zorg en correspondentie, dat het opzicht en de Directie beter aan een afzonderlijk persoon, geen hoogleeraar zijnde,

zou opgedragen worden, anders te vreezen, dat of Museum of Onderwijs zou lijden"; van belang is ook te vermelden, dat verderop in dit Rapport gesproken wordt over een groot Nat. Museum en vijf overige Acad. verzamelingen, waaruit m.i. is af te leiden, dat het Nat. Museum tevens Acad. verzameling voor Leiden was. — In een schrijven van den Min. v. Publ. Ond. aan Cur., 24 Aug. 1820, 1 Afd. n° 1210 (Alg. Rijks Arch.) wordt gezegd naar aanleiding van K. B. 9 Aug. 1820: „De benoeming van eenen afzonderlijken Directeur des Museums moet ten gevolge hebben eene ontneming aan den Hoogleeraar in de Nat. Hist. van de zorg voor een zoo uitgebreide verzameling. Beide personen zullen intusschen in nauwe betrekking tot elkander dienen te staan, zoodat het eerlang noodig zal zijn, om deze betrekking door vaste bepalingen te regelen!" — TEMMINCK schrijft 25 Aug. 1820 aan Min. v. Publ. Ond. enz. (Alg. Rijks Arch.) naar aanleiding van Kon. Besl. van 9 Aug.: „Mijne wenschen bevinden zig door deeze maatregel geheel vervuld. Ik verheug mij te meer over deeze maatregel, alzo dezelve volkomen scheidt te stoken met de gevoelens van dien achtingswaardige geleerde met wien ik in een nauwe betrekking te Leyden zal komen," waarna hij citeert uit een brief van „RIJNSWARD" van 16 April. — De Min. Resolutie van 31 Dec. 1820 (1 Afd., n° 1948 en n° 2194; Alg. Rijks Arch. bevat onder meer: 1^e „Het kabinet van Nat. Hist. te Leyden, hoezeer een aanhangsel en het eigendom blijvende van de Leydsche Hoogeschool, zal voortaan op grond van Kon. Besl. 9 Aug. 1820, n° 75 den naam voeren van R. M. N. H."; 6^e „De Hoogleeraar of Hoogleeraren in de Nat. Hist., benevens die welke belast zal zijn met het onderwijs in de Anatomie Comparata aan de Hoogeschool te Leyden, hebben een geheel vrijen toegang tot de voorwerpen van het Museum, doch mogen geene derzelve uit het lokaal verwijderen. Alle voorwerpen, die zij voor hunne lessen verlangen, zullen hen door een der bedienden van het Museum worden aangebragt, en door dezen weder in het Museum worden geplaatst. De gene welke zij tot meer naauwkeurige studie voor langeren tijd verlangen, zullen hun tegen bewijs van ontvangst worden ter hand gesteld"; 7^e „Aan die leerlingen van den Hoogleeraar of van de Hoogleeraren in de Nat. Hist., voor welke deze zulks verlangen mogten, zal de beoeffening van eenig bijzonder vak, zoo door toegang tot de voorwerpen als anderszins worden gemakkelijk gemaakt". In een begeleidend schrijven (Alg. Rijks Arch.) bij deze Resolutie aan TEMMINCK schrijft de Minister: „Daar dezelve, zooveel mogelijk, overeenkomstig Uw eigene denkbeelden zijn vastgesteld, mag ik mij vleyen" enz. — In schrijven TEMMINCK aan Cur. 21 Maart 1821 n° 3 (Alg. Rijks Arch.) noemt hij bij de werkzaamheden van één der Custoden: „Alle registers van in en uitgaande voorwerpen ten dienste van het onderwijs . . . wordt door hem gehouden" en onder die der bedienden: „het aanbrengen der voorwerpen op de lessen der Hoogleeraren"; deze brief en het daarbij aansluitende schrijven van Cur. aan Min. v. Publ. Ond. enz., 29 Maart 1821, vindt zijn condensatie in het Kon. Besl. 12

April 1821 n° 110, waarin ook geregeld is de financieele afscheiding van het Museum van de Univ. Over deze financieele afscheiding rept noch de brief van TEMMINCK, noch die van Cur., doch is er door den Minister zelf aan toegevoegd (zie voordracht n° 289, 8 April 1821, 1 Afd. n° 593; in schrijven aan Cur. 17 April 1821, 1e Afd. n° 650, schrijft Min. over deze bepaling „tot welke geene aanleiding was in Uwe voordragt van 29 Maart j.l.“). — Deze uitvoerige citaten zijn gegeven ten eerste om te doen zien, dat het de bedoeling van hooger hand was, dat het Museum zou zijn ten bate van het onderwijs, maar ook, dat TEMMINCK zich daaraan gehouden heeft. Zijn verhouding tot de hoogleeraren, waarmede hij te maken had, REINWARDT, V. D. HOEVEN en VAN BREDa, was dan ook goed. TEMMINCK heeft V. D. HOEVEN gesteund in diens pogingen tot oprichting van een verzameling van praeparaten van vergel. ontleedk., ja zelfs het denkbeeld geopperd (zie o.m. brief van Cur. aan Min. v. Binn. Zaken 23 April 1859, n° 64; in Alg. Rijks Arch.). Ik kan dan ook de conclusie in Pallas Leidensis, Leiden, 1925, p. 27, dat TEMMINCK „met de uitgesproken bedoeling kwam, den band van de verzameling met de Universiteit losser te maken“, dan ook niet aanvaarden op grond van de mij ten dienste staande gegevens. Over de houding van TEMMINCK tegenover het onderwijs, de Univ., tegenover Prof. V. D. HOEVEN enz., schreef mij de heer W. H. DE BEAUFORT te Maarn den 24 Nov. 1925: „spijt het mij zeer U te moeten berichten, dat ik in de nagelaten papieren van TEMMINCK over de door U bedoelde aangelegenheden eigenlijk niets heb aangetroffen, voorzover ik mij dat althans herinner, want verschillende der door U aangestipte punten, zou ik zeker hebben gereleveerd in het door U bedoelde opstel (N.B. Levensschets in Ardea), indien ik ze aangetroffen had.“ De heer J. I. TEMMINCK te Amsterdam, bezitter van verschillende brieven enz. van zijn grootvader, schreef mij den 7 Dec. 1925, dat hem voorloopig waarschijnlijk de gelegenheid ontbrak een onderzoek in deze richting in te stellen.

174. Voor de geschiedenis van het R. M. N. H. verwijs ik naar de volgende geschriften welke mij in handen kwamen; tot een meer stelsmatig verzamelen van opgaven ontbrak mij de gelegenheid.

Verslagen van het R. M. N. H. te Leiden, gedrukt vanaf 1883—1884 tot heden. — Rectorale oratie van Prof. GER. SANDFORT op 8 Febr. 1825, p. 19—20 in A.A. 1824—1825. — Rapport over de inrigting van eenige voorname musea van natuurlijke historie in het buitenland naar aanleiding van de voorgenomen stichting van een nieuw gebouw voor 's Rijks Museum te Leiden, uitgebragt door de Commissie benoemd bij Kon. Besl. van 10 Juli 1877, n° 12. Leiden, BRILL, 1878. — Korte Gesch. der Leydsche Academie van 1810—1824, vervat in den Stud. Alm. van 1815—1824, enz., p. 53—54, 88. — Stud. Alm. voor 1822, p. 59; 1824, p. 72—73; 1839, p. 119; 1855, p. 117, 118; 1856, p. 128—129. — F. A. JENTINK, Een bezoek aan het Rijks-Museum van Natuurlijke Historie in het Najaar van 1892. Leiden, BRILL, 1892. — F. A. JENTINK, Musée d'Hist. Nat., Guide Zoologique, Communications diverses sur les Pays-Bas publiées à l'occa-

sion du 3me Congrès Int. de Zool. Leyde, Sept. 1895, p. 48 e.v. — F. A. JENTINK, Das Ideal eines nat. hist. Museums, Comptes rendus des séances, 6me Congrès Int. de Zool., Session de Berne, 1904, p. 523—529. — G. A. SIX, Overzicht der diensten door het Rijks Museum van Natuurlijke Geschiedenis te Leiden aan de Dierkunde bewezen. Album der Natuur, 1877, p. 149—160. — H. J. VETH, Overzicht van hetgeen in het bijzonder door Nederland gedaan is voor de kennis der fauna van Ned. Indië. Diss. Leiden, 1879. — O. FINSCH, Een tweede Rijks Museum voor Amsterdam. Een oplossing der Leidsche Museum-quaestie. Algem. Handelsblad van 5, 6, 7 en 8 April 1905, telkens Ochtendblad, Tweede Blad, p. 5. — O. FINSCH, Das Reichs-Museum für Naturgeschichte in Leiden und seine Umgestaltung in ein Ideal-Museum. Museumkunde, Zeitschrift für Verwaltung und Technik öffentlicher und privater Sammlungen herausgegeben von Dr. KARL KOETSCHAU, Bd. II, 1906, p. 29—40. — H., Leiden en Boston. Feuilleton. De Nieuwe Courant van Zondag 19 April 1908, Bijblad van het Ochtendblad. — P. W., Het nieuwe Museum van Natuurlijke Historie. Leidsch Dagblad van Zaterdag 16 Nov. 1912, 1^e Blad en van Zaterdag 23 Nov. 1912, 1^e Blad. — J. HUIZINGA, De Academische gebouwen, Pallas Leidensis, 1925, p. 27, 31, 32, 34. — Lb. van de directeurs TEMMINCK en SCHLEGEL. — SNELLEN VAN VOLLENHOVEN, Lb. van JOANNES ANDREAS SUSANNA, Hand. jaarl. alg. verg. Mij. v. Ned. Letterk. Leiden, 1860, Lb., p. 119—134. — Onzen naam ter eere (TER MEER). Neerlandia, Maandblad van het Alg. Nederl. Verbond, 14^e jaarg., 1910, p. 65. — Tour in Holland in the year MDCCCXIX, London, p. 97. — TH. FLIEDNER, Collektenreise nach Holland und England, nebst einer ausführlichen Darstellung des Kirchen-, Schul-, Armen- und Gefängniswesens beider Länder, enz. Essen, Bd. II, 1831, p. 278. — J. A. SCHULTES, Schreiben an DE BRAY, Flora oder Bot. Zeit., n° 46, Dec. 1824, p. 725 e.v. — A family tour through South Holland; up the Rhine; and across the Netherlands, to Ostend. London, 1831, p. 74—75 (in 1828 te L.). — Kurze Bemerkungen auf einer flüchtigen Reise am Rhein und durch das Königreich der Niederlande im Jahre 1828, 1830, p. 170. — KARL SCHNAASE, Niederländische Briefe, Stuttgart und Tübingen, 1834, p. 68 (in 1830 te L.). — JOHN MACGREGOR, My note book. London, Vol. I, 1835, p. 168—169 (in 1833 te L.). — F. K. VON STROMBECK, Darstellungen aus einer Reise durch Deutschland und Holland im Jahre 1837. Braunschweig, 1838, p. 169—171. — WILLIAM CHAMBERS, A tour in Holland, the countries on the Rhine, and Belgium, In the autumn of 1838. Edinburgh, 1839, p. 26. — RICH. OWEN, The life of RICHARD OWEN. London, Vol. I, 1894, p. 129—130 (in 1838 te L.). — JOSEPH GUISLAIN, Lettre médicale sur la Hollande. Annales de la Société de Méd. de Gand, 1842, p. 91—92. — JOH. NEP. CZERMAK, Gesammelte Schriften, Bd. I, 1879, art. XI: Reisebilder aus Holland in Briefen an Hrn Prof. PURKYNĚ (1850), p. 173. — MME LOUISE COLET, Promenade en Hollande, Paris, 1859, p. 150—152. — Guide ou description historique et topographique de la ville de Leide. Leide,

1826, p. 65—68. — J. GAUTIER, *Le voyageur dans le Royaume des Pays-Bas*. Bruxelles, 1827, p. 224. — A. CRAMER, *De pelgrim der Nederlanden, schetsende de zeden en gebruiken in onderscheidene steden en dorpen, benevens merkwaardige aanteekeningen en bijzonderheden*. Amsterdam, 1829, p. 132—135. — A. W. KROON, *Tegenwoordige staat van Zuid Holland, Beschrijving en afbeelding der steden, enz.* Amsterdam, p. 62. — S. v. DISSEL, *Verkorte beschrijving en geschiedenis der stad Leyden*, 1845, p. 15. — A. J. v. D. AA, *Aardrijkskundig woordenboek voor het Koninkrijk der Nederlanden*, Dl. VII, 1845, p. 225—226, 251. — J. M. E. DERCKSEN, *Korte beschrijving van Leiden*, 1874, p. 22. — Voor afbeeldingen van het R.M.N.H., zie: *Panorama*, 11^e Jaarg., 2 April 1924, p. 9.

175. De overbrenging naar Leiden is waarschijnlijk geschied in voorjaar 1821 (zie schrijven van Secr. 1^e kl. Kon. Ned. Inst. aan Min. v. Publ. Ond. enz. 17 Mei 1821 en TEMMINCK aan Min. v. Publ. Ond. 23 Mei 1821, Bijl. bij 1 Afd. n° 2076; Alg. Rijks Arch.); de gekorvene dieren volgden in Dec. 1821 (schrijven TEMMINCK aan Min. v. Publ. Ond. enz. 14 Dec. 1821, Bijl. bij 1 Afd. n° 2092; Alg. Rijks Arch.).

176. Lb. van TEMMINCK door VROLIK, p. 71. — Aangaande den inhoud van dit kabinet zij verwezen naar: *Catalogus van Insecten*, welke zich bevinden in 's Lands Kabinet van Nat. Hist. te Amsterdam, 208 bldz. en *Lijst van voorwerpen*, uitmakende 's Lands Kabinet van Nat. Hist., 34 bldz., beide afgeteekend door REINWARDT 4 Oct. 1815 (Alg. Rijks Arch., portef. 2695). — Ten behoeve van dit kabinet is aangekocht de particuliere collectie van REINWARDT bij Kon. Besl. van 13 Maart 1816, n° 88, welke verzameling door REINWARDT was aangeboden bij schrijven aan Comm. Gen. voor Ond. 28 Oct. 1815; bij dit schrijven is een gespecificeerde prijslijst aanwezig (Alg. Rijks Arch., portef. 2695).

177. Besl. 3 Sept. 1814, zie: BOUMAN, *Gesch. Geldersche Hoogeschool*, Dl. II, 1847, p. 536.

178. Schrijven van REINWARDT aan Min. v. Binn. Zaken 4 Oct. 1815 (Alg. Rijks Arch., portef. 2695). — DE VRIESE, Lb. van REINWARDT, p. 50. — WITKAMP, Lb. van TEMMINCK, p. 195. — KALFF, *De Indische Gids*, Jaarg. 29, I, 1907, p. 137.

179. Het voortduren van de jaarwedde als Directeur van het Amsterdamsche Kabinet was bepaald tot op het ingaan van zijn tractement als Professor aan de Leidsche Hoogeschool, volgens het schrijven van Min. v. Publ. Ond. enz. aan REINWARDT van 16 Sept. 1820, 1 Afd. n° 1351 (Alg. Rijks Arch.). — DE VRIESE, Lb. van REINWARDT, p. 88. — Over tijdgenooten, die gaarne REINWARDT als directeur van 's R. M. N. H. zagen, zie: Lb. van TEMMINCK door SUSANNA, p. 75, aant. 10. — Over de nauwe betrekking van TEMMINCK tot REINWARDT, zie: W. H. DE BEAUFORT in *Ardea*, 9^e Jaarg., 1920, p. 41.

180. In Alg. Rijks Arch. te 's-Gravenhage en afgedrukt in J. v. D. HOEVEN, *Berigt ontslag opper-directeur, in later verschenen „Bijvoegsel“* daarop, gedateerd April 1862.

181. Lb. SCHLEGEL door SNELLEMAN, p. 178, 182 en vooral 183. — Zie ook Lb. van TEMMINCK door VROLIK, p. 72, 73; schrijver is volgens p. 67 voetnoot, vele bijzonderheden verschuldigd aan SCHLEGEL. — Rapp. inrigting Musea van Nat. Hist., 1878, p. 66, zie ook p. 82, 89—90.

182. J. v. D. HOEVEN, Berigt ontslag opper-directeur, p. 10, zie p. 11 over wijziging meening van Cur. — Zie over den steun aan SCHLEGEL door den Cur. GEVERS VAN ENDEGEEST, aantekening 199.

183. Min. v. Publ. Ond. enz. aan Cur. 17 April 1821, 1 Afd. n° 650 (Alg. Rijks Arch.), een schrijven naar aanleiding van art. 3 van het Kon. Besl. 12 April 1821 n° 110. In aantekening 173 zagen we reeds, dat deze financieele afscheiding niet is geschied op verzoek van TEMMINCK noch van Curatoren.

184. Min. Resolutie 31 Dec. 1820, art. 2, 3, 4, 1 Afd. n° 1948 en 2194 (Alg. Rijks Arch.).

185. Guide ou description historique et topographique de la ville de Leide, Leide, 1826, p. 64. — M. SIEGENBEEK, Gesch. d. L. H.s., Dl. II, p. 107. — G. C. B. SURINGAR, Mem. GERARDI SANDIFORT, 1848, p. 22—23, 24—25, 31. — J. A. J. BARGE, De Leidsche Anatomie herdacht, 1923, p. 23.

186. Min. Resolutie 31 Dec. 1820, art. 4 (1 Afd. n° 1948 en 2194 in Alg. Rijks Arch.). — Lb. van TEMMINCK door VROLIK, p. 72. — J. v. D. HOEVEN, N. T. v. G., 1867, p. 663. — Een dergelijke afscheiding ten bate van 's R. M. N. H. had plaats met de collectie BONN, zie: G. SANDIFORT, Rapport aan Cur. over het Museum Anat. ANDRAEAE BONN, voor het Theatr. Anat. d. L. H.s. aangekocht (Univ. Bibl. L., B. P. L., n° 1807, p. 1—3 en lijst F., onderteekend door TEMMINCK 21 Dec. 1822).

187. A. CRAMER, De pelgrim der Nederlanden enz. Amsterdam, 1829, p. 137. — J. v. D. HOEVEN, N. T. v. G., 1867, p. 663.

188. J. v. D. HOEVEN, N. T. v. G., 1867, p. 663.

189. Ik haal hier aan uit een copie schrijven van J. v. D. HOEVEN, gedateerd 14 Oct. 1828, aan den Directeur van R. M. N. H., dienende als antwoord op aan v. D. HOEVEN door TEMMINCK gestelde vragen over de oprichting van een verzameling voor vergel. anat. en uit een copie schrijven van J. v. D. H. aan Cur., waarschijnlijk van 1828 of 1829; beide brieven werden mij, zooals vele andere, welwillend ter beschikking gesteld door Dr. J. v. D. HOEVEN te Eefde. Het eerste schrijven is ook aanwezig in Alg. Rijks Arch., als bijlage bij brief van J. v. D. HOEVEN aan Min. v. Binn. Zaken 12 Maart 1859. Zie ook V. D. HOEVEN, Berigt ontslag, p. 27; V. D. HOEVEN, N. T. v. G., 1867, p. 664.

190. Volgens schrijven van Cur. aan Min. v. Binn. Zaken, 23 April 1859, n° 64 (Alg. Rijks Arch.): „is dat onderwerp herhaaldelijk door laatstgemelden (V. D. HOEVEN) bij ons ter sprake gebracht en tusschen den Directeur en den Hoogl. mondeling besproken zonder dat zulks tot eenige uitkomst heeft geleid, voornamelijk omdat de Hoogl. bij zijne toenmalige verhouding tot den Directeur van het Museum een Verzameling van praeparaten voor de verg. Ontlk. voor zijn gebruik bij

het Onderwijs minder doelmatig achtte, wanneer die zich in het Museum bevond, en uit dien hoofde zich op art. 193 van het Org. Besl. 1815 beroepende, er steeds naar streefde eene afzonderlijke Acad. verzameling geheel onder zijn beheer te zien daargesteld."

191. Zie over het aandeel van V. D. HOEVEN in de Museum-werkzaamheden: Lb. van V. D. HOEVEN door HARTING, p. 9; Lb. van V. D. HOEVEN door SALVERDA, p. 252—253; SCHLEGEL's autobiographie, p. 60. — In een copie schrijven van V. D. HOEVEN, „toen hij 5 jaar dienst had en nog buitengewoon hoogleeraar was", in bezit van Dr. V. D. HOEVEN te Eefde, beklaagt V. D. HOEVEN zich, dat hij niet alleen pas de voorwerpen in handen krijgt, nadat ze door de conservatoren zijn onderzocht en benoemd, maar vooral ook, dat het hem niet gebeuren mag de tot ontleding geschikte voorwerpen van de Directie van het Museum te ontvangen en verzoekt een Ministerieel besluit daarover.

192. J. v. D. HOEVEN, Handboek, 1^e dr., Dl. II, Voorberigt, p. VII, VIII. — Lb. van V. D. HOEVEN door GROSHANS, p. 98. — Lb. van TEMMINCK door VROLIK, p. 77.

193. F. K. VON STROMBECK, Darstellungen aus einer Reise durch Deutschland und Holland im Jahre 1837. Braunschweig, 1838, p. 169. — Lb. van V. D. HOEVEN door HARTING, p. 8—9. — Lb. door GROSHANS, p. 83. — Lb. van SCHLEGEL door SNELLEMAN, p. 178. — P. F. HUBRECHT, Onderwijswetten, 1^e Afd., Dl. III, in schrijven van den Directeur R.M.N.H., p. 44 e.v.

194. J. v. D. HOEVEN, Berigt ontslag opper-directeur, p. 18. — Rapp. inrigting Musea Nat. Hist., 1878, p. 87, plaat 9. — P. F. HUBRECHT, Onderwijswetten in Nederl., 1^e Afd., Dl. III, in schrijven van den Directeur R.M.N.H., p. 44 e.v., 69. — Voor een prentje van de Collegezaal-zijde van het R.M.N.H. uit dien tijd, zie: Prent Arch. Gem. Leiden n° 1615 (uit: Herinnering aan Leyden in Juny 1855).

195. V. D. HOEVEN, Berigt ontslag opperdirecteur, p. 7.

196. V. D. HOEVEN, Berigt ontslag, in „Bijvoegsel", p. 4. — Dat ook anderen het R.M. als ten bate van het onderwijs beschouwden, volgt uit: H. W. TYDEMAN, Consideratiën, 1828, p. 6—7; P. HARTING, Gedachten over het Hooger Ond., 1858, p. 59.

197. Brief J. v. D. HOEVEN aan P. HARTING 20 Mei 1858 (Univ. Bibl. Leiden, B.P.L. 1938). — V. D. HOEVEN, Berigt ontslag, p. 7, 8. — Zie ook WITKAMP, Lb. van TEMMINCK, p. 195. — Lb. SCHLEGEL door SNELLEMAN, p. 94.

198. V. D. HOEVEN, Berigt ontslag, p. 7, 8.

199. Uitvoerig over al deze dingen in: J. v. D. HOEVEN, Berigt ontslag opper-directeur, 1860. — Zie ook A. A. 1858—1859, p. 24 in rectorale rede van Prof. I. H. STUFFKEN en A. A. 1860—1861, p. 21 in rectorale rede van Prof. I. DE WAL en p. 24 in Acta Sen. — Volgens O. FINSCH in Alg. Handelsblad van 5 April 1905, Ochtendblad, Tweede Blad, p. 5, trad hij af, nadat SCHLEGEL hem de sleutels van de kasten had ontnomen. — Uit de brieven van Prof. v. D. HOEVEN aan zijn zoon, Dr. J. v. D. HOEVEN, citeer ik de volgende

karakteristieke passages: „'t zou mij verwonderen zoo GEVERS daar-
 van (d. i. van de bij Cur. circuleerende instructie) geen inzage aan
 SCHLEGEL had gegeven (23 Jan. 1859), 't spijt mij geducht, dat de
 minister deze zaak aan Cur. heeft opgedragen, waardoor er zulk een
 mislukt ontwerp moest geboren worden (27 Jan. 1859), mijne instruc-
 tie is van dien aard, dat SCHLEGEL zeer tevreden is. Hij heeft ook
 in de daad veel meer magt dan ik. Het is een treurig einde en gevolg
 van verkeerde maatregelen van den minister, die nooit aan Cur. de
 zamenstelling der instructie had moeten opdragen (5 Febr. 1859). Ik
 geloof met u, dat SCHLEGEL juichen zal, als hij mijn besluit (nl. om
 ontslag als Opper-directeur te nemen) hoort; maar ik was dit besluit
 aan mij zelven verplicht. De Cur. antwoordden niets op mijne
 billijkste en bedaardste verzoeken. Kon ik in het geheel bedanken, ik
 deed het hartelijk gaarne (4 April 1860). Ik ben het met u volkomen
 eens, dat het wenschelijk zoude zijn, zoo ik nu met Cur. maar niets
 meer te doen had, maar ik kan niet om pensioen vragen, of liever
 ik zou het niet verkrijgen; en om eenvoudig voor mijn post te bedan-
 ken, daarvoor ontbreekt het mij aan geld (9 April 1860). Ik ben l.l.
 Zaterdag in den Haag geweest om eens hoogte te nemen van mijn
 verzoek aan den Koning. Ik heb daar gehoord, dat het tot Advies (!)
 aan H.H. Cur. was ingezonden, 't geen wanneer de zaken den
 gewonen loop nemen beteekent, dat GEVERS VAN ENDEGEEST er zich
 mede bemoeien zal. De minister was zeer welgezinnd en scheen zoo
 zeer overtuigd van mijn goed regt, dat ik eigenlijk niet veel te zeggen
 had (23 April 1860). Cur. schijnen omtrent deze zaak (verzoek
 om ontslag) dezelfde stilzwijgendheid in acht te nemen als ik. 't Zou
 mij toch verwonderen zoo GEVERS 't niet aan SCHLEGEL had mede-
 gedeeld (30 April 1860). In de twee Rotterd. Couranten (oude en
 nieuwe) las ik, dat mijne brochure (nb. het „Berigt omtrent het ont-
 slag") bij het beschaafde publiek te Leiden veel sensatie maakte. Ik
 weet niet of dit berigt uit eene andere courant genomen is; maar of
 het geheel waar is, weet ik evenmin (27 Aug. 1860). Weet gij ook of
 HUBRECHT mijne brochure gelezen heeft? Die beweerde immers, dat
 het R. M. niet tot Akademie van Leiden behoorde? Mogelijk denkt hij
 er nu anders over (2 Sept. 1860). Prof. RUTGERS is de eenige der
 ambtgenooten die mij nog over mijn boekje gesproken heeft. Hij is
 het volkomen met mij eens (8 Sept. 1860). Ik geloof, dat het stukje
 hier onder de Prof. algemeen met bijval is opgenomen (21 Sept. 1860).
 De recensie in den Gids (N.B. zie 1860 II, p. 574—580) heb ik gele-
 zen, hoezeer vlugtig. Gij behoeft niet te vreezen, dat ik daarop ant-
 woorden zal. Het is misschien niet zoo onmogelijk, bij benadering,
 de waarde van X te vinden. Zeker is het, dat het stukje niet zonder
 voorkennis van SCHLEGEL is opgesteld (5 Oct. 1860). Ik weet niet of
 ik U al geschreven heb, dat SNELLEN v. VOLLENHOVEN nu door het
 zeggen van BAKHUYZEN v. D. BRINK tot de conclusie is gekomen, dat
 ik geene aanspraak had op het Directeurschap van 't Museum?
 Intusschen heb ik van 't Ministerie eene copie van het Besluit gekre-
 gen, waarop die meening zich beroept. Uit dat Besluit is mij geen

nieuw licht opgegaan, en het bewijst niet veel voor hetgeen BAKHUYZEN v. D. BRINK wil (9 Nov. 1860); naar aanleiding van den dood van LUZAC: hoezer hij vroeger mijne belangen met ijver behartigd had, heeft hij echter later eene onverklaarbare onverschilligheid betoond en zich niet tegen de onbillijkste handelwijze zijner collegae verzet (23 Febr. 1861)".

200. Lb. van V. D. HOEVEN door S. v. V., p. 99. — Lb. van V. D. HOEVEN door HARTING, p. 9. — Guide Zoologique (3e Congrès Int. Zool.), 1895, p. 19.

201. Voor de in den tekst hier vermelde feiten heb ik gebruik gemaakt van de volgende brieven en copieën: Brief van V. D. HOEVEN aan Min. v. Binn. Zaken 12 Maart 1859 (Alg. Rijks Arch.). — Brief van Cur. aan Min. v. Binn. Zaken 23 April 1859 n° 64 (Alg. Rijks Arch.). — Min. aan Opperdirecteur R.M.N.H. 3 Mei 1859, n° 129, 5^e Afd. (Alg. Rijks Arch.). — Brief van den Directeur van R.M.N.H. SCHLEGEL aan den Opperdirecteur van R.M.N.H., van 19 Mei 1859,

n^o $\frac{16}{1723}$. — Cur. aan Min. Binn. Zaken 30 July 1859 n° 118 (Alg.

Rijks Arch.) met als bijlage afschrift brief van V. D. HOEVEN aan Cur. 21 Mei 1859 (deze laatste als copy in bezit van Dr. J. v. D. HOEVEN te Eefde). — Min. v. Binn. Zaken 6 Aug. 1859 n° 152, 5^e Afd., dispositie en schrijven aan Cur. (Alg. Rijks Arch.). — Copy brief van den Opperdirecteur aan Curatoren van 8 Sept. 1859. — Copy brief van den Opperdirecteur aan Curatoren van 17 Januari 1860. — Copy-extract n° 176, 5^e Afd., 19 Juny 1861, van Min. v. Binn. Zaken S. v. HEEMSTRA, copy van Curatoren. — SCHLEGEL stelt zich op het standpunt van de Min. Resolutie van 31 Dec. 1820 en stelt dan ook voor alleen de dierlijke schedels en skeletten van Prof. HALBERTSMA over te nemen in ruil voor de menschelijke idems en de overige praeparaten te weigeren, ook al om financieele redenen als personeel-uitgaven en ook om kwestie van localiteit. SCHLEGEL komt dan terug op een reeds in 1858 gedaan voorstel om de vergel. anatomische praeparaten in het Rijks Museum aanwezig, daarvan af te scheiden en te plaatsen in een afzonderlijk lokaal, belendende aan de studeer- en collegiekamers van VAN DER HOEVEN, welk vertrek ontruimd zou kunnen worden, indien in de plaats daarvan aan het Rijks Museum werd toegevoegd het vertrek in gebruik bij het Kabinet voor Physica, dat dit gebouwencomplex bezig was te verlaten. In dit lokaal zouden dan ook z.i. de collectie verg. anat. van HALBERTSMA geplaatst kunnen worden. V. D. HOEVEN sluit zich aan bij deze voorstellen van SCHLEGEL. — Misschien niet zonder belang in dit verband is de volgende passage uit een brief van 17 Aug. 1861 van Prof. J. v. D. HOEVEN aan zijn zoon, naar aanleiding van een Boheemsch reisbericht van FRITSCH, die in 1860 in Leiden SCHLEGEL bezocht had: Van FRITSCH ontving ik heden een brief, waarin het volgende: „Ihrem geehrten Wunsche gemaess schreibe ich Ihnen die wenigen Zeilen die ich über Leiden schrieb in deutscher Uebersetzung: nach TEMMINCK's Tode wurde Prof. V. D. HOEVEN zum Direktor ernannt, trat aber diese Stelle bald an Prof. SCHLEGEL ab, welcher mich leider Gott!

versichert hat, dass die vergleichende Anatomie die zoologische Wissenschaft auf Irrwege geleitet hat" (17 Aug. 1861). — Zie ook: J. v. D. HOEVEN, Over den aard en het doel der vergelijkende ontlk., en over hare hulpmiddelen te Leiden, N. T. v. G., 1867, 2^e Reeks, 3^e jaarg., I Afd., p. 664—665. — Over geruchten van de plannen van HALBERTSMA, zie brief van J. v. D. HOEVEN aan P. HARTING, 7 Jan. 1858 (Univ. Bibl. Leiden, B.P.L. 1938).

202. Dit Acad. fonds was ingesteld bij Kon. Besl. 13 Oct. 1836 n° 91 (afgedrukt in Stud. Alm. 1837; VICTOR COUSIN, De l'instruction publique en Hollande, Paris, 1837, p. 409—411; editie 1838, Tome II, 1838, p. 216—218; VICTOR COUSIN, Over het openbaar onderwijs in Holland, Amsterdam, 1840, p. 206—208). — Dit fonds werd gevormd door de verhooging van de inschrijvings-, recensie- en examengelden en is opgeheven bij de nieuwe wet op het H. O. van 1876. — Volgens schrijven aan Cur. van 21 Mei 1859, werden uit deze toelage gekocht: voorwerpen van kunst-anatomie van AUZOUX te Parijs, waspraeparaten, osteologische voorwerpen. Deze jaarl. subsidie bedroeg /300.—, zie schrijven van V. D. HOEVEN aan Cur. van 17 Jan. 1860. — Volgens brief van V. D. HOEVEN aan Cur. 8 April 1861 gelden uit Acad. fonds toegestaan volgens Besl. Cur. 25 Nov. 1852 en aankopen gedaan in de jaren 1853—1858. — Zie ook V. D. HOEVEN, N. T. v. G., 1867, p. 664. — Uit kladaantekeningen van Prof. V. D. HOEVEN en rekeningen, in het bezit van Mevr. Wed. J. v. D. HOEVEN Jz. te Rotterdam, leid ik het volgende af. Van de bij Besl. Cur. 23 Nov. 1852 toegestane 1000 gld. werden gekocht in 1852 van Dr. AUZOUX te Parijs: 40 praeparaten van anatomie clastique, als regel modellen van weeke deelen van vertebraten en een model van een meikever en in 1853 vier gedissolveerde op standards geplaatste schedels volgens OWEN en een reeks waspraeparaten van de ontwikkeling van de kip. Van de bij Besl. Cur. 12 Maart 1853 toegestane /300.— werden gekocht een samengesteld microscoop van NACHET en een model van den wijngaardslak van AUZOUX en in 1854 nog vele waspraeparaten van de ontw. van *Rana temporaria* naar ECKER door ZIEGLER. Van de bij Besl. Cur. 13 Mei 1854 en 8 Febr. 1855 telkens toegestane /300.— werden hoogstwaarschijnlijk gekocht 6 gipsmodellen van echinodermenlarven naar JOH. MÜLLER, 6 zenuwpraeparaten van Prof. FAESEBECK te Brunswijk in spiritus en een model van den mensch en van een kalkoen van AUZOUX. In 1858 zijn blijkbaar nog gekocht modellen van: een bloedzuiger, zes bijen, een visch (*Sciaena aquilis*), een larynx, zoomede een ontleedbaar hoofd (Vasseur).

203. Door TEMMINCK aangekocht op verkooping van Prof. DE FREMERY en F. D. SCHÜBART te Utrecht, volgens schrijven van V. D. HOEVEN aan Min. v. Binn. Zaken 12 Maart 1859 (Alg. Rijks Arch.) en schrijven V. D. HOEVEN aan Cur. 8 April 1861 (afschrift als bijlage bij schrijven Cur. aan Min. v. Binn. Zaken 9 Juni 1861 n° 138; Alg. Rijks Arch.). — Zie over deze enkele praeparaten van weeke deelen ook: Ontw. wet H. O. 1849, p. 37, waar verder gewezen wordt op het gemis van een Kabinet v. verg. ontlk.

204. 300 praeparaten op spiritus in flesschen, 12 bakken met droge praeparaten, vooral voor vergel. osteologie, eenige skeletten en losse beenderen en 15 waspraeparaten van hersenen van HEINEMANN te Brunswijk, en eenige voorwerpen voor microscopische anatomie. — Zie ook: V. D. HOEVEN, N. T. v. G., 1867, p. 664—665. — Over particuliere coll., zie: Lb. door GROSHANS, p. 82, III.

205. Schrijven van SCHLEGEL aan Cur. 3 July 1861 n° 55 (in afschrift als bijlage bij Cur. aan Min. v. Binn. Zaken 11 July 1861 n° 274/2, in Alg. Rijks Arch.). — V. D. HOEVEN aan Min. v. Binn. Zaken 15 July 1861. — Min. v. Binn. Zaken aan Cur. 19 July 1861 n° 207, 5^e Afd. en 5 Oct. 1861 n° 170, 5^e Afd. — Cur. aan Min. v. Binn. Zaken 31 Oct. 1861 n° 411. — Min. van Binn. Zaken aan V. D. HOEVEN en aan Cur. 12 Nov. 1861 n° 113, 5^e Afd. (Alg. Rijks Arch.). — Zie ook: V. D. HOEVEN, N. T. v. G., 1867, p. 664.

206. Over de hier medegedeelde plannen tot plaatsing van een inrichting voor verg. ontl.k. in het oude Fysisch Laboratorium, enz., zie: Cur. aan Min. v. Binn. Zaken 24 Oct. 1860 n° 250. — Min. v. Binn. Zaken aan Cur. 5 Nov. 1860 n° 239, 5^e Afd. — Cur. aan Min. v. Binn. Zaken 9 Juny 1861 n° 138 en de bijlage hierbij: afschrift brief V. D. HOEVEN aan Cur. 8 April 1861. — Min. v. Binn. Zaken aan Cur. 19 Juny 1861 n° 176, 5^e Afd. — Alles in Alg. Rijks Arch., de laatste ook als kopy-extract in bezit van Dr. J. v. D. HOEVEN te Eefde. — Cur. aan Min. v. Binn. Zaken 11 July 1861, n° 274/2 (Alg. Rijks Arch.). — J. v. D. HOEVEN aan Min. v. Binn. Zaken 15 July 1861 (Alg. Rijks Arch.). — Cur. aan Min. v. Binn. Zaken 31 Oct. 1861 n° 411 (Alg. Rijks Arch.). — Min. v. Binn. Zaken aan V. D. HOEVEN en aan Cur., 12 Nov. 1861 n° 113, 5^e Afd. (Alg. Rijks Arch.). — Uit de brieven van Prof. V. D. HOEVEN aan zijn zoon haal ik aan: „De voorwerpen van BRUGMANS zijn in 't gebouw van RYKE geplaatst. Ik vermeen slechts voorloopig en dat VAN BEMMELEN (!) N.B. er een catalogus van maakt. Moet ik al die ongeregtigheden maar aanzien? Zoo gaat waarschijnlijk ook deze verzameling voor 't onderwijs verloren en van een Kabinet van vergel. ontl.k. komt niets (28 Febr. 1860). Ik zag heden terwijl ik eene commissie in de Senaatskamer had, dat HALBERTSMA een brief van Cur. ontving, waarbij hem werd opgedragen om de voorwerpen van vergel. anat., die nog onder de Bibliotheek berusten, over te dragen aan den Hoog-leeraar, Directeur van 's Rijks Museum tot tijd en wijle er beslist zal zijn tot het oprigten eener verz. van verg. anat.!! (22 Dec. 1860). Ik ben het wel met u eens, dat het voor mij niet wenschelijk is weder opnieuw met Cur. in aanraking te komen. Maar dat neemt niet weg, dat het mij voor de goede zaak leed doet, dat eene verzameling, welke Prof. BRUGMANS bijeen gebragt had, en die stellig het eigendom der Hooge School is, nu voor het Onderwijs zou verloren gaan. Ik weet niet wat hierin te doen. De gelegenheid om eene verzameling van vergelijkende ontl.k. als afzonderlijk Kabinet op te rigten, was nu zoo goed, en meer dan 30 jaren heb ik daarop aangedrongen” (1 Maart 1861). Na de mededeeling, dat de Acad.

architect hem heeft uitgenoodigd tot een inspectie van het oude Physisch Laboratorium: „Nu is het voor het minst zonderling, dat ik van Curatoren zelve geen brief ontvangen heb, en dat, zoo zij deze verzameling van verg. ontlk. willen gemaakt hebben, de overbrenging der voorwerpen van BRUGMANS, buiten mij geschied is. Ik wenschte wel, dat ik mij aan de zaak nu verder onttrekken kon, maar weet niet of ik het doen mag in 't belang der zaak zelve (8 Maart 1861). Ik ben het volkomen met Uwe meening eens, dat het nu wat laat is om nog aan de oprigting van een Kabinet van verg. ontlk. te denken. Had ik echter de handen geheel vrij en waren Cur. mij genegen, ik zou tegen de bezwaren niet opzien. Oude lieden mogen nog wat jonge boomen planten voor hunne nakomelingen Maar het ergste is, dat Cur. mij toch niet zullen willen helpen. Reeds hetgeen nu geschied is en geschiedt, leert het. Zonder mij in de zaak te kennen is de verzameling van de oude anatomische zalen naar RIJKE's Museum overgebracht, en zonder mij te schrijven wordt aan den Opzigt der Gebouwen opgedragen, om met mij te handelen. Dat men mij uit mijne oude Collegiekamer verjagen zal, als ik weiger, geloof ik evenmin als gij, maar ik geloof, dat dan RIJKE's lokaal aan het Museum Schlegelianum zal worden getrokken en dat de verzameling in hoeken en gaten verstoopt of onder de andere praeparaten in 't Museum gezet zal worden Ik verlang geen tractement voor mij zelve, maar een goed jaarlijksch subsidie en de benoeming van een prosector Dat SCHLEGEL en GEVERS niets liever verlangen dan dat ik voor het lokaal van RIJKE bedank, staat bij mij vast (10 Maart 1861). Intusschen ben ik van plan mijne Collegiekamer in het Museum niet af te staan. Al wordt er in RIJKE's oud lokaal eene Collegiekamer voor vergel. anatomie ingerigt, dan geloof ik, dat het toch noodig is, dat de Collegiekamer op het Museum blijve Ik geloof, dat het niet meer dan billijk is, dat de Collegie-kamer in het Museum van Nat. Hist. blijve. Ik heb het zoo reeds bij mijne komst gevonden (15 Maart 1861). Mijn voorstel om een prosector en een jaarlijksche toelage voor een Museum van comp. anatomie is afgewezen en tevens nu ook het geheele gebouw van RIJKE aan het Rijks Museum toegewezen. De praeparaten van BRUGMANS moeten in een kamer worden geborgen — want geplaatst is een te fraai woord voor zulk een enge ruimte — in het vertrek, dat thans door SCHLEGEL wordt geoccupeerd. Hiervan kreeg ik gisteren berigt (19 Juni 1861).

207. F. K. VON STROMBECK, Darstellungen aus einer Reise durch Deutschland und Holland im Jahre 1837. Braunschweig, 1838, p. 169.

208. Brief van J. G. S. VAN BREDa aan TH. VAN SWINDEREN, Leiden, 7 Nov. 1832 (Univ. Bibl. Leiden, L. 1700).

209. SCHLEGEL's autobiographie, p. 74 (pag. sep.).

210. Alm. L. S. C., 1872—1874. — P. F. HUBRECHT, Onderw. wetten, 1^e Afd., Dl. III, in schrijven van den Directeur R.M.N.H., p. 44 e.v., 69.

211. P. F. HUBRECHT, Onderw. wetten, 1^e Afd., Dl. III, in schrijven van den Directeur van R.M.N.H., p. 44 e.v. — Mondelinge mededeeling van Jhr. Dr. E. EVERTS, oud-leerling van SELENKA.

212. P. F. HUBRECHT, *Onderw. wetten*, 1^e Afd., Dl. III, in *Antw. fac. Leiden*, wenschen zoölogie, p. 24 e.v.

213. In schrijven HOFFMANN aan Cur. 24 Nov. 1875 en 17 Jan. 1876 acht HOFFMANN het wenschelijk de vertebraten-colleges in 't Rijks Museum te blijven geven; concentratie van alle onderwijs in Lab. alleen mogelijk als het Museum skeletten en opgezette ex. van hoogere dieren wil afstaan, doch HOFFMANN vreest, dat het Lab. niet alles zal kunnen bergen. In Oct. en Nov. 1884 (volgens corresp. in Arch. Z.L.L.) worden JENTINK en HOFFMANN het eens over een door het Museum aan het Lab. af te stane collectie; de weigering van den Min. aan HOFFMANN medegedeeld bij schrijven van Cur. 11 Nov. 1885 n° 618. — Over een hernieuwde poging in 1886, zie schrijven Cur. aan HOFFMANN 16 April 1886 n° 165¹.

214. Op de series kondigde HOFFMANN cap. sel. over Vertebraten aan tot en met den cursus 1893—1894, steeds één uur per week. Doch ook daarna heeft hij deze capita nog gehouden, zooals uit hierna volgende aantekeningen moge blijken.

215. Versl. R.M.N.H., 1894—1895, p. 14.

216. Over deze en dergelijke moeilijkheden in 1886, 1895, 1896 een en ander in Arch. Z. L., waaruit ik hier alleen aanhaal, dat het college in den cursus 1893—1894 in de kamer van Dr. BÜTTIKOFER was; dat HOFFMANN na de Paaschvacantie 1895 rekende op 5 à 6 studenten; dat HOFFMANN dit blijkbaar op het Zoöl. Lab. hield, waarheen voorwerpen uit Rijks Museum uitgeleend werden; dat in Mei 1896 de kamer van den Administrateur ter beschikking werd gesteld voor de 2 leerlingen. In verband met de collegeruimte-moeilijkheden haal ik nog aan uit een brief van Cur. aan HOFFMANN 30 Maart 1893, dat bij het ontworpen plan voor een nieuw R.M.N.H. op een collegekamer voor het onderwijs in de dierkunde, zooals door HOFFMANN was bedoeld, was gerekend.

217. Alm. L.S.C. 1877 e. v. jaren, 1889 in *Fac. versl.* — P. F. HUBRECHT, *Onderw. wetten*, 1^e Afd., Dl. III, in *Antw. fac. Leiden*, wenschen zoölogie, p. 24 e.v. — Versl. R.M.N.H. 1893—1894, p. 17, hierin tegensprekende: SERRURIER, *De Leidsche Rijksmusea*, De Gids, 1894, II, p. 508.

218. Versl. R.M.N.H. 1886—1887, p. 14; 1887—1888, p. 15—16; 1893—1894, p. 17.

219. Versl. R.M.N.H. 1894—1895, p. 14; 1895—1896, p. 19; 1897—1898, p. 19. — Alm. L.S.C. 1901, p. 97. — Zie over het niet meer beschikbaar zijn van een collegekamer in het R.M.N.H.: L.S.A. 1881, p. 307; 1882; zie ook 1888.

220. Versl. R.M.N.H. 1889—1890, p. 20 (naar aanleiding van promotie REUVENS). — Versl. R.M.N.H. 1896—1897, p. 20. — Verder namen van studenten genoemd onder bezoekers, zie o.m. Versl. R.M.N.H. 1903—1904; 1904—1905, p. 29; 1906—1907, p. 31; 1909—1910, p. 24; 1912—1913, p. 24, enz. — Zie ook Rapport inrigting *Musea Nat. Hist.*, p. 82.

221. Versl. R.M.N.H. 1915—1916, p. 6; 1916—1917, p. 30.

222. Versl. R.M.N.H. 1915—1916, p. 7; 1916—1917, p. 31. — Over bezoek, zie: Versl. R.M.N.H. 1924—1925, p. 27. — Jaarb. Rijks Univ. Leiden sinds 1918, p. 22 (sinds 1923 is een nadere aanduiding van de toegankelijke collectie weggelaten). Deze collectie is geplaatst in het dienstgebouw in het lokaal, dat oorspronkelijk voor periodieke tentoonstellingen bedoeld was (zie: P. W., Het nieuwe Museum van Nat. Hist.; Leidsch Dagblad van 23 Nov. 1912, 1^e Blad, kol. 8 en 9. — Verslag R.M.N.H. 1915—1916, p. 7).

223. Over openstellen, zie: Vakbl. voor biologen, 5^e jaarg., Mei 1924, p. 140. — Over bezoek zie Versl. R.M.N.H. 1924—1925, p. 28.

224. Levensberichten enz. van COENRAAD JACOB TEMMINCK: W. VROLIK, Lb. van C. J. TEMMINCK. Jaarb. v. d. Kon. Ak. v. Wet. te Amsterdam voor 1857, p. 65—80. — J. A. SUSANNA, Levensschets van COENRAAD JACOB TEMMINCK, Handelingen der jaarl. alg. verg. v. d. Mij. der Ned. Letterk. te Leiden, 1858, p. 47—78. — S. v. V., Nekrologie, COENRAAD JACOB TEMMINCK. Alg. Konst- en Letterbode, 70^e Jaarg., Nieuwe Reeks, 5^e Jaarg., 1858, p. 67—69. — Onze Tijd, Merkwaaardige gebeurtenissen onzer dagen, enz. Dl. XXII, 3^e serie, Dl. II, 1858, p. 273—276. — Unsere Zeit, Jahrbuch zum Conversations-Lexikon, Bd. II, 1858, p. 608. — J. L. TERWEN en CORSTIAAN DE JONG, Onze Tijdgenooten, Levensschetsen van voorname mannen en vrouwen uit alle landen der aarde. Utrecht, 1859—1860, kol. 285—286. — P. H. WITKAMP, Vier en twintig voorgangers. Jaarb. Kon. Zool. Gen. Natura Artis Magistra, 1869, p. 193—200. — V. d. AA, Biogr. Woordenb., Dl. XVIII, 1874, p. 52—58. — Plechtige inhuldiging van een gedenksteen voor COENRAAD JACOB TEMMINCK in 's Rijks Museum van Nat. Hist. te Leiden, op 20 Oct. 1905. Nederl. Ornithol. Ver., Versl. en Meded., n° 2, 1905, p. 13—19. — Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek, IV, 1918, p. 1299—1300 (SIRKS). — W. H. DE BEAUFORT, COENRAAD JACOB TEMMINCK (31 Maart 1778—30 Januari 1858) uit zijne brieven geschetst. Ardea, Tijdschr. d. Ned. Ornith. Ver., Jaarg. 9, 1920, p. 34—43. — Catalogue de la Bibliothèque délaissée par Mr. C. J. TEMMINCK, Sept. 1858, Leide, BRILL et VAN DER HOEK.

225. De opzet van het directoraat sloot een professoraat eigenlijk uit (zie aantekening 173). Indien er desondanks later toch sprake geweest mocht zijn van het betrekken van Museum-personeel in het onderwijs, wat mij niet gebleken is, zou een niet-benoemen van TEMMINCK tot hoogleraar misschien in verband kunnen staan met zijn beperkt studiegebied en misschien ook daarmee samenhangend beperkt interesse (zie Lb. van TEMMINCK door S. v. V., p. 68), misschien ook een persoonlijk bezwaar tegen Leiden als domicilie (Lb. van TEMMINCK door SUSANNA; Lb. van TEMMINCK door WITKAMP, p. 197; Ned. Ornith. Ver., Versl. en Meded., n° 2, 1905, p. 18; Ardea, Tijdschr. d. Ned. Ornith. Ver., Jaarg. 9, p. 42; zie ook brief van J. G. S. VAN BREDa aan TH. VAN SWINDEREN 7 Nov. 1832, in Univ. Bibl. Leiden, L. 1700).

226. Levensberichten enz. van HERMANN SCHLEGEL: Overdrachtsoratie

Rector Magn. Prof. Dr. D. DOYER, Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1883—1884, p. 40—41. — Dr. G. SCHLEGEL, Levensschets van HERMANN SCHLEGEL, Jaarb. d. Kon. Ak. v. Wet. te Amsterdam, 1884, p. 1—97. — A. A. W. HUBRECHT, HERMANN SCHLEGEL, De Gids, 1884, I, p. 536—547. — JOH. F. SNELLEMAN, HERMANN SCHLEGEL, Mannen van beteekenis in onze dagen, Levensschetsen en portretten, Dl. XV, 1884, p. 167—214. — JOH. F. SNELLEMAN, HERMANN SCHLEGEL, Eigen Haard, 1884, p. 92—95. — Jhr. E. EVERTS, HERMANN SCHLEGEL, De Nederl. Spectator, 1884, p. 58—59. — HUGO KÖHLER, HERMANN SCHLEGEL, Lebensbild eines Naturforschers. Nach dem Holländischen des Prof. GUSTAV SCHLEGEL in Leiden herausgegeben und bearbeitet von Altenburg, 1886. — Allg. Deutsche Biographie, Bd. XXXI, 1890, p. 377—378 (W. STRICKER). — Nieuw Ned. Biogr. Woordenb., IV, 1918, p. 1232—1233 p. (SIRKS). — OOSTHOEK's Geill. Encycl., Dl. XII, 1925, p. 584. — S., Préface in: Bibliothèque de feu M. le Dr. H. SCHLEGEL, Directeur du Musée d'Hist. Nat. etc. Leide, BRILL, 1884.

227. Kon. Besl. van 16 Juni 1858, zie: V. D. HOEVEN, Berigt ontslag opperdirecteur, p. 11—12.

228. J. v. D. HOEVEN, Berigt ontslag opperdirecteur, p. 27.

229. Ontw. wet H. O. 1849, p. 36 en art. 24. — P. F. HUBRECHT, De Onderwijswetten in Nederland, 1e Afd., Dl. III, in Antw. fac. te Leiden in zake zoölogie: p. 19 e.v. (voor colleges en ook voor practica), p. 24 e.v. (aan conserv. ond. in syst., ook pract. oef., ook voor verg. ontl.k.) en in Schrijven van den Directeur van R.M.N.H., p. 44 e.v., 69 (onderw. in system. aan hoogl. dir. en aan conservatoren-lectoren). — Zie Rapport inrigting Musea Nat. Hist., 1878, p. 89—90, ook p. 82. — Volgens brief van Cur. aan HOFFMANN 16 April 1886, n° 165¹ schijnen HOFFMANN en JENTINK voorstellen gedaan te hebben, dat ter bevordering van het onderwijs in de systematische zoölogie, aan de hoogere ambtenaren van het Museum worde opgedragen studenten, die zulks mochten verlangen, in staat te stellen, studiën op meer speciaal systematisch terrein voort te zetten. — Zie Versl. R.M.N.H., 1886—1887, p. 14 (over hulp aan ieder, al is het dan ook zonder titel van privaatsdocent of lector).

230. Levensberichten van AMBROSIIUS ARNOLD WILLEM HUBRECHT: G. C. J. VOSMAER, A. A. W. HUBRECHT, Persoonlijke herinneringen, De Gids, 1915, II, p. 193—200. — H. F. NIERSTRASZ, In Mem. Prof. Dr. A. A. W. HUBRECHT, T. N. D. V., (2), Dl. XIV, p. 180—186. — WINKLER PRINS, Geill. Encycl., 4^e druk, Dl. IX, 1918, p. 521—522. — OOSTHOEK's Geill. Encycl., Dl. VI, 1920, p. 707—708.

231. Zie over de positie der lectoren: Nederl. Lectoren-Vereeniging, Rapport (van de enquête-commissie, gedateerd 18 Oct. 1913).

232. Op de series van 1880—1881 en 1881—1882 kondigde hij aan 2 uur college in Zoologia systematica en animalium distributio geographica, benevens 2 uur practische oefeningen daarin, in het Museum van Nat. Hist. — L. S. A. 1882.

233. L. S. A. 1882 in collegeverslagen.

234. L. S. A. 1882 en 1883.

235. HALBERTSMA in Inaug. rede, zie L. S. A. 1861, p. 243. — SCHLEGEL in zijn autobiographie, p. 58 e.v. (pag. sep.). — HUBRECHT in zijn Lb. van SCHLEGEL, p. 543—544, 546. — H. DEWITZ, Die grossen zoologischen Landesmuseen. Biologisches Centralblatt, Bd. 8, 1888, p. 158. — Leidsch Dagblad van 28 October 1893, p. 3 (over Stuk van A. L. in het „Vaderland“). — Leidsch Dagblad van 8 Dec. 1893, p. 1 (over Adres van het Bestuur der Ned. Entom. Ver. aan Tweede Kamer). — SERRURIER, De Leidsche Rijksmusea, De Gids, 1894, Dl. II, p. 505—512. — K. MARTIN in zijn overdrachtsoratie als R. M., 1896, p. 18 (pag. sep.; ook in Jaarb. 1895—1896). — O. FINSCH, Een tweede Rijks-Museum voor Amsterdam. Algem. Handelsblad van 6 April 1905, Ochtendblad, 2^e Blad, p. 5 en van 8 April 1905, Ochtendblad, 2^e Blad, p. 5. — O. FINSCH, Das Reichs Museum für Naturgeschichte in Leiden u.s.w., Museumkunde, Zeitschr. für . . . , Bd. II, 1906, p. 30. — Zie over zeer lossen band van Museum met Univ.: Overdr. oratie Rector Magn. Mr. H. v. D. HOEVEN, Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1901—1902, p. 55.

236. Levensbericht van E. D. VAN OORT in Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1921, p. 134. — Portretten verschenen in: De Prins van 3 Juli 1920, Panorama van 2 April 1924.

237. Zie over wenschelijkheid der aanstelling: Vakblad voor biologen, 1^e jaarg., p. 17—18 (excerpt uit Staatsbegr. 1920).

238. Series vanaf 1921—1922.

239. Jaarb. Phil. Fac. Leidsche Stud. 1924, p. 39; Versl. R.M.N.H. 1924—1925, p. 28. Zie ook Overdr. oratie Rector Magn. in Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1920, p. 155.

240. Series vanaf 1922—1923. — Zie ook: Jaarb. Philos. Fac. Leidsche Stud. 1924, p. 40. — Versl. R.M.N.H. 1924—1925, p. 28.

241. Levensberichten enz. van JAN v. D. HOEVEN: J. L. TERWEN en CORSTIAAN DE JONG. Onze Tijdgenooten, Levensschetsen van voorname mannen en vrouwen uit alle landen der aarde. Utrecht, 1859—1860, kol. 300—303. — Nieuwe Rott. Courant 13 Maart 1868, p. 2. — Geneesk. Courant voor het Kon. d. Nederl., 22^e Jaarg., n° 11, van Zondag 15 Maart 1868. — S. v. V., De Hoogleraar JAN v. D. HOEVEN, Necrologie. De Nederl. Spectator, 28 Maart 1868, p. 97—100. — D. LUBACH, J. v. D. HOEVEN, Album der Natuur, 1868, p. 161—165. — Dr. M. SALVERDA, JAN v. D. HOEVEN † 10 Maart 1868, N. T. v. G., Jaarg. 1868, 2^e Reeks, 4^e Jaarg., 1^e Afd., p. 249—256. — P. HARTING, Lb. van JAN v. D. HOEVEN. Jaarb. 1868, Kon. Ak. v. Wet. Amsterdam, p. 1—34. — H. WELCKER, Nekrologe, J. v. D. HOEVEN in Leyden, gest. am 10. März 1868. Arch. für Anthropologie, Zeitschr. f. Nat.gesch. u. Urgeschichte des Menschen, Bd. III, 1868, p. 146—151. — WILH. KEFERSTEIN, Zum Gedächtniss von JAN v. D. HOEVEN, Nachrichten von der Königl. Ges. der Wiss. und der G. A. Universität zu Göttingen, n° 19, Nov. 18, 1868, p. 392—401. — Leidsche Stud. Alm. 1869, p. 181. — In rectorale oratie van Prof. R. Dozy op 8 Febr. 1869 in A. A. 1868—1869, p.

17—20. — Scripta edita in A.A. 1868—1869, p. 23—29. — G. PH. F. GROSHANS, Lb. van JAN v. d. HOEVEN, Lb. der afgestorven medeleden van de Mij. d. Ned. Lett., Bijlage tot de Handelingen van 1870, p. 52—121. — J. BARNARD DAVIS, Obituary Notice of the late Professor JOHN v. d. HOEVEN, Journal of the Anthropological Society, waarschijnlijk Vol. VII, p. LXXXII (mij alleen alsseparaat bekend). — Prof. JAN v. d. HOEVEN, Journal of Anthropology, Vol. I, 1870, p. 70—72. — V. d. AA, Biogr. Woordenb., Dl. XXI, 1878, p. 289—292. — J. VICTOR CARUS, Geschichte der Zoologie bis auf Joh. MÜLLER und CHARL. DARWIN, München, 1872, p. 679, en andere pags. (zie index). — C. E. DANIELS in: HIRSCH, Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker, Bd. III, 1886, p. 235. — Handwörterbuch der Naturwissenschaften, Bd. V, 1914, p. 323. — P. J. BLOK en W. MARTIN, De Senaatskamer der Leidsche Univ., 1914, p. 49. — WINKLER PRINS, Geill. Encycl., 4e druk, Dl. IX, 1918, p. 376—377. — Zie ook karakterschets in Autobiographie van SCHLEGEL, p. 58—63 (pag. sep.). — Catalogue de la Bibliothèque délaissée par Mr. J. v. d. HOEVEN, Leyde, BRILL, 1869.

242. Lb. door KEFERSTEIN, p. 392.

243. CARUS, Geschichte der Zoologie, 1872, p. 679.

244. Lb. door SALVERDA, p. 254.

245. Op deze reis leerde V. d. HOEVEN kennen: CUVIER en STRAUS DURCKHEIM, die beiden grooten invloed op hem hadden, doch ook LATREILLE (Lb. door SALVERDA, p. 250; Lb. door GROSHANS, p. 76; Lb. door DAVIS, p. 5) en DUVERNOY (zie: J. v. d. HOEVEN, Lb. van CUVIER, Bijdragen tot de Nat. k. Wet. verzameld door VAN HALL, VROLIK en MULDER, Dl. VII, 1832, p. 299). — Een geschreven Reisbericht van een reis naar Parijs in 1845 is in het bezit van Mr. A. v. d. HOEVEN te Rotterdam. — Bij het ter perse gaan verscheen in het Rott. Jaarb. 1926: Dagverhaal van Prof. Dr. JAN v. d. HOEVEN van zijn reis in 1824 naverteld door zijn kleinzoon, Mr. ABM. v. d. HOEVEN, waarin uitvoerig over zijn bezoeken aan het Kabinet v. Nat. Hist. en van verg. anat., zijn praepareeroefeningen bij STRAUS, zijn collegebezoeken bij GEOFFROY, zijn ontmoetingen met de beide CUVIERS, GEOFFROY St. HILAIRE, LATREILLE, DUVERNOY, BLAINVILLE, VON HUMBOLDT, LACÉPÈDE, HUSCHKE, DUMÉRIL, LEUCKART, SOEMMERING.

246. Zie ook: J. v. d. HOEVEN, Herinneringen aan eene reis naar Stockholm, ter gelegenheid van de vergadering der Scandinavische natuuronderzoekers in July 1842, (z. j.). — Idem, 2e uitg., 1845.

247. Lb. door TERWEN en CORSTIAAN DE JONG, p. 303; Lb. door WELCKER, p. 149; Lb. door GROSHANS, p. 109—110; Lb. door DAVIS, p. 5; zie ook: J. v. d. HOEVEN, Eenige berigten aangaande S. TH. v. SOEMMERING, Bijdragen tot de Nat. k. Wet., Dl. VI, 1831, p. 73—74; J. v. d. HOEVEN, Herinneringen reis Stockholm, 1^e druk, p. 3, 4, 10; idem 2^e uitg., p. 1, 3; J. v. d. H., HEINRICH RATHKE, N. T. v. G., 1860 (over bezoek bijeenkomst te Carlsruhe 1858); J. v. d. H., N. T. v. G., 1865, 1^e Afd., p. 26 (bezoek aan Praag); J. v. d. H. in N. T. v. G., 1855, n° 29, p. 231 (bezoeken aan Zool. Lab.

Berlijn en Praag); J. v. D. H., G. F. VON JAEGER, N. T. v. G., 1866, 1^e Afd., p. 652 (idem Carlsruhe 1859). Meerdere geschreven reisjournalen bevinden zich in het bezit van Mevr. Wed. J. v. D. HOEVEN Jz. en Mr. A. v. D. HOEVEN te Rotterdam.

248. STEENSTRUP (zie J. v. D. HOEVEN, Eenige mededeelingen omtrent de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid tot uitoefening der geneeskunde, die buitenslands vereischt worden, 1862, p. 17), WELCKER (zie diens Lb., p. 150), DAVIS (zie diens Lb., p. 2), CZERMAK en HYRTL (zie CZERMAK, Gesammelte Schriften, Bd. I, 1879, p. 173), RICH. OWEN (zie RICH. OWEN, The life of RICHARD OWEN, Vol. I, 1894, p. 129). Over EICHWALD, zie: V. D. HOEVEN, Reis Stockholm, 1^e druk, p. 44. — Over CLAUDIUS' bezoek aan Nederland, zie J. v. D. H., N. T. v. G., 1865, 1^e Afd., p. 27.

249. In het bezit van Mr. A. v. D. HOEVEN te Rotterdam bevinden zich nog brieven o.m. van de beide CUVIERS, van QUATREFAGES, MILNE EDWARDS, PAGET, PAGGENSTECHEER, LEUCKART, RATHKE, BERZELIUS, RETZIUS, RICHARD OWEN, AGASSIZ. Zie verder ook: J. H. F. KOHLBRUGGE, G. CUVIER en Nederlandsche natuuronderzoekers, N.T. v. G., 2^e reeks, 1912 I, p. 704.

250. De diploma's hiervan zijn thans nog in het bezit van Mevr. Wed. Dr. J. v. D. HOEVEN Jz. te Rotterdam.

251. In een brief aan zijn zoon, gedateerd Cambridge 25 Juny 1860, schrijft V. D. HOEVEN, dat volgens den gedrukten almanak van de Universiteit van Cambridge aldaar bij het onderwijs der vergel. ontl.k. de inleiding in de klassen van zijn handboek tot handleiding zouden strekken.

252. Lb. door KEFERSTEIN, p. 399. — Zie ook Lb. door GROSHANS, p. 102; CARUS, Geschichte der Zoologie, p. 679.

253. Brief van J. v. D. HOEVEN aan P. HARTING, Leiden 21 Mei 1854 (Univ. Bibl. Leiden, B.P.L. 1938): „Mijn ideaal zou zijn vergel. ontl.k. afzonderlijk te doceeren met een ruim materiaal van praeparaten, maar daartoe zou ik een prosector moeten hebben. Ik ben daardoor meer en meer zoöloog geworden. Het rijke Kabinet alhier bracht er mij toe". — Lb. van V. D. HOEVEN door TERWEN en CORSTIAAN DE JONG, p. 301.

254. Van belangstelling in microscopie getuigen vele brieven van J. v. D. HOEVEN aan P. HARTING (Univ. Bibl. Leiden, B. P. L. 1938).

255. Levensberichten enz. van PIETER HARTING: J. L. TERWEN en CORSTIAAN DE JONG, Onze Tijdgenooten, Levensschetsen van voorname mannen en vrouwen uit alle landen der aarde. Utrecht, 1859—1860, kol. 394—397. — D. LUBACH, Bij het portret van P. HARTING. Eigen Haard, 1877, p. 212—214. — J. HOBBEL, Prof. Dr. P. HARTING, De Dageraad, 7^e Jaarg., 1885, p. 455—467. — A. A. W. HUBRECHT, PIETER HARTING, De Gids, 1886, I, p. 157—168. — H. F. JONKMAN, PIETER HARTING. Mannen van beteekenis in onze dagen, Levensschetsen en portretten bijeengebracht door Dr. E. D. PIJZEL, 1886, p. 319—366. — P. P. C. HOEK, PIETER HARTING, De Nederl. Spectator, 1886, p. 15—16. — Prof. HARTING, Eigen Haard, 1886, p. 16. — C.

H. D. BUYS BALLOT, Lb. van PIETER HARTING. Lb. der afgestorvene medeleden van de Maatsch. der Ned. Lett., Bijlage tot de Handelingen van 1887, p. 149—187. — A. A. W. HUBRECHT, P. HARTING herdacht. Jaarb. der Kon. Ak. v. Wet., 1888, p. 1—60. — BOELES, Hoogeschool te Franeker, Dl. II, 1889, p. 824—834.

256. J. v. D. H., Recensie Ned. vert. van DARWIN's Ontstaan der soorten, Alg. Konst- en Letterbode, 1860, n° 41, p. 329—330. — HG., Recensie van W. HOPKINS, Over Natuurk. theorien, vertaald door J. v. D. HOEVEN, Alg. Konst- en Letterbode, 1860, n° 43, p. 346. — J. v. D. H., Recensie van HARTING's leerboek, N. T. v. G., 1863, p. 92. — Lb. van V. D. HOEVEN door SALVERDA, p. 255; Lb. door WELCKER, p. 147; Lb. door GROSHANS, p. 105; Lb. door DAVIS, p. 9, 10. — P. HARTING, DARWIN. Album der Natuur, 1877, p. 131, 132. — P. HARTING, J. FL. MARTINET, Album der Natuur, 1883, p. 14, 15. — Lb. van HARTING door JONKMAN, p. 359; Lb. van HARTING door BUYS BALLOT, p. 164—165; Lb. van HARTING door HUBRECHT in Jaarb. Kon. Ak., p. 27. — Nieuwe Rott. Courant 25 Nov. 1909, Ochtendblad A, p. 1 (DARWIN-herdenking).

257. Series 1848—1849: entomologie; 1849—1850 en 1850—1851: zoölogie; 1852—1853: nat. hist. — Stud. Alm. 1858, p. 142 over populair coll. over geologie; Leidsche Stud. Alm., 1862, p. 181—182.

258. Lb. door HARTING, p. 24; Lb. door GROSHANS, p. 85.

259. Zes brieven van J. v. D. HOEVEN aan uitgever A. C. KRUSEMAN (Univ. Bibl. Leiden, L. 1436).

260. Zie ook A. A., 1831—1832, p. 16, 17 in Acta Sen.

261. Zie ook: J. P. KUENEN, Het aandeel van Nederland in de ontwikkeling der Natuurkunde gedurende de laatste 150 jaren. Gedenkboek van het Bataafsch Genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam enz. Nieuwe Verh. v. h. Bat. Gen., 2^e reeks, Dl. VIII, Bd. I, p. 80.

262. Lb. door GROSHANS, p. 78, 85.

263. V. D. HOEVEN, Reis Stockholm, 1^e druk, p. 9; 2^e uitgave, p. 9. — V. D. HOEVEN, Lb. van GER. VROLIK, Jaarb. Kon. Ak. v. Wet. Amsterdam, 1859, p. 120—121. — Lb. van V. D. HOEVEN door WELCKER, p. 150.

264. Rapp. Comm. H. O., 1828, p. 62. — P. HARTING, Gedachten over het H. O., 1858, p. 56—57, 59.

265. Lb. door HARTING, p. 14, 17, 19; Lb. door WELCKER, p. 147; Lb. door KEFERSTEIN, p. 396—398; Lb. door GROSHANS, p. 89. — Zie ook Lb. van HARTING door HUBRECHT in Kon. Ak. v. Wet., p. 16.

266. Series 1826—1827. — Lb. door GROSHANS, p. 78.

267. Vanaf Series 1839—1840, behalve 1843—1844, 1845—1846, 1865—1866; N.B. in 1850—1851: op verzoek. — Zie over het overnemen der min. en geol. colleges door Dr. F. VAN CALKER de Leidsche Stud. Alm. 1866, p. 239; 1867, p. 243—244.

268. Series 1839—1840, 1840—1841, 1842—1843.

269. Series 1829—1830: Hist. Nat. Mamm. et Hominis. — Anthro-

pologie: Series 1830—1831, 1831—1832, daarna om het andere jaar tot 1855—1856, daarna elk jaar aangekondigd, behalve 1864—1865, echter in 1859—1860 tot en met 1863—1864 met de restrictie of anthr. of capita verg. anat. — Zie J. v. D. HOEVEN, Schets der Nat. Gesch. v. d. Mensch, Ten dienste zijner lessen ontworpen, 1844.

270. Lb. door GROSHANS, p. 85.

271. Lb. door SALVERDA, p. 254. — Lb. door GROSHANS, p. 84. — In een brief aan zijn zoon, Dr. J. v. D. HOEVEN, dd. 6 Dec. 1859 schrijft hij: „Ik heb thans op mijne Anthropologie 19 toehoorders, terwijl ik er 11 jaar 13 had. Er zijn echter slechts 6 medici onder. De overige zijn meest juristen, enkele theologen”. — Lb. SCHNEEVOOGT door DONDEERS, Jb. K. Ak. v. Wet., 1872, p. 63.

272. Dit aantal opgegeven volgens: „Het aantal studenten aan de Hoogeschool te Leiden, van 1775 tot en met 1868, verzameld door G. H. BLANKEN, pedel aan de Hoogeschool”. — De cijfers sinds 1837 opgenomen in de Annales Acad. — Volgens B. D. H. TELLEGEN, Statistiek der Hoogescholen 1818—1862, Staatk. en Staath.k. Jaarb. voor 1865, 17^e Jaarg., 4^e Serie, 2^e Jaarg., bedroeg het aantal studenten in de W. en N. in de jaren 1839—1862 gemiddeld $2\frac{1}{2}\%$ van het totaal aantal studenten (N.B. dat der medici 20 %) (p. 199), het aantal in de W. en N. fac. ging echter absoluut en relatief vooruit (p. 200), in den regel studeeren te Leiden meer studenten in de W. en N. dan in elk der andere Hoogescholen (tabel op p. 205), van de werkelijke bevolking te Leiden belooft de W. en N. fac. als regel $3\frac{1}{2}\%$, de medische fac. 16—20 % van het totaal aantal studenten (p. 206), het aantal promoties in de W. en N. te Leiden bedraagt in de jaren 1856—1862 twintig, hetgeen veel meer is dan aan de andere Hoogescholen (p. 207).

273. Kon. Besl. 19 Sept. 1827, n° 130 (afgedrukt in VICTOR COUSIN, Over het openbaar onderwijs in Holland, 1840, p. 180) bepaalde, dat voortaan de plaatsen van onderwijzers in de W. en N. op de Lat. scholen of Collegiën, niet zullen mogen worden bezet dan door Candidaten of Doctoren in de W. en N.; afwijking met toestemming van Min. v. Binn. Zaken. — Over de ruime bevoegdheid van cand. in de letteren, zie: Eene halve eeuw, 1848—1898, Nederland enz. onder redactie van P. H. RITTER, Dl. II, 1898, p. 96; J. S. SPEYER, Het vakstelsel aan onze Gymnasia, De Gids, 1890, Dl. I, p. 87 e.v. — Ontw. wet H. O. 1849, p. 194—195 over moeilijkheid van staatscomm. te vormen voor pl. en dk. in verband met weinige beoefenaars. — S. VISSERING, De Gids, 1867, III, p. 409. — Lb. van V. D. HOEVEN door GROSHANS, p. 91. — Lb. van HARTING door JONKMAN, p. 333. — Lb. van HARTING door BUYS BALLOT, p. 153.

274. C. W. OPZOOMER, De Herv. onzer Hoogescholen, 1849, p. 33. — S. VISSERING, De Gids, 1867, Dl. III, p. 411. — J. G. VAN DEVENTER, De resultaten der Acad. prijsvragen van de laatste 40 jaar, in verband met klassieke en moderne opleiding, Vragen des tijds, Dl. II, 1910, p. 247, 261.

275. C. W. OPZOOMER, De Herv. onzer Hoogescholen, 1849, p. 33, 41.

276. In het bezit van Mr. A. v. D. HOEVEN te Rotterdam bevinden zich de collegelijsten van de laatste 3 jaren, n.l. de cursusjaren 1865—1866, 1866—1867 en 1867—1868; in volgorde van tijd hebben geteekend op de collegelijst voor zoölogie 35, 45 en 32 studenten en op die van anat. comp. 26, 30, 15. Dit verschil in aantal berust hierop, dat de studenten in de W. en N. het college in anat. comp. wettelijk niet behoefden te loopen, alleen een enkele „zoöloog” liep het blijkbaar. Verscheidene namen komen op beide colleges gedurende twee achtereenvolgende jaren voor. — Uit een brief van Prof. V. D. HOEVEN aan zijn zoon: „Ik heb het thans weer druk op collegiën en heb vele toehoorders (meer dan 40), zoodat de drie banken bijkans geheel gevuld zijn, 't geen in jaren het geval niet was” (11 Oct. 1866).

277. Zie Leidsche Stud. Alm. 1866, p. 240.

278. In een brief aan zijn zoon Dr. J. v. D. HOEVEN, schrijft hij 9 Nov. 1860: „thans, behalve den jongen VROLIK, nog een zoöloog op mijne collegiën. Het is een zekere SALVERDA, die vroeger te Utrecht heeft gestudeerd en daar eerst cand. in de philos. is geworden. Hij bevalt mij wel, en zoowel hij als VROLIK zijn allertrouwste comparanten op mijne lessen. Het kan ook gunstig op de medici werken, dat er twee zoölogen zijn”. En in een brief van 12 Nov. 1860: „Ik heb een zeer bekwamen student gekregen in een zekeren SALVERDA, die reeds zeer veel weet en die zeer goed prepareert”. — Volgens Leidsche Stud. Alm. 1868, p. 220 gaf V. D. HOEVEN een privaattcollege voor zoölogen, waarvoor ze hem dankbaar waren. — Lb. SCHNEEVOOGT door DONDEERS, Jb. K. Ak. v. Wet., 1872, p. 63.

279. J. v. D. HOEVEN, Eenige denkbelden over de waarde der Dierkunde en over de regte wijze om haar te beoefenen. T. v. Nat. Gesch. en Physiologie, Dl. V, 1838—1839, p. 88 e.v.

280. Zie Wetsontw. HEEMSKERK 1868, M. v. T. artt. 115—119. — G. J. MULDER, Getuigenis in zake H. O., 1876, p. 550. — Over de differentiatie bij het candidaatsexamen in het bijzonder ten opzichte van de wiskunde-eischen, zie Leidsche Stud. Alm. 1862, p. 182—183; 1868, p. 219—220; zie ook: AMOK, Het candidaatsexamen in de wis- en natuurkunde, Vox Studiosorum, Dl. II, 1865, p. 197—198.

281. Bedenkingen Comm. 1828, H. O., Senaat Leyden, p. 7: wenscht Doct. ex. in vakken van voorkeur en vermelding op diploma; zie ook p. 10. — In de A. A. vindt men achter promoties van 1872, 1874, 1875 vakken vermeld; bijv. achter WALEWIJN parte Zool. et Chym., achter JENTINK parte Geol., Zool., en Bot., enz. — Zie de Ontwerpen enz. genoemd in de volgende aantekeningen.

282. Rapp. Comm. 1828 H. O., p. 164, 167, 170, 195.

283. Bedenkingen Comm. 1828, H. O., Senaat Leyden, p. 7. — Ontw. wet H. O. 1849, art. 94. — Ontw. HEEMSKERK 1868, art. 116.

284. Ontw. Fock 1869, artt. 106, 111. — Adres aan 2^e Kamer, Senaat Leiden, 5 Mei 1870, p. 10—11.

285. Rapp. Comm. 1828, H. O., p. 164, 167, 170, 195. — Ontw. HEEMSKERK 1868, art. 119. — Ontw. Fock 1869, art. 114. — Adres aan 2^e Kamer, Senaat Leiden, 5 Mei 1870, p. 11.

286. Ontw. wet H. O. 1849, art. 97; zie art. 98 over hoofdvak en M. v. T. artt. 93—98.

287. Vanaf Series 1832—1833 tot 1845—1846, met uitzondering van 1841—1842 en 1842—1843.

288. Series 1827—1828, 1828—1829, 1829—1830.

289. Series 1826—1827, 1830—1831, 1831—1832, 1841—1842, 1842—1843, 1846—1847 tot 1858—1859 met uitzondering van 1852—1853 en 1854—1855.

290. Vanaf Series 1859—1860, echter tot 1863—1864 met de toevoeging „of anthropologie“.

291. Series 1827—1828, 1828—1829, 1832—1833, 1833—1834, 1843—1844. — Volgens Lat. openingscollege van 1828 (in bezit van Mr. A. v. D. HOEVEN) stelde V. D. HOEVEN zich voor als capita te geven de luchtademende vertebraten (Rept., Aves, Mamm.), hetgeen hij hoopte, dat aangenaam zou zijn aan hen, die in beide vorige jaren zoölogie geloopt hadden (toen was hij niet verder dan de visschen gekomen). — Zie ook J. v. D. HOEVEN, Lb. A. BRANTS, N. T. v. G. 1863, p. 30.

292. Series 1829—1830, 1834—1835.

293. Series 1835—1836, 1836—1837, 1840—1841.

294. J. v. D. HOEVEN, Lb. van BRANTS, N. T. v. G., 1863, p. 30.

295. Series 1845—1846, 1854—1855. Zie over colleges aan huis voor enkele studenten: Lb. door GROSHANS, p. 85.

296. Series 1843—1844, 1844—1845.

297. Series 1832—1833 tot 1840—1841, 1852—1853.

298. Series 1826—1827, 1827—1828, 1828—1829 slechts 2 uur, de volgende 5 jaren, op twee cursussen na, 3 uur. Ook in 1837—1838 slechts 3 uur.

299. Series 1832—1833 en 1834—1835 tot 1850—1851 met uitzondering van 1845—1846 en 1847—1848.

300. Vóór 1838—1839 heette het college niet Zoölogie, doch Historia Animalium of Hist. Nat. praesertim Animalium. In 1846—1847 werd de verg. anat. afgescheiden van de verg. physiologie met het college zoölogie gecombineerd. In 1845—1846 en sinds 1849—1850 kondigde hij alleen verg. anat. en geen verg. physiologie aan. In het openingscollege van anat. comp. in 1838 (in bezit van Mr. A. v. D. HOEVEN) zegt hij, dat hij vooruit zal geven een korte schets van het dierenrijk, opdat de verschillende klassen enz., waaruit de voorbeelden genomen worden, bekend zijn.

301. Series 1826—1827 tot 1828—1829. In een Latijnsch openingscollege van zijn capita in 1828 (in bezit van Mr. A. v. D. HOEVEN te Rotterdam) zegt V. D. HOEVEN, dat hij besloten was in het eerste jaar de geheele zoölogie af te handelen, doch dat hij zelfs in 't 2^e cursusjaar nog halverwege de visschen is blijven steken en deze groep in verband met 't aantal toehoorders op het einde van den cursus niet heeft kunnen beëindigen; hij wijst er op, dat het slechts 2 uur per week is en dat is volgens hem 60 of hoogstens 66 uren per cursusjaar; hij zegt voortaan de zoölogie in twee jaar te zullen afhandelen.

302. Series 1829—1830 tot 1833—1834.

303. Series 1831—1832.

304. Vanaf Series 1851—1852.

305. Leidsche Stud. Alm. 1865, p. 32.

306. Vanaf Series 1849—1850, zie ook Series 1845—1846.

307. Lb. door HARTING, p. 23.

308. Lb. door GROSHANS, p. 91.

309. In het bezit van Mevr. Wed. Dr. J. v. D. HOEVEN Jz. te Rotterdam bevindt zich een alphabetische lijst van studenten met vermelding van het cursus-jaar, zoomede het foto-album van leerlingen, aangeboden ter gelegenheid van zijn 40-jarig professoraat.

310. V. D. HOEVEN gaf den stoot tot drie dissertaties over LEEUWEN-HOEK (zie Lb. door GROSHANS, p. 84 en Lb. van HALBERTSMA, Jaarb. Kon. Ak. v. Wet., 1866, p. 40). — GROSHANS, Lb. p. 52, 53, noemt als leerlingen zichzelf en J. F. HOFFMANN. — Over IZAAK VAN DEEN, zie Acad. Groningana, Gedenkb., 1914, p. 316.

311. J. v. D. HOEVEN, Eenige bedenkingen over Geneeskundig Onderwijs; naar aanleiding van het Rapp. der Comm., benoemd tot herz. der wetten en verordeningen betreffende de geneeskundige politie en de uitoefening der onderscheidene geneesk. vakken, in Nov. 1841. Leyden, 1842. — J. v. D. HOEVEN, N. T. v. G., 6^e Jaarg., 1862, p. 456—459. — J. v. D. HOEVEN, Eenige mededeelingen omtrent de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid tot uitoefening der geneeskunde, die buitenlands vereischt worden. 1862. — J. v. D. HOEVEN, Een ernstig woord ter verdediging van het Hooger Onderwijs (Naar aanleiding van de Regeling der voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van Geneeskundige enz. in het wetsontw. door de 2^e Kamer der Staten Gen. op 27 Maart 1865 aangenomen), Haarlem, 1865. — Uit de brieven aan zijn zoon schrijf ik af: „Het concept ontwerp tot regeling van de geneeskundige zaken is mij alleen bij courant-extracten bekend. 't Is mij voorgekomen, dat het zoowat de laatste hand zal leggen om ons akademisch onderwijs in puin te doen vallen, als aan allen, kweekelingen van klinische scholen en autodidacten, zonder doctorstitel, gelijke regten gegeven worden als aan Doctoren" (3 Maart 1859). Er verheffen zich zooveel stemmen tegen dat ontwerp, dat de Regeering het wel mag terugnemen. Mijne motie in de laatste verg. der Akademie (N.B. Versl. en Meded. Kon. Ak. v. Wet., Afd. Nat.k., Dl. IX, 1859, p. 163—166) werd algemeen goedgekeurd. 't Was echter goed, dat 't ter sprake kwam, want de Hoogleeraar VAN REES (de physicus) uit Utrecht hoorde nu voor 't eerst, dat de propaedeutische wetenschappen zoo miskend waren (31 Maart 1859.)". — Voor actie tegen deze voorstellen van andere zijde, zie: G. J. MULDER, Het Geneeskundig Hooger Onderwijs in Nederland in 1865, Rotterdam 1865; W. KOSTER, De grieven der Hoogeschool tegen de ontwerpen van wet op de geneeskundige staatsregeling, welke aan de goedkeuring der Eerste Kamer zullen worden onderworpen, Utrecht 1865 (op p. 4 belang van ruime biolog. studiën voor den medicus verdedigd).

312. J. v. D. HOEVEN, 1865, p. 10.

313. J. v. D. HOEVEN, 1865, p. 10. — Zie ook: Ontw. wet H. O.

enz., voorafgegaan door aant. van Dr. M. J. DE GOEJE, Overdr. uit Nieuwe Bijdr. t. bev. v. h. Ond., 1874, p. 10—11. — Er was een strooming voor den doctorstitel als zuiver wetenschappelijken titel, zie o.m.: Ontw. wet H. O. 1849, art. 127; C. W. OPZOOMER, De herv. onzer Hoogeschoolen, 1849, p. 69, 92; Ontw. FOCK 1869, art. 126; Ontw. GEERTSEMA, 1874, art. 71. — Voor de medici ontnam de Artsenwet 1865 elke bevoegdheid verbonden aan den Doctorstitel.

314. J. v. D. HOEVEN, 1842, p. 15—16. — Er was een strooming voor staatsexamens, zie o.m.: Bedenkingen Comm. 1828, H. O., Senaat Leyden, p. 10; Ontw. wet H. O. 1849, art. 113, 114, p. 194; C. W. OPZOOMER, De herv. onzer Hoogeschoolen, 1849, p. 70; Ontw. wet H. O. HEEMSKERK, 1868, art. 133 met toelichting; Ontw. FOCK 1869, M. v. T. artt. 129—130; W. KOSTER, Ontw. wet H. O., De Gids, 1870, Dl. I, p. 20, 25, 26 (ziet in de staatsexamens een middel tot verbetering van personeel en materieel aan de Hoogeschoolen, o.a. ook in verg. ontl.k. en ontw. gesch. — De Artsenwet 1865 voerde staatscommissies in; men kwam hierop in 1878 weer grootendeels terug, zie: G. J. MULDER, De Geneeskunst-oefenaren naar de Nederlandsche wetten, Rotterdam, 1878, p. 28, 32, 45, 47, 49; C. B. SPRUYT, De Gids, 1881, Dl. I, p. 568—569; Eene halve eeuw, 1848—1898, Nederl. enz. onder redactie van Dr. P. H. RITTER, Dl. II, 1898, p. 93, 95. — Ook van andere zijde werden bezwaren geopperd, zie o.m.: P. HARTING, Gedachten over het H. O., 1858, p. 84; G. J. MULDER, De Geneesk. oefenaren naar de Ned. wetten, Rotterdam, 1878, p. 24; Adres aan 2^e Kamer, Senaat Leiden, 5 Mei 1870, p. 1—2; Ontw. wet H. O. enz., voorafgegaan door aant. van Dr. M. J. DE GOEJE, Overdr. N. Bijdr. t. bev. v. h. Onderw., 1874, p. 10—11.

315. Levensberichten enz. van JACOBUS GIJSBERTUS SAMUEL VAN BREDa: C. J. MATTHES, Lb. van J. G. S. VAN BREDa, Jaarb. van de Kon. Ak. v. Wet. te Amsterdam voor 1867, p. 22—32. — In rectorale rede van Prof. G. F. R. SURINGAR op 8 Febr. 1868 in A. A. 1867—1868, p. 26, 27. — Index scriptorum in A. A. 1868—1869, p. 69, 70. — BOELES, Franeker, Dl. II, 1889, p. 750—754. — Nieuw Ned. Biogr. Woordenb., I, 1911, p. 457—458 (DE WAARD).

316. Series 1831—1832 tot 1838—1839 steeds op dezelfde wijze aangekondigd. — MATTHES vermeldt in Lb., p. 26, dat V. BREDa in de latere jaren alleen geologie gaf.

317. Lb. van V. D. HOEVEN door GROSHANS, p. 113—114. — Zie voor een dergelijk voorbeeld: H. W. TYDEMAN, Consideratiën, 1828, p. 22, voetnoot 36. — In een brief van J. v. D. HOEVEN aan P. HARTING, Leiden 21 Mei 1854 (Univ. Bibl. Leiden, B.P.L. 1938): „Hetgeen over de zoölogie en verg. ontl.k. in 't Besl. 1815 over het H. O. bepaald is, zou ik althans niet veranderd willen hebben door deze vakken tot het voorbereidend examen overgebracht te zien. Behooren zij bij 't Cand. ex. in de Med., gelijk ik meen, dan kan voor een testimonium alleen een examen in de plaats treden; maar bij de scheiding der faculteiten is het moeilijk te bepalen, hoe dat in te rigten. In de laatste 15 of meer jaren, heb ik er volstrekt niet over

te klagen. Mijne lessen worden door medici even trouw althans bezocht als de lessen over anatomie en physiologie, en daar ik nu en dan laat responderen en geen testimonium afgeef zonder tentamen, durf ik gerust beweren, dat de Leydsche studenten, althans even veel, zoo niet meer aan Zoölogie en vergel. ontlk. dan aan botanie doen. Elders schijnt dit niet het geval te zijn".

318. Leydsche Stud. Alm. 1840, p. 107.

319. Ontw. wet H. O. 1849, M. v. T., p. 129. — Over bezwaren, zie: Acad. Groningana, Gedenkb., 1914, p. 102.

320. Bedenkingen Comm. 1828, H. O., Senaat Leyden, p. 12.

321. M. SIEGENBEEK, Iets over Hoogescholen, 1828, p. 43—45. — Ontw. wet H. O. 1849, p. 23—26. — HARTING, Gedachten over het H. O., 1858, p. 86. — KOSTER, De Gids, 1870, Dl. I, p. 15—16, hier ook over z.g.n. strafexamen in plaats van testimonium. — Acad. Groningana, Gedenkb., 1914, p. 110—111.

322. B. L. G., Iets over onze Nd. Hoogesch., Groningen, 1824, p. 55—56. — Bedenkingen Comm. 1828 H. O., Senaat Leyden, p. 8. — M. SIEGENBEEK, Iets over Hoogescholen, 1828, p. 42—43, 44. — In ontw. HEEMSKERK 1868 werden de test. colleges afgeschaft. — Acad. Groningana, Gedenkb., 1914, p. 111.

323. P. HARTING, Gedachten over het H. O., 1858, p. 66.

324. Ontw. HEEMSKERK, 1868, M. v. T. ad artt. 66—73. — W. KOSTER, De Gids, 1870, Dl. I, p. 16—17. — Acad. Groningana, Gedenkb., 1914, p. 200.

325. Ontw. wet H. O. 1849, artt. 42, 43 en M. v. T. — S. VISERING, H. O., VI, De Gids, 1868, Dl. I, p. 427. — Ontw. HEEMSKERK 1868, artt. 69—73. — Ontw. FOCK 1869, artt. 57—61 en M. v. T. — Ontw. GEERTSEMA 1874, artt. 38, 39, 41.

326. Deze cijfers zijn ontleend aan die gepubliceerd in de Annales Academici 1837 tot 1868 († V. D. HOEVEN), verder aan: B. D. H. TELLEGEN, Statistiek der Hoogescholen 1818—1862, Staatk. en Staath.k. Jaarb. voor 1865, 17^e Jaarg., 4^e serie, 2^e Jaarg., p. 197—198 (totaal aantal in Nederl. en oorzaken van de daling en rijzing), p. 199 (tot. aantal Med. in Ned.), p. 201—203 (tot. aantal stud. te Leiden, daling en rijzing). — Zie ook: N. C. KIST, Lijst der Rect. Magn. van de L. H.s., alsmede van het aantal der jaarlijks ingeschreven Cives Academici, Nieuwe Reeks van Werken van de Mij. d. Ned. Letterk. te Leiden, Dl. VII, 1e stuk, 1852, p. 106—115. — Volgens Stud. Alm. voor 1847, p. 108 kwam er na afloop van de groote vacantie slechts één eerste jaars medicus aan, als gevolg van het strenge staatsexamen. — Zie Advies ond., geneesk. Comm. 1848, 1850, p. 32.

327. Stud. Alm. voor 1827, p. 75—76 bij zijn benoeming; 1832, p. 101 en 1833, p. 99—100 bij zijn bedanken voor Groningen; 1850, p. 106 bij ontvangen van Zweedsche ridderorde; 1852, p. 120 geschenk bij 25-jarig professoraat; 1861, p. 243 bij zijn ontslag als opperdirecteur; 1867, p. 231 geschenk bij 40-jarig professoraat; 1869, p. 181 bij zijn overlijden.

328. Leidsche Stud. Alm. 1860, p. 181—182. — Zie ook J. v. D. HOEVEN, Tijdschr. voor Nat. Gesch. en Physiologie, Dl. V, 1838—1839, p. 112. — Uit brieven van Prof. V. D. HOEVEN aan zijn zoon: „Ik heb tot nog toe nooit meer voldoening van mijne Auditores gehad (3 Dec. 1861). Van mijne collegie heb ik nogal satisfactie en ik geloof, dat men mij thans met meer genoegen hoort dan in vroegere jaren dikwerf het geval was (25 Oct. 1865).

329. Stud. Alm. voor 1857, p. 133. — Leidsche Stud. Alm. 1861, p. 243 daarentegen gewaagt van trouw collegebezoek.

330. Bedenkingen Comm. 1828 H. O., Senaat Leyden, 1828, p. 9. — J. v. D. HOEVEN, Eenige bedenkingen over Geneesk. Ond., 1842, p. 12, zie ook p. 13, 14. — Ontw. wet H. O. 1849, p. 185. — Advies ond. geneesk., Comm. 1848, 1850, p. 22—23, 60. — G. J. MULDER, Advies Geneesk. Ond., 1853, p. 40.

331. Acad. Groningana, Gedenk., 1914, p. 110.

332. Rapp. Comm. H. O. 1828, p. 169. — Bedenkingen Comm. 1828 H. O., Senaat Leyden, 1828, p. 9. — J. v. D. HOEVEN, Eenige bedenkingen over Geneesk. Ond., 1842, p. 10, 11. — Advies ond. geneesk., Comm. 1848, 1850, p. 23—24, 45. — Ontw. wet H. O. 1849, p. 186, art. 109. — G. J. MULDER, Advies Geneesk. Ond., 1853, p. 40, 41. — Ontw. HEEMSKERK 1868, art. 110. — Ontw. FOCK 1869, art. 98. — Adres aan 2^e Kamer, Senaat Leiden, 5 Mei 1870, p. 11.

333. Rapp. Comm. H. O. 1828, p. 62, 284. — Advies ond. geneesk., Comm. 1848, 1850, p. 26; verg. physiologie ook in Med. fac., zie p. 27.

334. Ontw. wet H. O. 1849, art. 109. — Ontw. HEEMSKERK 1868, art. 110. — Ontw. FOCK 1869, art. 97. — Adres aan 2^e Kamer, Senaat Leiden, 5 Mei 1870, p. 11. — Comm. Geneesk. 1841 wilde nat. gesch. en verg. ontl.k., maar ook ontl.k. zelf naar 1^e examen overbrengen, volgens J. v. D. HOEVEN, Eenige bedenkingen over Geneesk. Ond., 1842, p. 6, 9.

335. J. v. D. HOEVEN, Eenige denkbeelden over de waarde der Dierkunde enz., Tijdschr. voor Nat. Gesch. en Physiologie, Dl. V, 1838—1839, p. 108—110. — G. J. MULDER, Over de waarde der Nat.k. Wetenschappen voor de geneeskunde, Afgedrukt uit De Scheik. Onderz., gedaan in het Lab. der Utr. Hoogeschool, 1842, p. 14—15. — G. J. MULDER, Advies Geneesk. Ond., 1853, p. 46—47, 52. — In een openingscollege, dat door V. D. HOEVEN blijkbaar is gehouden op 20 Sept. 1827, 14 Sept. 1829, 19 Oct. 1831, 16 Sept. 1833, 18 Sept. 1839 en 14 Sept. 1843 (in bezit van Mr. A. v. D. HOEVEN) gaat hij na de beteekenis van de vacantie voor de studie, en na gesproken te hebben over het verschil tusschen mensch en dier enz., maakt hij de opmerking, dat ze niet moeten meenen, dat hij de beste zoöloog is, die de meeste soorten kan noemen; hij gaat na de verschillende factoren van den geest en hun belang bij de studie der Nat. Hist., om hiermede te eindigen, dat de physiologie de basis is van de medicijnen, dat die physiologie niets anders is dan de Nat. Hist. van den mensch, dat alle deelen der Nat. Hist. met elkaar verbonden zijn en elkaar niet kunnen missen, dat de organen van den mensch alleen

te begrijpen zijn uit eenvoudigere toestanden bij dieren, dat de zoölogie noodig is om de verg. anat. te begrijpen, enz. — In verband met deze openingsdata der colleges, zie: Het Ontw. GEERTSEMA tot regeling van het H. O. enz. Uitgegeven met aantekeningen van Dr. J. RUTGERS, 's-Gravenhage, 1874, p. 108 (over oud gebruik te Leiden, volgens hetwelk de colleges in Sept. beginnen 's Dinsdags na Valkenburger paardenmarkt).

336. J. v. D. HOEVEN, Handb., 1^e druk, Dl. II, Voorberigt, p. IX.

337. J. v. D. HOEVEN, Handb., 1^e druk, Dl. I, Voorberigt, p. VII; 2^e druk, Dl. I, Voorberigt, p. V.

338. J. v. D. HOEVEN, Handb., 1^e druk, Dl. I, Voorberigt, p. VII; Dl. II, Voorberigt, p. VIII, IX; 2^e druk, Dl. I, Voorberigt, p. V, VI. — Zie J. v. D. H., Recensie van HARTING's Leerboek, N. T. v. G., 1863, p. 90—91.

339. Zie: J. v. D. H., Recensie van de Ned. vert. van SCHMIDT's Handboek der verg. ontlk., Alg. Konst- en Letterbode, 66^e Jaarg., 1854, n° 20, p. 160. — Zie ook: J. v. D. HOEVEN, Recensie van BERGMANN und LEUCKART Lehrbuch, Alg. Konst- en Letterbode, 1852, n° 38, p. 184—186.

340. Zie aankondiging in: Academisch Tijdschrift voor het Koninkrijk der Nederlanden, 1^e Jaarg., 1830, p. 107, 108. — Een exemplaar is door Dr. J. v. D. HOEVEN te Eefde geschonken aan de Univ. Bibl. te Leiden.

341. Lb. door S. v. V., p. 98.

342. Lb. door SALVERDA, p. 250. — Lb. door LUBACH, p. 162—163.

343. Over de Latijnsche School enz. in dien tijd, zie: Ontw. wet H. O., 1849, p. 3—7, 18—21. — W. H. D. SURINGAR, Het 20-jarig bestaan van het stedelijk gymnasium te Leyden, Overdruk uit: Bijdragen tot de kennis en den bloei der Ned. Gymnasiën voor 1858, p. 4—6, 10—12. — P. VAN GEER, Ons H. O., 1^e art., Vragen des Tijds. Jaarg. 13, 1887 I, p. 316—317. — Eene halve eeuw, 1848—1898, Nederland enz. onder red. van Dr. P. H. RITTER, Dl. II, 1898, p. 86. — TH. FLIEDNER, Collektenreise nach Holl. und England, Bd. II, Essen, 1830, p. 170—171. — VICTOR COUSIN, De l'instruction publique en Hollande. Paris, 1837, p. 188—201; Edition 1838, Tome I, p. 245—261; VICTOR COUSIN, Over het openbaar onderwijs in Holland, Vertaald uit het Fransch. Amsterdam, 1840, p. 184—197. — Reglement op de leerstof op de Latijnsche Scholen van 20 April 1816 afgedrukt in de genoemde edities van COUSIN op p. 386—391, p. 189—194, p. 171—176; dat op het wiskunde-onderwijs van 9 Sept. 1826 n° 45 op p. 391—394, p. 195—197, p. 177—179.

344. Zie ook: Brief van J. v. D. HOEVEN aan P. HARTING, Leiden, 1 Sept. 1858 (Univ. Bibl. Leiden, B. P. L. 1938).

345. J. v. D. HOEVEN, Het onderzoek der Natuur een middel van beschaving en opvoeding. Eene voorlezing. Nieuwe Bijdragen ter bevordering van het Onderwijs en de Opvoeding, 1850, Mengelwerk, p. 110—129.

346. Zie Lb. door LUBACH, p. 164. — In het Voorberigt van deze

Beknopte handleiding tot de nat. gesch. van het dierenrijk. Haarlem, 1835, p. III, IV: is het bestemd voor de aankomende jeugd van 12—16 jaar en voor weetgierige volwassenen; de 2^e druk heet: Leerboek der Dierk. ten dienste van het M. O., 1864.

347. J. v. D. HOEVEN, Gedachten over het onderwijs in de kennis der natuur op lagere scholen, Nieuwe Bijdragen ter bevordering van het Onderwijs en de Opvoeding, Mei 1859, 7 pags.

348. Rapp. Comm. H. O., 1828, p. 15 (nat.k., geen nat. hist.). — H. W. TYDEMAN, Consideratiën enz., 1828, p. 3. — (J. BAKE en J. GEEL), Over Univ. en H. O., 1829; 6^e brief, p. 27—28. — Advies ond. geneesk., Comm. 1848, 1850, p. 17, 18, 21, 45, 59. — Ontw. wet H. O. 1849, p. 171—173. — G. J. MULDER, Advies Geneesk. Ond., 1853, p. 25, 27, 28. — P. HARTING, Gedachten over het H. O., 1858. — Ontw. HEEMSKERK 1868, artt. 7, 14. — Ontw. FOCK 1869, artt. 5, 10. — Ontw. GEERTSEMA 1874, art. 4 en M. v. T. — Ontw. wet H. O. enz., voorafgegaan door aanteekeningen van Dr. M. J. DE GOEJE, Overdruk uit Nieuwe Bijdr. ter bevord. v. h. Onderw., 1874, p. 5.

349. PH. W. VAN HEUSDE, Brieven over den aard en de strekking van H. O., 1^e uitgave, 1829, p. 174—175; 2^e uitgave, 1829, p. 170; 3^e uitg., p. 170; 4^e uitg., 1857, p. 127—128. — S. VISSERING, Hooger Onderwijs, De Gids, 1867, Dl. IV, p. 115.

350. J. v. D. HOEVEN, Over de vorming van den natuuronderzoeker; eene voorlezing. Kon. Ned. Inst. 1849, p. 4. (pag. sep.).

351. Een opsomming van de verschillende Kon. Besl. van 1845, 1850, 1852, 1853, in zake het „staatsexamen” is gegeven in: B. D. H. TELLEGEN, Statistiek der Hoogescholen 1818—1862, Staatsk. en Staath.k. Jaarb. voor 1865, 17^e Jaarg., 4^e serie, 2^e Jaarg., p. 197; S. VISSERING, De Gids, 1867, Dl. III, p. 184—185; 1867, Dl. IV, p. 117—118; Ontw. HEEMSKERK 1868, M. v. T.; Eene halve eeuw, 1848—1898, Nederland enz. onder red. van Dr. P. H. RITTER, Dl. II, 1898, p. 85. — Voor het peil der aankomende studenten, zie: Ontw. wet H. O. 1849, p. 18—21; SURINGAR, Het 20-jarig bestaan van het Gymn. te Leyden, p. 11, 12, 15; P. HARTING, Gedachten over het H. O., 1858, p. 14; S. VISSERING, De Gids, 1867, Dl. IV, p. 116—118; Ontw. HEEMSKERK 1868, M. v. T. ad artt. 66—73, uitgave Utrecht 1868, noot ad art. 67; P. v. GEER, Ons H. O., 1^e art., Vragen des Tijds, Jaarg. 13, 1887, I, p. 317.

352. J. v. D. HOEVEN, Eenige bedenkingen over Geneesk. Ond., 1842, p. 18.

353. Zijn eigen college-aanteekeningen schijnen niet meer in familiebezit te zijn; misschien zijn ze vernietigd, zooals hij verzocht aan de nabestaanden in een schrijven (in bezit van Mr. A. v. D. HOEVEN te Rotterdam) kort voor zijn overlijden opgesteld. — Dictaten van studenten zijn mij niet in handen gekomen.

354. Lb. door GROSHANS, p. 84. — Lb. door SALVERDA, p. 255.

355. Lb. door GROSHANS, p. 83. — J. v. D. HOEVEN, Schets d. Nat. Gesch. van den Mensch, 1844, p. 3.

356. Lb. door GROSHANS, p. 55, 83. — Lb. door DAVIS, p. 7. — Zie ook: Dagverhaal van Prof. Dr. JAN v. D. HOEVEN van zijn reis in 1824 naverteld door zijn kleinzoon Mr. ABM. v. D. HOEVEN, Rotterdamsch Jaarb. 1926, p. 29 (pag. sep.).

357. Lb. door GROSHANS, p. 58. — Lb. door KEFERSTEIN, p. 393. — J. v. D. HOEVEN, Handboek, 1^e druk, Dl. I, Voorberigt, p. VIII. — Over het veranderen van het Latijn in Nederl., zie: Stud. Alm. 1857, p. 137—138.

358. G. J. MULDER, Advies Geneesk. Ond., 1853, p. 20, 21. — P. HARTING, Gedachten over het H. O., 1858, p. 32. — Eene halve eeuw, 1848—1898, Nederland enz. onder red. van Dr. P. H. RITTER, Dl. II, 1898, p. 88. — Acad. Groningana, Gedenkb., 1914, p. 112—115. — Voorstellen afschaffing, zie: Bedenkingen Comm. 1828 H. O., Senaat Leyden, p. 6; zie ook: Ontw. HEEMSKERK 1868, art. 41; Ontw. FOCK 1869, art. 31.

359. V. D. HOEVEN, Handb., 1^e druk, Dl. I, Voorberigt, p. VI.

360. (J. BAKE en J. GEEL), Over Univ. en H. O., 1828, 4^e brief, p. 31. — H. W. TYDEMAN, Consideratiën enz., 1828, p. 10—11. — Acad. Groningana, Gedenkb., 1914, p. 103—104, 106—107.

361. Zie aant. 317.

362. Bedenkingen Comm. 1828 H. O., Senaat Leyden, p. 4. — (J. BAKE en J. GEEL), Over Univ. en H. O., 1828, 4^e brief, p. 31. — Acad. Groningana, Gedenkb., 1914, p. 103.

363. Lb. door GROSHANS, p. 86.

364. Ontw. wet H. O. 1849, p. 178 over pract. oef. in hoofdvak. — G. J. MULDER, Advies Geneesk. Ond., 1853, p. 51.

365. Ontw. wet H. O. 1849, p. 22—23. — G. J. MULDER, Advies Geneesk. Ond., 1853, p. 53.

366. Levensbericht van EMIL SELENKA: A. A. W. HUBRECHT, EMIL SELENKA, 27 Febr. 1842—21 Jan. 1902, Ein Lebensbild. Studien über Entw.gesch. d. Tiere (Menschenaffen).

367. Autobiographie van SCHLEGEL, p. 74.

368. Lb. van SELENKA door HUBRECHT, p. 2. — Zie ook Autobiographie van SCHLEGEL, p. 79—81.

369. P. HARTING, DARWIN, Album der Natuur, 1877, p. 132.

370. Autobiographie van SCHLEGEL, p. 74. — Lb. van SELENKA door HUBRECHT, p. 2—3.

371. Lb. van SELENKA door HUBRECHT, p. 3. — Guide Zoologique (3me Congr. Int. Zool.) 1895, p. 19 voetnoot. — 't Zou niet onaardig zijn na te gaan of hier een invloed van de H.B.S. als opleidingsschool in het spel was, mede in verband met de ruime dispensaties aan aankomende natuurphilosophen door THORBECKE ± 1870 verleend (zie: C. B. SPRUYT, De Gids, 1878, Dl. I, p. 277; C. B. SPRUYT, De Gids, 1881, Dl. I, p. 572; P. v. GEER, Vragen des Tijds, Jaarg. 13, 1887, I, p. 341; Acad. Groningana, Gedenkb., 1914, p. 186).

372. Lb. SELENKA door HUBRECHT, p. 3. — Lb. HUBRECHT door VOSMAER in De Gids 1915, II, p. 193. — R. HORST, Dr. F. A. JENTINK, Leidsch Jaarb., 1914, p. LXXI—LXXIII. — Lb. van HOEK door LORENTZ, p. 1224.

373. Autobiographie van SCHLEGEL, p. 74. — Lb. van SELENKA door HUBRECHT, p. 2—3. — Guide Zoologique (3me Congr. Intern. Zool.), 1895, p. 19. — Leidsche Stud. Alm. 1870.

374. Leidsche Stud. Alm. 1869, p. 196; 1870; 1871; 1872.

375. Leidsche Stud. Alm. 1871.

376. Leidsche Stud. Alm. 1869, p. 196; 1870; 1871.

377. Leidsche Stud. Alm. 1869, p. 196.

378. Leidsche Stud. Alm. 1871.

379. Lb. van SELENKA door HUBRECHT, p. 3, 9, 11.

380. Leidsche Stud. Alm. 1873, 1874.

381. Leidsche Stud. Alm. 1872, 1874. — Series 1872—1873, 1873—1874.

382. Leidsche Stud. Alm. 1872.

383. De Series in de A.A. en de opgave in de Stud. Alm. vertoonen verschillen op dit punt, nl. of het 2 aparte colleges waren, en ook of S. al dan niet steeds verg. ontl.k. gaf. — Volgens fac. versl. in Leidsche Stud. Alm. 1874 gaf hij 1 uur minder zoölogie.

384. Series 1869—1870, 1870—1871, 1871—1872.

385. Leidsche Stud. Alm. 1872.

386. In brief SELENKA aan Cur. 27 Nov. 1868 over zoölogische voordrachtavonden voor meergevorderden aan huis; S. noemt dit nieuw voor Leiden.

387. Verslag SELENKA aan Cur. 6 Oct. 1869.

388. Zie Leidsche Stud. Alm. 1872 tot en met 1877.

389. Lb. SELENKA door HUBRECHT, p. 3.

390. Brief van SELENKA aan Cur. 27 Nov. 1868. — Leidsche Stud. Alm. 1870.

391. Leidsche Stud. Alm. 1870.

392. Brief van SELENKA aan Cur. 27 Nov. 1868: „levendige deelneming”. — Verslag van SELENKA aan Cur. 6 Oct. 1869: 5 studenten. — Verslag over 1870: 7 studenten; gebrekkige ruimte liet niet toe er meer op te nemen. — Versl. aan Cur. 4 Juli 1872: 7 studenten op practicum, 3 meergevorderden. — SELENKA aan Cur. April 1873: 1 promovendus in kamertje door SCHLEGEL afgestaan, 2 in lab., andere thuis werkend, enz. — Leidsche Stud. Alm. 1873 spreekt van toenemend aantal practicanen.

393. Volgens Series 1869—1870, 1870—1871 2 x 2 uur, 1871—1872 één dag, 1872—1873 2 x 3 uur, 1873—1874 dagelijks. — Brief van SELENKA aan Cur. 27 Nov. 1868: 6 uur 's weeks voor eerstbeginnenden, ten allen tijde voor meergevorderden. — Verslag over 1870: 3 van de 7 practicanen, welke 3 zich meer bepaaldelijk op Zoöl. toeleggen, hebben hier op alle uren gewerkt. — Verslag aan Cur. 4 Juli 1872: de 3 meergevorderden van de 7 practicanen zijn dagelijks werkzaam.

394. SELENKA aan Cur. 27 Nov. 1868, naar aanleiding van vraag van den Minister (Cur. aan SELENKA 17 Nov. 1868, n° 495) over bedoeeling van de aangevraagde subsidie, schrijft SELENKA, zich beroepend op de practica in andere natuurwetenschappen, dat ze dienen om

een Zoötom. Lab. in het leven te roepen, waar practische oefeningen in zoötomie en vergelijkende ontleedk. kunnen plaats hebben om de anatomie en microscopie der dieren te leeren; voor eerstbeginners in systematische volgorde, voor meergevorderden als aanleiding tot wetensch. onderzoek; is dank zij SCHLEGEL thans reeds in werking. — In versl. aan Cur. 6 Oct. 1869 noemt SELENKA daarnaast als ander doel: het vervaardigen en bewaren van onderwijspraeparaten, waarvan het wenschelijk is ze onder het oog der toehoorders te praepareeren; hij spreekt verder ook over gedane aanschaffing van levende en versche dieren voor demonstratie en om tentoonstellingsvoorwerpen te maken. — Over de overvleugeling van het Kabinet door het Lab. en de bedoeling bij hun oprichting; zie: Acad. Groningana, Gedenkb. 1914, p. 50, 51, waarin afgedrukt brief van HARTING aan HUBRECHT; zie ook over de oorspronkelijke bedoeling der laboratoria: De toekomst der natuurwetenschappen in Nederland, Een enquête onder onze geleerden gehouden door „De Telegraaf”, 1924, p. 60—61.

395. Brief van SELENKA aan Cur. 27 Nov. 1868; Cur. aan SELENKA 10 Dec. 1868, n° 436¹; SELENKA aan Cur. 26 Dec. 1868; Cur. aan SELENKA 11 Jan. 1869, n° 473¹; Cur. aan SELENKA 24 Jan. 1869 (coll. aanvaard). — In verslag aan Cur. 6 Oct. 1869 schrijft SELENKA, dat de verzameling bevat de typen der geschriften van V. D. HOEVEN, vele praeparaten en zeldzame dieren, welke V. D. HOEVEN cadeau gekregen heeft van Engelsche vrienden, een voortreffelijke verzameling waspraeparaten, modellen en flesschen met dieren op spiritus.

396. We zien langzamerhand steeds krachtiger verbodsbepalingen tegen de particuliere collecties; zie: W. P. JORISSEN, Het Chemisch Lab. te Leiden, 1909, p. 49; V. D. HOEVEN, Berigt ontslag, enz., 1860, p. 16 (art. 20 verbod voor Rijks-Museum-personeel), alg. verbod bij Besch. Min. v. Binn. Zaken 30 Dec. 1880 (afgedrukt in P. VANRIJCKE, Les Bibliothèques universitaires Hollandaises, Revue des Bibliothèques, 1904, p. 225—226).

397. Brief van Cur. aan SELENKA 11 Jan. 1869, n° 473¹.

398. SELENKA ontving op verzoek in 1868 / 525.— subsidie, daarna jaarlijks / 600.— en in 1874 / 1200.—; buitendien nog wel eens extra-subsidies. — Voor 1868 en 1869 werd de subsidie toegekend „voor Uw onderwijs”, sinds 1870 „voor Zoötomisch Lab.”.

399. In versl. aan Cur. 4 Juli 1872 meldt SELENKA, dat hij zich in verbinding gesteld heeft met Amst. en Rott. Dierg. voor aankoop van dieren, en met visschers te Katwijk, Scheveningen en Zandvoort voor versche zeedieren. — SELENKA aan Cur. 6 Nov. 1872 aanvraag voor aankoop embryös uit Rotterdam. — SELENKA aan Cur. 1873 verzoek om meer subsidie voor aankoop uit dierentuinen. — Zie ook Lb. van SELENKA door HUBRECHT, p. 4.

400. SELENKA vroeg 26 Oct. 1868 aan Cur. geld aan voor 3 microscopen, aquarium, enz. — In verslag aan Cur. 6 Oct. 1869 spreekt hij ook over aanschaf van afbeeldingen, kast tot berging van microsc. praeparaten. — SELENKA 15 Nov. 1869 aanvraag HARTNACK immersie-microscop. — SELENKA aan Cur. 6 Nov. 1872 aanvraag voor aankoop

van eenige instr. en enkele anatom. platen voor onderw. in verg. ontl.k.

401. Aankoop uit bibliotheek van Prof. V. D. HOEVEN (SELENKA aan Cur. 16 Dec. 1868; Cur. aan SELENKA 23 Dec. 1868 n° 30/461²), uit die van HERKLOTS (SELENKA aan Cur. 6 Nov. 1872). — Zie ook P. F. HUBRECHT, *De Onderw.wetten in Ned.*, 1^e Afd., Dl. III, p. 31 en Alm. L. S. C. 1878 in collegeverslagen.

402. Aanvraag SELENKA aan Cur. eigen personeel (assistent en amanuensis) 1873. — Toegestaan bij Kon. Besl. 12 Febr. 1874 n° 19, medegedeeld door Cur. aan SELENKA 23 Febr. 1874 n° 93.

403. Lb. van SELENKA door HUBRECHT, p. 3.

404. In brief van V. D. HOEVEN aan Cur. 8 April 1861 (afschrift als Bijl. bij Cur. aan Min. v. Binn. Zaken 9 Juny 1861 n° 138; Alg. Rijks Arch.) wordt vermeld, dat bij de aanstelling van den professor Dr. BOOGAARD bepaald werd in art. 6 van zijn instructie, dat hij ook aan den Hoogl. in de Zoölogie behulpzaam zou kunnen zijn. — Iets naders is mij daarvan niet gebleken. — MARSHALL, die SELENKA tijdelijk verving (Leidsche Stud. Alm. 1872), heeft misschien ook wel geassisteerd (Leidsche Stud. Alm. 1873). — SELENKA aan Cur. 25 Febr. 1874, bij aanbeveling van HOEK als assistent, vermeldt: „stond mij sedert Sept. 1873 als assistent ter zijde”.

405. Guide Zoologique, 1895, p. 21.

406. H. A. LORENTZ, In Mem. Dr. P. P. C. HOEK, Kon. Ak. v. Wet. te Amsterdam, Versl. gewone verg. d. W.- en N. k. Afd. 24 April 1914, Dl. XXII, p. 1224—1228. — C. PH. SLUITER, In Mem. Dr. P. P. C. HOEK, T. Ned. Dierk. Ver. (2), Dl. XIII, p. 370—373.

407. SELENKA aan Cur. 1873.

408. Volgens Versl. aan Cur. 6 Oct. 1869 slechts één werkkamer met een klein voorkamertje, te klein voor instellen van pract. oef., en geen gelegenheid voor de verz. van verg. ontl.k., welke tot nu toe voor het grootste gedeelte onder toezigt van SCHLEGEL in de galerijen van het Rijks Museum zijn geplaatst. — Staatscourant, Bijblad, Versl. Handelingen 2^e Kamer, 1872—1873, p. 585: vertrek, waar 4 studenten ternauwernood te zamen kunnen werken en het is zoo gelegen, dat de hoogl. niet eens zou kunnen werken, hadde niet een zijner ambtgenooten hem te dien einde welwillend eene kamer afgestaan. — Leidsche Stud. Alm. 1873 spreekt over het kleine kamertje, laboratorium geheeten.

409. Versl. SELENKA aan Cur. 4 Juli 1872; SELENKA aan Cur. 1873.

410. Verzoek SELENKA aan Cur. voor provisorische huring, waarschijnlijk Juni 1873. — Cur. aan SELENKA 16 Juni 1873 n° 29/270. — Uit declaraties maak ik op, dat dit 1 Aug. is ingegaan. — De tegenwoordige firmant, de heer TRAP, deelde mij mede, dat dit huis (daarvoor school van den heer EICHMAN) in Mei 1873 door de firma gekocht is; in deze vertrekken was een aquarium-installatie, er werd practisch gewerkt, doch geen college gegeven. — Leidsche Stud. Alm. 1874 zegt: „lokalen voor practisch werk veel verbeterd”.

411. Brief van SELENKA aan Cur. 1873. — Lb. HARTING door HUBRECHT, in K.A.W., p. 19—20. — Lb. van SELENKA door HUBRECHT, p. 3.

412. Staatscourant, Bijblad, 1872—1873, Staatsbegr. 1873, Nota van wijziging, 1873, 5^e hoofdst., p. 13: kosten van het Theatrum Zoötomicum begroot op 53 mille. — Staatscourant, Bijblad, 1872—1873, Bijlagen 149, Verh. hoofdst. V, begr. 1873, p. 1 over Zoötomisch Lab.: „deze inrichting behoort vanwege haar naauw verband met het Museum v. Nat. Hist. zooveel mogelijk in zijne onmiddellijke nabijheid te zijn; hoe eer dus dat Museum ter aangewezenen plaatse tot stand kwam, des te beter zou het Zoötom. Lab. aan zijne bestemming kunnen beantwoorden” (Min. GEERTSEMA). — Leidsche Stud. Alm. 1873. — Rapport inrigting Musea Nat. Hist., 1878, p. 1—2. — J. C. OVERVOORDE, De Ruïne, Leidsch Jaarb., 1907, p. 42. — Pallas Leidensis, 1925, p. 31.

413. OVERVOORDE, Leidsch Jaarb., 1907, p. 42. — Pallas Leidensis, 1925, p. 31.

414. Pallas Leidensis, 1925, p. 31; zie ook Alm. L. S. C. 1874 in collegeverslagen. — Over SELENKA's moeilijkheden bij het doorzetten van zijn plannen: Lb. van SELENKA door HUBRECHT, p. 4.

415. Schrijven van SELENKA aan Cur. 30 April 1872 (afgedrukt in Staatscourant, Bijblad, 1872—1873, Nota van wijziging, 5^e hoofdst., p. 14). — Zie discussie in de 2^e Kamer: Staatscourant, Bijblad, Versl. Handelingen 2^e Kamer, 1872—1873, p. 585—588.

416. Omtrent de afwerking van het Zoötom. Lab. het volgende. In 1874 is ongetwijfeld met den bouw begonnen, welk jaartal ook in den gevel staat, en zooals is af te leiden uit: Handelingen van de Staten-Gen., 1874—1875, Bijblad Ned. Staatscourant, Vol. XVI, p. 50, 8^e zitting, 12 Oct. (in het voorjaar is het werk voor het Zoötom. Lab. aangevangen, enz.); W. PLEYTE, Leiden vóór 300 Jaren en thans. Leiden, 1874, p. 63; J. M. E. DERCKSEN, Korte beschrijving van Leiden, 1874, p. 26; C. K. HOFFMANN, Inaug. oratie, Ann. Acad. 1874—1875, p. 130; Alm. L. S. C. 1875, p. 170; Rapport inrigting Musea v. Nat. Hist., 1878, p. 2; Guide Zoologique (3me Congr. Intern. Zoologie) 1895, p. 20. — Met den aanvang van den cursus 1875—1876 zijn er practica gegeven in het nieuwe gebouw, welke echter voor de Kerstvacantie weder gestaakt moesten worden in verband met den onafgewerkten toestand van het gebouw en het ontbreken van meubilair, reden waarom ook alle colleges in dien geheelen cursus nog in het R.M.N.H. gehouden zijn (zie schrijven van HOFFMANN aan Cur. van 24 Nov. 1875, 23 Dec. 1875, 17 Jan. 1876; Versl. 1875—1876 van HOFFMANN aan Cur.; zie ook Alm. L.S.C. 1875 en 1876 in collegeversl., waaruit blijkt, dat HOFFMANN aanvankelijk nog alle colleges in het auditorium van het R.M.N.H. gaf; vergelijk Alm. L.S. C. 1882. — In 1876 is het Lab. definitief betrokken en zijn ook de verzamelingen overgebracht, zooals is af te leiden uit: Plattgrond R.M.N.H. afgeteekend 1 July 1876 (waaronder nog een vertrek voor „professor” en voor „verg. anat.”; Arch. Gem. Leiden, n° 1611); Alm. L.S.C. 1877 in collegeversl.; Rapp. inrigting Musea Nat. Hist., 1878, p. 87. — Verder haal ik aan uit: Brief van P. P. C. HOEK aan Prof. HARTING, Leiden 12 Nov. 1875 (Univ. Bibl. Leiden, Zoöl. Lab.

B.P.L. 1938): „kan nog geen beschrijving der aquaria geven, zelfs over vermoedelijke inrichting nog niets gedediceerd. Alleen gebouw klaar. Van ameublement en inrichting voor onderwijs is nog niets te vinden. Alles wacht op de gelden op de begroting van 1876 toe te staan". — Brief van C. K. HOFFMANN aan P. HARTING, Leiden 2 Juli 1876 (Univ. Bibl. Leiden, B.P.L. 1938): „mijn laboratorium zal nu toch eindelijk bruikbaar gemaakt worden. Het is een treurig jaar geweest". — Brief van C. K. HOFFMANN aan P. HARTING, Leiden 20 Oct. 1876 (Univ. Bibl. Leiden, B.P.L. 1938): „mijn laboratorium is gelukkig nu gereed en ik ben gepasseerde Maandag begonnen". — Brief van C. K. HOFFMANN aan P. HARTING, Leiden 15 Juli 1877 (Univ. Bibl. Leiden, B.P.L. 1938): „in mijn laboratorium wordt druk getimmerd aan kasten". — In Brief van Cur. aan HOFFMANN, 2 Maart 1876 n° 97u en 19 Juli 1876 n° 296 medegedeeld, dat 6, resp. 4 mille is toegestaan voor meubilair en instrumenten; 8 Maart 1877 n° 13/86m medegedeeld, dat f 11540.— is toegestaan voor inrichting. — Verslag aan Cur. van HOFFMANN 1876—1877, gedateerd Oct. 1877 meldt, dat in afgelopen Academiejaar de noodzakelijke verbeteringen en verbouwingen zijn aangebracht, ook meubilair, dat museumzalen alle met kasten voorzien zijn, dat in alle vertrekken gas is, dat waterleiding in alle opzichten voldoet enz. — Versl. 1879—1880 meldt, dat een steenen huis voor levende dieren is gebouwd op het terrein bij het lab. — Voor den omtrek van het grondplan van het Zoötom. Lab. zie: kaart der Gemeente Leiden op last van het Gemeentebestuur vervaardigd door H. L. A. VAN CAMPEN, Leiden 1899 (Arch. Gem. Leiden, n° 198). — Voor het aanzicht van het gebouw zie: Album van bouwkundige werken te Leiden, Leiden, DE BREUK en SMITS, 1877 (mij alleen bekend Pl. I in Arch. Gem. Leiden, n° 1565); Guide Zoologique (3me Congr. Int. Zool.) 1895, pl. IV. — Voor de indeeling van het gebouw, zie: Guide Zoologique (3me Congr. Int. Zool.) 1895, p. 20; vergelijk hiermede brief van SELENKA aan Cur. 30 April 1872 (afgedrukt in Staatscourant, Bijblad, 1872—1873, Staatsbegr. 1873, Nota van wijzigingen 1873, 5^e hoofdst., p. 14). — Omtrent den inhoud van de overgebrachte collecties ben ik niets officieels te weten kunnen komen. Prof. Dr. E. D. van OORT deelde mij mede, dat in het Arch. van het R.M.N.H. 1875—1878 daarover niets te vinden is. Uit den tegenwoordigen inhoud van de verzameling maak ik op, dat overgegaan is, wat SELENKA opsomt in zijn brief aan Cur. 30 April 1872 (afgedrukt in Staatscourant, Bijblad, 1872—1873, Staatsbegr. 1873, Nota van Wijziging begr. 1873, 5^e hoofdst., p. 14) nl. de aangekochte verzameling van Prof. VAN LIDTH DE JEUDE, de oudere zoötom. verzameling van het R.M.N.H., de ten geschenken gegeven collectie van wijlen Prof. V. D. HOEVEN, benevens de in de latere jaren onder SELENKA bijgekomen praeparaten. Een aanwijzing voor de juistheid dezer meening is wellicht, dat in het Arch. van het Zoöl. Lab. aanwezig zijn: 3 geschreven catalogi van de collectie-VAN LIDTH DE JEUDE; Lijst der voorwerpen van het Anat. Kabinet der L. H., overgenomen in ruil tegen de Anthropologische verzameling van

's R.M.N.H. te Leiden, Lijst A. Zoöl. Voorwerpen (geraamten, schedels van Vertebraten, horens en geweien en enkele tanden en gedroogde praeparaten en praeparaten in liquor), Lijst B. Voorwerpen van verg. anat. (spiritus-praeparaten, opgespoten bloedvaten, e.d., ook schedels), hierbij behoort misschien ook een catalogus van Stollen. Verder is in het Arch. van het Lab. nog aanwezig een Beschrijving der Myriapoda en Insecta, die zich bevinden in het kastje van de collegezaal in het Museum van Nat. Hist. te Leyden, zonder datum en geparafeerd I.N.S. Ten slotte zijn nog aanwezig een paar oude catalogi zonder nadere aanwijzing, slechts voorzien van enkele Duitsche aantekeningen, waarschijnlijk van SELENKA. — Voor de collectie-VAN LIDTH DE JEUDE, zie Catalogue du Muséum d'Hist. Nat. de feu le Dr. Th. G. VAN LIDTH DE JEUDE, enz. Utrecht, 1867 (Bibl. R.M.N.H.). — Volgens schrijven van Cur. aan HOFFMANN 14 Nov. 1876 n° 38/453 uit Academisch fonds toegestaan /200.— voor aankoop van voorwerpen uit Zoöl. Station van Dr. DOHRN te Napels. — Volgens Versl. van HOFFMANN aan Cur. 1874—1875 collectie aanzienlijk uitgebreid met skeletten, spirituspraeparaten en lagere zeedieren van Middell. Zeekust. — Versl. 1876—1877: aan uitbreiding der collectie wordt krachtig gewerkt. — Versl. 1877—1878 meldt aanzienlijke vermeerdering van het aantal verg. anat. praep. — Versl. 1878—1879 klaagt over het niet ontvangen van geschenken. — Versl. 1879—1880 meldt vermeerdering der verzameling, vooral der skeletten.

417. Brief van SELENKA aan Cur. April 1873.

418. Zie brief van SELENKA aan Cur. 30 April 1872 (afgedrukt in Staatscourant, Bijblad, 1872—1873, Nota van wijziging, begr. 1873, 5^e hoofdst., p. 13—14): R.M.N.H. behoeft niet direct met het Zoötom. Lab. verbonden te zijn en kan dit gevoeglijk ook niet; verder over de 2 richtingen. — Zie ook: Rapp. inrigting Musea Nat. Hist. Leiden, 1878, p. 87—89 en P. F. HUBRECHT, Onderw.wetten in Nederland, 1° Afd., Dl. III, in schrijven Dir. R.M.N.H., p. 44 e.v.

419. Schrijven van HOFFMANN aan Cur. 17 Jan. 1876 (Arch. Z.L.L.): „Ik zou het zeer betreuren, als de band met het Museum geheel werd verbroken. Ik heb van den aanvang af de scheiding van het Zoötom. Lab. van het Museum ten hoogste ondoelmatig gevonden. M.i. moet hoogleeraar over het Museum-materiaal vrij kunnen beschikken als hoogleeraar in Botanie over Hortus. Staat de hoogleeraar buiten het Museum, dan zullen de schatten aldaar voor het onderwijs grootendeels zonder vrucht zijn en belangrijke sommen noodig zijn om een voldoende collectie in 't Lab. aan te leggen”.

420. C. K. HOFFMANN, Inaug. oratie, Ann. Acad. 1874—1875, p. 132. — Lb. van SELENKA door HUBRECHT, p. 4.

421. Ann. Acad. 1874—1875, p. 142. — H. P. G. QUACK, De Leidse Senaatskamer 8 Febr. 1875, De Gids, 1875, I, p. 566.

422. J. M. E. DERCKSEN, Gedenk. feestvieringen 300-jarig bestaan Hoogeschool te Leiden, 1875, p. 131, 132. — Weekbl. N. T. v. G., 1875, n° 8, p. 107, III. — WENZELBURGER in Unsere Zeit, Deutsche Revue der Gegenwart, N. F., 11° Jahrg., 2^e Hälfte, 1875, p. 174.

423. Ann. Acad. 1874—1875, p. 142. — QUACK, De Leidsche Senaatskamer 8 Febr. 1875, De Gids, 1875, I, p. 567. — Lb. van SCHLEGEL door HUBRECHT, p. 541.

424. Lb. van SELENKA door HUBRECHT, p. 4.

425. G. J. MULDER, Getuigenis in zake H. O., 1876, p. 290.

426. Lb. van SELENKA door HUBRECHT, p. 4. — Guide Zoologique, 1895, p. 22.

427. Lb. van SELENKA door HUBRECHT, p. 4.

428. J. v. D. HOEVEN, Herinneringen aan eene reis naar Stockholm, 1^e druk, p. 45; 2^e druk, p. 61.

429. Lb. van SELENKA door HUBRECHT, p. 4. — Zie ook Lb. van HARTING door JONKMAN, p. 356.

430. Guide Zoologique (3me Congr. Int. Zool.) 1895, p. 61. — Lb. van HOEK door LORENTZ, p. 1226. — Lb. van HOEK door SLUITER.

431. Lb. van HARTING door HUBRECHT, in K.A.W., p. 19; A. A. W. HUBRECHT, Het Zoöl. Station te Napels, Eigen Haard, 1875, p. 44. — Zie ook: P. HARTING, Een zoöl. Station, Album der Natuur, 1873, p. 152; Lb. van HARTING door JONKMAN, p. 356.

432. Van 28 April 1876, Staatsblad 102; trad in werking op 1 Oct. 1877 (zie P. F. HUBRECHT, De Onderw.wetten in Nederland en hare uitvoering, A, 1^e Afd., H. O., Dl. I, 1880, p. 1). — Zie P. VAN GEER, Ons H. O., De Univ., Vragen des tijds, 1887, Dl. II; Acad. Groningana, Gedenkb., 1914, p. 192 e.v.

433. Acad. Groningana, Gedenkb., 1914, p. 199—200. — Een verdediging der testimonium-colleges in: Eene halve eeuw 1848—1898, Nederland enz. onder red. van Dr. P. H. RITTER, Dl. II, 1898, p. 94.

434. Zie Overdrachtsrede Rect. Magn. R. FRUIN, Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1877—1878, p. 40—41; idem, idem Dr. M. J. DE GOEYE, Jaarb. 1881—1882, p. 37 e.v.; idem, idem van Dr. P. VAN GEER, Jaarb. 1882—1883, p. 35. — Eene halve eeuw 1848—1898, Nederland enz. onder redactie van Dr. P. H. RITTER, Dl. II, 1898, p. 90.

435. Art. 53, zie: HUBRECHT, Onderw.wetten, 1^e Afd., Dl. I, p. 171. — Acad. Groningana, Gedenkb., 1914, p. 199. — Critiek bij G. J. MULDER, Getuigenis in zake H. O., 1876, p. 471.

436. C. K. HOFFMANN, Inaug. oratie in Annal. Ac. 1874—1875, p. 130—131. — Zie Series. — Alm. L. S. C. 1875, p. 170; 1879 in collegeverslagen.

437. C. K. HOFFMANN, Inaug. oratie in Annal. Ac. 1874—1875, p. 130. — Alm. L. S. C. 1876 in collegeverslagen.

438. Zie aantekening 264; zie ook 333 en 229. — Vergelijk ook Ontw. GEERTSEMA 1874, art. 20: in de fac. der W. en N. wordt onderwijs gegeven in: i. de dierkunde, k. de algemeene en vergel. histologie en physiologie; zie echter ook art. 28.

439. Art. 42i (zie HUBRECHT, Onderw. wetten, 1^e Afd., Dl. I, p. 97).

440. G. J. MULDER, Getuigenis in zake H. O., 1876, p. 493. — Zie ook: G. J. MULDER, De Geneesk.-oefenaren naar de Ned. wetten, 1878, p. 105 (wenscht alg. vergel. physiologie bij het geneesk. ex.). — Zie ook G. C. J. VOSMAER, De Ned. Spectator, 1896, p. 355. — Zie

ook: P. N. VAN KAMPEN, Het individu in het dierenrijk, Inaug. oratie, Leiden, 1917, p. 29.

441. HUBRECHT, Onderw. wetten, 1^e Afd., Dl. III in Antw. fac. Leiden in zake zoölogie, p. 24 e.v. (lector alg. phys., betrekken van het personeel van R.M.N.H. in onderwijs in de systematiek).

442. Eene halve eeuw 1848—1898, Nederland enz., onder red. van Dr. P. H. RITTER, Dl. II, 1898, p. 95. — Acad. Groningana, Gedenkb., 1914, p. 200—201.

443. Zie over het samenvoegen van pl. en d.k. in één doctoraat: Rapp. Ineenschakelingscomm. 1903, (1910), Dl. I, p. 726—727.

444. HUBRECHT, Onderw. wetten, 1e Afd., Dl. III, p. 19 e.v. in Antw. fac. te Leiden in zake zoölogie.

445. G. J. MULDER, Getuigenis in zake H. O., 1876, p. 8, 40, 103, 106, 484. — G. J. MULDER, De geneesk.-oefenaren naar de Ned. wetten, Rotterdam, 1878, p. 33, 118, enz. enz.

446. Acad. Groningana, Gedenkb., 1914, p. 200.

447. Zie G. J. MULDER, Getuigenis in zake H. O., 1876, p. 199, 201, 215, 240, 241, 260—261, 265 e.v., 267. — Zie G. J. MULDER, De Geneesk.-oefenaren naar de Ned. wetten, 1878, p. 65, 117, 126, 133. — Zie Rapp. „Ineenschakelingscomm.” Kon. Besl. 1903, Dl. I, (1910), p. 753, 776, critiek zie p. 771, 777.

448. Prof. DONDEERS, Openingsrede 26^e alg. verg. Ned. Mij. Geneesk., N. T. v. G., 2^e Reeks, 11^e Jaarg., 2^e Afd., 1875, p. 231, 233. — Zie critiek hierop bij G. J. MULDER, Getuigenis in zake H. O., 1876, p. 106, 232, 234, 236—237, 248 en G. J. MULDER, De Geneesk.-oefenaren naar de Ned. wetten, 1878, p. 117, 133, 475. — C. B. SPRUYT, De opleiding onzer artsen, De Gids, 1878, Dl. I, p. 276, 288—289, 291 (meeste zin zou hebben „dierphysiologie”, doch dit vak is nog te onsamenhangend). — Meeningen der verschillende Senaten, zie HUBRECHT, Onderw. wetten, 1^e Afd., Dl. I, p. 256—257, 258, 259.

449. Zie: G. J. MULDER, Getuigenis in zake H. O., 1876, p. 175. — P. VAN GEER, Vragen des tijds, Jaarg. 13, 1887, I, p. 328, 329; Dl. II, 1887, p. 233. — C. B. SPRUYT, De kwalen van ons Gymn. onderwijs, De Gids, 1887, Dl. II, p. 114, 117, 118.

450. Zie ook G. J. MULDER, Getuigenis in zake H. O., 1876, p. 234, 240, 241, 248, 260—261, 267. — Over inzichten omtrent inhoud, zie: G. J. MULDER, Getuigenis in zake H. O., 1876, p. 142, 199—200 en G. J. MULDER, De Geneesk.-oefenaren naar de Ned. wetten, 1878, p. 43, 49 (verg. ontl.k. kan onder dierk. verstaan worden). — Zie ook: C. WINKLER, De Gids, 1901, Dl. IV, p. 133 (wenscht cand. ex. philos. voor aparte Univ. wetensch. med. school).

451. Over de wettelijke omschrijving (nat. hist. of gesch. enz.), zie: G. J. MULDER, Getuigenis in zake H. O., 1876, p. 169, 174, 175, 207 en ook HUBRECHT, Onderw. wetten, 1^e Afd., Dl. I, p. 273. — Over aantal uren e.d., zie: G. J. MULDER, De Geneesk.-oefenaren naar de Ned. wetten, Rotterdam, 1878, p. 40—41 (dierk. op eindex.); Dr. H. W. v. D. MEY, Eenige opmerkingen over het Gymnasiaal Ond., in verband met de nieuwe wet en het leerplan voor de gymnasia;

uitgesproken Gymn. Leiden 1 Sept. 1879, Uitg. 1880, p. 43—44, 46; Uitg. 1892, p. 19—20, 22, 23; J. CAMPERT, Vragen des tijds, Dl. I, 1886, p. 271, 276; P. VAN GEER, Vragen des tijds, 13^e Jaarg., 1887, I, p. 328, 329; Guide Zoologique, 3me Congr. Int., 1895, p. 36—37; Rapp. Ineenschakelingscomm. 1903, Dl. I, (1910), p. 592 bevat tabel lessuren Gymn. volgens Kon. Besl. 21 Juni 1887, Staatsblad 105; Vakblad voor biologen, 1^e jaarg., p. 13—14 (leerplan G. volgens Kon. Besl. 7 Juni 1919), p. 166—167 (onderwijs biol. volgens Besl. 16 Juni 1920, Staatsblad 299); 3^e jaarg., p. 170 (plant- en dierk. als eindex. vak op Gymn. B.). — Over inzichten omtrent den inhoud der te geven dierk. op het Gymn. en ook op de Midd. School, zie: G. J. MULDER, Getuigenis in zake H. O., 1876, p. 142, 193, 199—200, 203, 218, 226, 234, 259, 267; G. J. MULDER, De Geneesk.-oefenaren naar de Ned. wetten, 1878, p. 41—42, 105, 368, 386—387, met voetnoot onder aan p. 387—391, p. 391, 405, 406, 423; Rapp. Comm. Juli 1884 opleiding a.s. geneesk., Weekblad N. T. v. G., n° 15, 1885, p. 287—288, 292; BAUDET, Eene teleurstelling, Weekblad N. T. v. G., n° 17, 1885, p. 343—344; Adres aan Min. v. Binn. Zaken, Weekblad Ned. T. v. G., 1885, n° 40, p. 839; J. CAMPERT, De opl. onzer a.s. geneeskundigen, Vragen des tijds, Dl. I, 1886, p. 288; C. B. SPRUYT, De kwalen van ons Gymn. onderwijs, De Gids, 1887, Dl. II, p. 113, 117; G. C. J. VOSMAER, De Ned. Spectator, 1896, p. 354; Eene halve eeuw 1848—1898, Nederland enz., onder red. van Dr. P. H. RITTER, Dl. II, 1898, p. 97—98; A. A. W. HUBRECHT, De Gids, 1898, Dl. II, p. 153, 155, 156; A. H. BLAAUW, Biologisch onderricht en gymnasiale hervorming, De Gids, 1917, IV, p. 484—496; Rapp. van de Staatscomm. voor de Reorganisatie van het Onderw., ingesteld bij Kon. Besl. van 21 Maart 1903, n° 49, Dl. I, (1910): Ontw. wet M. O., artt. 14, 15, M. v. T., p. 158, 170; Ontw. leerplan, p. 219; Ontw. wet voorb. H. O., artt. 13, 14; Ontw. leerplan lycea, p. 654, 658, 661, 663; Ontw. eindex., p. 666, 674; Idem Dl. II: Ontw. wet voorb. H. O. door Subcomm., artt. 5, 6 op p. 470, 471; Ontw. leerplan lycea door Subcomm., p. 502, 509, 515; over plant- en dierk. en eindex. lycea, zie p. 449, 450; zie ook p. 536 (eischen plant- en dierk. op ex., dat gelijkstelt met eindex. lycea; vergelijk hiermede Dl. I, p. 641). — Voor een alg. schets van de Gymnasia na de wet van 1876, zie: Eene halve eeuw, 1848—1898, Nederland enz., onder red. van Dr. P. H. RITTER, Dl. II, 1898, p. 96—100; Nederland in den aanvang der 20^e eeuw, enz. onder leiding van Jhr. Mr. H. SMISAAERT, 1920, p. 227—229.

452. Zie G. J. MULDER, Getuigenis in zake H. O., 1876, p. 53, 181—182, 193. — G. J. MULDER, De Geneesk.-oefenaren naar de Ned. wetten, 1878, p. 475. — C. B. SPRUYT, De Gids, 1881, Dl. I, p. 572. — Alm. L. S. C. 1884 in collegeversl. — J. CAMPERT, Vragen des tijds, Dl. I, 1886, p. 282. — P. VAN GEER, Vragen des tijds, 13^e Jaarg., 1887, I, p. 336—337 (adres fac. W. en N. Gron.). — C. B. SPRUYT, De Gids, 1887, Dl. II, p. 119 (adressen fac.). — Adressen betreffende de eischen van toelating tot de Univ. ex. voor stud. in nat. wet. en geneesk., met een inleidend woord van Dr. R. S.

TJADEN MODDERMAN, Album der Natuur, 1900, p. 241—256. — J. G. VAN DEVENTER, De resultaten der Academische prijsvragen van de laatste 40 jaar, in verband met klassieke en moderne opleiding. Vragen des tijds, Dl. II, 1910, p. 263; zie ook p. 248, 260, 262. — Acad. Groningana, Gedenkbl., 1914, p. 201—202.

453. Adres aan Min. v. Binn. Zaken, Weekblad N. T. v. G., 1885, n° 40, p. 838, 839. — P. VAN GEER, Vragen des tijds, Dl. II, 1887, p. 229 e.v. — W. KOSTER, Weekblad N. T. v. G., Dl. I, n° 5, 1890, p. 112, 114. — A. A. W. HUBRECHT, De Gids, 1898, Dl. II, p. 158. — Adressen toelating Univ. ex. enz., Album der Natuur, 1900, p. 241—256. — C. WINKLER, Het H. O. in de geneesk. in Ned., De Gids, 1901, Dl. IV, p. 133.

454. Volgens G. J. MULDER, De Geneesk.-oefenaren naar de Ned. wetten, 1878, p. 45, 46, 48 en C. B. SPRUYT, De Gids, 1878, Dl. I, p. 254, 256, eischte Wet 1 Juni 1865, Staatsblad 59, art. 4 voor nat.k. ex. de nat. gesch. van dieren en de verg. ontl.k., welk nat.k. ex. gesplitst werd bij Kon. Besl. 10 Maart 1867, Staatsblad 12 en Wet 8 Juli 1874, waarbij Nat. gesch. der dieren gebracht werd tot 1^e nat.k. ex. en verg. ontl.k. tot 2^e nat.k. ex.

455. G. J. MULDER, De Geneesk.-oefenaren naar de Ned. wetten, 1878, p. 49, 58. — C. B. SPRUYT, De Gids, 1881, Dl. I, p. 570.

456. G. J. MULDER, De Geneesk.-oefenaren naar de Ned. wetten, 1878, p. 52, 53—54 (schrappen van nat. gesch. der dieren op 1^e nat.k. ex.).

457. H. SANDERS EZN., De voorbereidende studiën van de geneesk. en de nat.k. ex., N. T. v. G., 2^e Reeks, 6^e Jaarg., 1^e Afd., 1870, p. 94—95. — Prof. DONDERS, Openingsrede 26^e alg. verg. Ned. Mij. bev. Gen., N. T. v. G., 2^e Reeks, 11^e Jaarg., 2^e Afd., 1875, p. 246. — C. B. SPRUYT, De opleiding onzer artsen, De Gids, 1878, Dl. I, p. 288—289, 290 (verdedigt alleen dierenphysiologie, doch dit vak is nog te onsamenvattend).

458. G. J. MULDER, De Geneesk.-oefenaren naar de Ned. wetten, 1878, p. 52, 61 (advies W. en N. fac. Leiden), p. 63 (adres Staatscomm.). — BAUDET, Eene teleurstelling, Weekblad N. T. v. G., n° 17, 1885, p. 342.

459. M. SALVERDA, Ons onderwijs in nat. gesch., I, De nat. gesch. op onze „Middelbare” School, De Gids, 1868, Dl. I, p. 228, 229, 231 e.v., 236 e.v. (wettelijke artikelen en eigen inzicht). — Ver. van leeraren bij het M. O., Rapp. der Comm., benoemd krachtens besluit der alg. verg. van 29 Aug. 1872, Zutphen, 1873, p. 10, 19—20 (dierk. gewenscht, doch niet als index. vak op H.B.S.). — Guide Zoologique (3me Congr. Int.), 1895, p. 39. — G. C. J. VOSMAER, De Ned. Spectator, 1896, p. 354. — Vakblad voor Biologen, 1^e Jaarg., p. 166—167 (onderwijs biologie op H.B.S. 5 j. volgens Besl. 16 Juni 1920); 2^e Jaarg., p. 7 (eind-ex. H.B.S. volgens Kon. Besl.). — Zie ook aantekening 451. — Voor alg. inrichting, enz. van de H.B.S., zie: Eene halve eeuw 1848—1898, Nederland enz. onder red. van Dr. P. H. RITTER, Dl. II, 1898, p. 107—118; Nederland in den aanvang der 20^e eeuw, enz. onder leiding van Jhr. Mr. H. SMISSEART, 1910, p. 223—227.

460. Voor eischen volgens Artsenwet 1 Juni 1865 voor zgn. literarisch-mathem. deel van het 1^e nat.k. ex., zie: C. B. SPRUYT, *De Gids*, 1878, Dl. I, p. 253—254, 258, 259—260, 261, 266—267 en G. J. MULDER, *De Geneesk.-oefenaren naar de Ned. wetten*, 1878, p. 45, 49. — Voor wijziging bij Wet 25 Dec. 1878 en Kon. Besl. 12 Febr. 1879, Staatsblad 35, waarbij werden toegelaten tot 1^e nat.k. ex. bezitters van het einddiploma H.B.S. 5 j., zij, die 4^e klasse Gymn. afgehoopen hadden en zij, die geslaagd waren voor het z.g.n. litterarisch-mathem. ex., zie: G. J. MULDER, *De geneesk.-oefenaren naar de Ned. wetten*, 1878, p. 55—57, 64, 434—436; Rapp. Comm. Juli 1884 opl. a.s. geneesk., Weekblad N. T. v. G., 1885, p. 285. — Voor een oordeel over het gehalte, zie: Rapp. Comm. Juli 1884 opleiding a.s. geneesk., Weekblad N. T. v. G., n° 15, 1885, p. 285—286, 289; Adres aan Min. v. Binn. Zaken, Weekblad N. T. v. G., 1885, n° 40, p. 838; C. B. SPRUYT, *De Gids*, 1887, Dl. IV, p. 472—474; Overdr. rede S. S. ROSENSTEIN als Rect. Magn., Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1887—1888, p. 10—12; D. DE LOOS, *De Leidsche H.B.S. v. j.*, Vervolg van de geschiedenis der school tot aan haar 25-jarig bestaan, 1889, p. 12; W. KOSTER, Weekblad N. T. v. G., Dl. I, n° 5, 1890, p. 113—116; C. K. HOFFMANN, Overdr. rede als Rect. Magn., 16 Sept. 1891, p. 21.

461. J. A. WIJNHOF, Een paar opmerkingen, enz., Weekblad N. T. v. G., n° 23, 1885, p. 467, voetnoot 1.

462. Volgens Weekblad N. T. v. G., 1897, n° 11, p. 414 (grootste gedeelte der medici in de laatste jaren van de H.B.S.; van de nieuw-aankomende lichten van medici is $\frac{4}{5}$ gedeelte aan de H.B.S. gekweekt). — Zie ook aantekening 497 en 620.

463. Alm. L. S. C. 1891, p. 324. — C. PH. SLUITER, *De wegen van het hedendaagsch zoölogisch onderzoek*, Inaug. oratie, Amsterdam, 1898, p. 35. — G. C. J. VOSMAER, *Zoölogie en Geneeskunde*, Inaug. oratie, 1904, Leiden, p. 25.

464. HUBRECHT, *Onderw. wetten*, 1^e Afd., Dl. II, 1881, p. 19.

465. Schrijven van C. K. HOFFMANN aan P. HARTING, Leiden 3 Oct. 1876 (Univ. Bibl. Leiden, B. P. L. 1938): „Thans nog een enkel woord over de nieuwe wet. Wat mijn persoonlijk gevoelen betreft, zoo had ik gaarne gezien, dat verg. ontl.k. en dierkunde zouden blijven bij het cand., niet bij het propaed. Ik vind verg. ontl.k. van het grootste belang voor den medicus, maar wil hij er werkelijk iets aan hebben, dan moet hij iets van menschelijke anatomie weten. Dit leert hij eerst na zijn propaed. Daarom had ik gaarne gezien, dat de verg. ontl.k. gebleven was bij het candid. De meerderheid is echter van gevoelen, dat zoölogie bij het propaed. moet en ik onderwerp mij aan die meerderheid. Maar dan vind ik, dat men bij het propaed. maar niet van verg. anat. moet spreken, want dan begint die wetenschap geheel haar karakter te verliezen. Het wordt dan eenvoudig anat. der dieren, geen verg. anat. meer. Zoo heb ik er ook over gesproken in de fac. verg. Nu heb ik van Collega RIJKE gehoord, dat U de verg. anat. op het programma wenschte te behouden. Ik ben het hierin volkomen met U eens,

maar dan moet het niet bij het propaëd., maar bij het cand. gebracht worden. Blijft echter de meerderheid bij het denkbeeld om de zoölogie en verg. anat. bij het propaëd. te nemen, dan natuurlijk onderwerp ik mij hieraan". Brief van C. K. HOFFMANN aan P. HARTING, Leiden 20 Oct. 1876 (B. P. L. 1938): „ik kan mij geheel met Uwe zienswijze, wat betreft het medisch propaëd. vereenigen”.

466. Zie HUBRECHT, Onderw. wetten, 1^e Afd., Dl. I, p. 274 (minderheidswensch).

467. HUBRECHT, Onderw. wetten, 1^e Afd., Dl. II, 1881, p. 11, 22. — Zie ook: Advies ond. geneesk. en artsnijbereidkunst, Comm. 1848, 1850, over dierk. eisch: art. 14, p. 35, 36, 50, 68. — Wet 1 Juni 1865, Staatsblad 59, art. 8 eischte nat. gesch. van dieren voor nat.k. ex. voor hulpapotheker (volgens M. v. T. bij art. 103, Ontw. Fock 1869). — Ontw. HEEMSKERK 1868, art. 113 vermeldt dierkunde als eisch voor cand. ex. pharmacie. — Ontw. Fock 1869 art. 103 vermeldt dierk. als eisch voor 1^e ex. voor meesterschap in artsnijbereidkunde.

468. HUBRECHT, Onderw. wetten, 1^e Afd., Dl. II, 1881, p. 11, 22. — Zie ook: Rapp. der Comm. in zake de opleiding van geologen, Bijv. Ned. Staatscourant, 21 Nov. 1914, n° 274, p. 13, 15, 29 en p. 18 (waarde R.M.N.H.).

469. P. F. HUBRECHT, De Onderw. wetten enz., 1^e Afd., Dl. I, 1880, p. 266—267 (prae-advies over studie in plant- en dierk.), p. 278 (wisk. bij cand.); 1^e Afd., Dl. II, 1881, p. 11 (Ontw. Ac. stat.), p. 22 (Ac. stat.), p. 36 (2 doctorale ex. met dierk., resp. plantk. als hoofdvak), p. 44 (wensch wisk. en physiol. scheik.).

470. HUBRECHT, Onderw. wetten, 1^e Afd., Dl. II, 1881, p. 87, 282. — Zie Rapp. Ineenschakelingscomm. 1903, (1910), Dl. I, p. 783. — Zie ook G. J. MULDER, Getuigenis in zake H. O., 1876, p. 277. — Volgens Ontw. HEEMSKERK 1868, art. 19 voor Gymn. bevoegd in plant- en dierk. een Doctor in de nat. gesch. en een cand. in de W. en N. en volgens art. 143 ook acte A vermeld in art. 70 van Wet 2 Mei 1863, Staatsblad 50. — Het Ontw. Fock 1869, artt. 17, 135, 136 gaf bevoegdheid aan den Meester te onderwijzen de vakken ter verkrijging van zijn meesterschap; het 1^e examen in de W. en N. richting zou geven gelijke bevoegdheid als de geheele acte A van art. 70 en het 1^e ex. in de scheik., plant- en dierk.-richting idem als de afzonderlijke akten voor natuurkunde, scheikunde, plant- en dierkunde enz. volgens art. 76 van Wet 2 Mei 1863, Staatsblad 50.

471. P. VAN GEER, Ons H. O., Vragen des tijds, Dl. II, 1887, p. 117, 128. — Overdr. rede Rect. Magn. Dr. P. VAN GEER, Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1882—1883, p. 37.

472. G. J. MULDER, De Geneesk.-oefenaren naar de Ned. wetten, 1878, p. 361—362. — C. B. SPRUYT, De Gids, 1878, Dl. I, p. 277. — C. B. SPRUYT, De Gids, 1881, Dl. I, p. 572, 573 (einde adm. ex. op 1 Oct. 1881). — D. DE LOOS, De Leidsche H.B.S. v. j. gedurende haar 20-jarig bestaan, 1884, p. 17. — P. VAN GEER, Vragen des tijds, 13^e Jaarg., 1887, I, p. 341. — Album der Natuur, 1900, p. 246. —

Over practijken bij dit admiesie-ex., zie: ERNST COHEN, Zeventig jaren uit het leven van PIETER VAN ROMBURGH, Feuilleton, Nieuwe Rott. Courant, 16 Jan. 1926, Avondblad C, p. 1.

473. C. B. SPRUYT, De Gids, 1878, Dl. I, p. 277. — Zie ook: G. J. MULDER, Getuigenis in zake H. O., 1876, p. 271, 276. — C. B. SPRUYT, De Gids, 1881, Dl. I, p. 577. — D. DE LOOS, De Leidsche H.B.S. v. j., 1884, p. 17; Vervolg tot 25-jarig bestaan, 1889, p. II. — P. VAN GEER, Vragen des tijds, 13^e Jaarg., 1887, I, p. 342. — C. B. SPRUYT, De Gids, 1887, Dl. IV, p. 473. — J. G. v. DEVENTER, Vragen des tijds, Dl. II, 1910, p. 253, 258 (aantal jaren besteed aan Staatsex.).

474. Volgens de Jaarb. der Rijks Univ. te Leiden, welke tabellen van het aantal ingeschrevenen bevatten sinds 1877—1878, vinden we het volgende verloop. Ik herinner aan de snelle stijging van het totale aantal in de jaren 1865—1875 van ± 20 tot ± 100 . Het jaar 1877 zet in met ± 40 , waarna een daling tot op 25 in 1882—1883, waarna weer een vrij regelmatige en vrij snelle stijging volgt tot ± 120 omstreeks den tijd van HOFFMANN's overlijden. Ook het aantal voor de 1^e maal ingeschrevenen in de faculteit der W. en N. vertoont een laagst aantal in 1881—1882, nl. 2, om daarna vrij regelmatig te stijgen tot ruim 30 in 1900—1901, om daarna in de beide laatste levensjaren van HOFFMANN weer te dalen tot onder de 20. — Volgens deze Jaarb., welke sinds 1884—1885 geregeld de aantallen der examens vermelden, bedroeg het totale aantal candid.- en doct.-ex. in de fac. gedurende HOFFMANN's verdere leven, elk gemiddeld ± 5 per jaar. — Zie over de snelle afname van het aantal studenten in de W. en N. fac. omstreeks 1880: P. VAN GEER, Ons H. O., 1^e art., Vragen des tijds, 13^e Jaarg. 1887, I, p. 341; P. VAN GEER, Overdr. rede als Rect. Magn., Jaarb. R. Univ. Leiden, 1882—1883, p. 36; Alm. L. S. C. 1883, p. 318, 1884 in collegeverslagen, ook 1885 (weer toeneming). — Een andere reden van de vermindering van het aantal „ingeschrevenen”, waardoor dit niet meer klopte met het aantal „studenten”, lag in de bepaling, dat men voor het afleggen van een ex. niet meer behoefde ingeschreven te zijn. Dit feit zal zich in de W. en N. fac. ongetwijfeld niet zoo sterk hebben doen gevoelen, daar studie thuis buiten college- en practicum-loopen om minder wel mogelijk is. Zie over deze kwesties: Overdrachtsoraties van de Rect. Magn. van deze jaren.

475. M. SALVERDA, Ons onderwijs in nat. gesch., I, De nat. gesch. op onze „Middelbare” School, De Gids, 1868, Dl. I, p. 230, 231, 244—247 (art. wet en Kon. Besl. 2 Febr. 1864 en eigen inzicht).

476. D. DE LOOS, De Leidsche H.B.S. v. j., 1884, p. 17.

477. Critiek op deze bevoegdheid op Gymn., zie: G. J. MULDER, Getuigenis in zake H. O., 1876, p. 278, 279; J. S. SPEYER, Het vakstelsel aan onze Gymnasia, De Gids, 1890, Dl. I, p. 99 e.v.; zie ook: Rapp. Ineenschakelingscomm., Dl. I, (1910), p. 197.

478. Sinds Maart 1920, zie: Vakblad voor biologen, 4^e jaarg., p. 137; 5^e jaarg., p. 42. — Over de bevoegdheid der M. O.- en voorb. H. O.-akten, zie: Rapp. Ineenschakelingscommissie 1903, Dl. I, (1910),

p. 194, 195, 196; Ontw. wet voorb. H. O., art. 23, M. v. T., p. 630; Dl. II, p. 413—414.

479. Rapp. Ineenschakelingscomm. 1903, Dl. I, (1910), p. 197, 199, 200—201, 206—208; Ontw. wet voorb. H. O., art. 61, M. v. T., p. 628, 643.

480. Rapp. Ineenschakelingscommissie 1903, Dl. I, (1910), Ontw. wet M. O., artt. 511, 57, M. v. T., p. 196, 198, 203; eischen akte M. O., p. 226; Ontw. wet voorb. H. O., art. 591, M. v. T., p. 644, p. 680 (programmata der ex. A en B voor plant- en dierk.). — Vakblad voor biologen, 4^e jaarg., p. 56—58.

481. P. VAN GEER, Ons Hooger Onderwijs, 3^e art., Vragen des tijds, Dl. II, 1887, p. 201 e.v. — W. KOSTER, Weekblad N. T. v. G., Dl. I, n° 5, 1890, p. 112, 113. — Rapp. Ineenschakelingscomm. 1903, Dl. I, (1910), p. 201; Ontw. wet voorb. H. O., art. 62, M. v. T., p. 643. — Zie ook: A. A. W. HUBRECHT, Voorber. H. O., De Gids, 1905, Dl. I, p. 152, 153 (opleiding aan Univ.; na afloop staatsex. voor leeraren).

482. Het is mij helaas onmogelijk gebleken een lijst van bezitters van de akte K IV, welke te Leiden gestudeerd hebben, te geven.

483. Levensberichten enz. van CHRISTIAAN KAREL HOFFMANN: C. E. DANIELS in: HIRSCH, Biogr. Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker, Bd. III, 1886, p. 247. — Onze Hoogleraren, Portretten en Biografieën, Rotterdam, Nijgh en VAN DIJCK, 1898, p. 38—39. — Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1902—1903, p. 36—37 in Overdr. oratie Rect. Magn. — Alm. L.S.C., 1904, p. 135—136 met portret. — Jaarversl. N. D. V., Tijdschr. N. Dierk. Ver., (2), Dl. VIII, 1904, p. LXVIII. — P. J. BLOK en W. MARTIN, De Senaatskamer der Leidsche Univ., 1914, p. 50. — WINKLER PRINS' Geill. Encycl., 4e druk, Dl. IX, p. 385—386. — OOSTHOEK's Geill. Encycl., Dl. VI, 1920, p. 606. — Catalogue de la Bibl. importante de feu M. le Dr. C. K. HOFFMANN ajoutée la Bibl. de . . . , Leyde, BURGERSDIJK & NIERMANS, 1903 (portret op omslag). — Jeugdfoto op plaat in: Gedenkschrift ter herinnering aan het 50-jarig bestaan van het gesticht MEERENBERG enz., Psychiatrische en Neurologische Bladen, uitgegeven door de Ned. Ver. voor Psychiatrie en Neurologie, 3e jaarg., 1899. — Portret ten tijde van zijn rector magn. schap in Alm. L.S.C. 1891 tegenover titelblad.

484. Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1878—1879, p. 39—40. — Alm. L.S.C. 1880, p. 117.

485. Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1883—1884, p. 45 (afgev. Univ. naar Bern). — Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1899—1900, p. 33—34 (te Rome bij GRASSI).

486. Lb. van HOFFMANN in Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1902—1903.

487. Te Leiden werd gehouden het 2^e Congr. op 26—27 April 1889.

488. HOFFMANN was er als afgevaardigde van de Kon. Ak. v. Wet.; de leidende plaatsen werden, wat de Leidsche zoölogen betreft, ingenomen door het personeel van 's R.M.N.H. (zie Bulletin n° 1, Soc. Neerl. de Zool., Bull. 3me Congr. Int. de Zool., 1895). — De 3me Section vergaderde alleen de latere congresdagen in het Zoöl. Lab.,

nl. 3me Séance op 19 Sept. en 5me Séance op 21 Sept. (zie Bulletin 5 en 7).

489. P. F. HUBRECHT, De Onderw.wetten in Nederland, 1e Afd., Dl. III, in Antw. van de Leidsche fac. in zake zoölogie, p. 19 e.v., staat: thans te Leiden aanzienlijk aantal studenten in plant- en dierk.

490. Volgens concept schrijven van HOFFMANN, waarschijnlijk aan Cur. van 20 April 1900, waren er 5 studenten in plant- en dierk., die acad. ex. wilden doen, 5 voor akte M. O. en 2, die geen ex. wilden afleggen, doch geregeld kwamen. — Volgens idem van 7 April 1901 waren er toen 7 studenten in plant- en dierk. voor het doctoraat (cand. en stud.), 9 voor K IV. — Volgens idem 8 April 1902 14 studenten in dierk. — Volgens HUGO DE VRIES, Vooruitzichten in plant- en dierk., Album der Natuur, 1900, p. 211 e.v., te Leiden 6 studenten voor acad. ex. en 3 voor K IV.

491. Hierover eenige brieven van en aan Min., Cur. en HOFFMANN van 1875—1877 in Arch. Z.L.L. — Zie ook Alm. L.S.C. 1877 in collegeverslagen.

492. Volgens het tabelletje in: HUGO DE VRIES, Vooruitzichten in plant- en dierk., Album der Natuur, 1900, p. 211 e.v., studeerden er 58 biologen aan de 4 Univ., waarvan 30 te Amsterdam, 11 te Utrecht, 9 te Leiden en 8 te Groningen.

493. J. W. DOYER Jzn., De positie van de leeraren bij het M. O., De Gids, 1898, Dl. II, p. 563. — Adressen betreffende de eischen van toelating tot de Univ. ex. enz. met een inleidend woord van Dr. R. S. TJADEN MODDERMAN, Album der Natuur, 1900, p. 256. — HUGO DE VRIES, Vooruitzichten in plant- en dierk., Album der Natuur, 1900, p. 211—215.

494. Guide zoologique, (3me Congr. Int. Zool.), 1895, p. 20. — Alm. L.S.C. 1891, p. 321.

495. Zie aantekening 456.

496. HOFFMANN schrijft aan Cur. 8 April 1902: „hoewel de 1^e nat.k. geen ex. in dierk. hebben te doen, volgen de meesten toch de lessen”. In denzelfden brief vermeldt hij ook, dat er 88 op zijn collegelijst teekenden. Dit getal nu wordt door optelling der biol., pharm. en med. propaedeutici nooit verkregen.

497. Sinds 1884—1885 bevatten de Jaarb. R. Univ. Leiden geëgelde opgaven van het aantal examens. Sinds 1884—1885 bedroeg het aantal propaed. ex. in de geneeskunde in de volgende 19 cursusjaren tot aan HOFFMANN's overlijden 404 of gemiddeld ruim 21 per jaar. Het aantal 1^e nat.k. ex. bedroeg over hetzelfde tijdvak 631 of gemiddeld ruim 33 per jaar. — Uit de cijfers van het aantal ingeschrevenen opgenomen in de Jaarb. sinds 1877—1878 blijkt, dat het aantal voor de 1^e maal ingeschrevenen in de medicijnen van ruim 20 regelmatig stijgt tot ruim 50, om daarna in de jaren 1883—1895 sterk te schommelen tusschen ± 65 en ± 35 , waarna weer (tot aan den dood van HOFFMANN) een vrij geleidelijke stijging van 35 tot 50 plaats vindt. — Het totaal aantal ingeschrevenen in de medicijnen klimt in het algemeen gesproken van 1877 tot 1891 van ± 150 tot ± 375 , om daarna in de verdere levensjaren van HOFFMANN langzaam en vrij regelmatig

te dalen tot even onder de 300. — Zie de klachten over te veel studenten in de medicijnen: Overdrachtsoratie van Prof. Dr. S. S. ROSENSTEIN, Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1887—1888, p. 10 e.v.; id. id. Prof. Dr. C. K. HOFFMANN, 16 Sept. 1891, p. 21; Alm. L.S.C. 1891, p. 321—322.

498. Alm. L.S.C. 1882: in plaats van avondcolleges, 2 jaar geleden ingesteld, nu overdag college over verg. ontogenie van Vertebraten. — N.B. Alm. L.S.C. 1880 spreekt ook over avondcolleges.

499. Volgens Alm. L.S.C. 1882 in vorige jaren $2 \times$'s weeks cap. Invertebraten, terwijl Series één uur vermeldt.

500. Zie aantekening 214 e.v.

501. Alm. L.S.C. 1892, p. 282, 318; 1893, p. 311; 1902, p. 93.

502. Alm. L.S.C. 1881 geen cap. Vertebraten; 1890, p. 398 geen verg. embr.

503. Alm. L.S.C. 1877. — Zie de roosters der colleges in den Stud. Alm., waarbij aangeteekend door wie bepaalde colleges moeten geloopen worden; N.B. in Alm. L.S.C. 1891 e.v. ontbrekend.

504. Alm. L.S.C. 1880; 1882; 1884.

505. Alm. L.S.C. 1882, p. 265.

506. Alm. L.S.C. 1882.

507. Alm. L.S.C. 1882; 1889.

508. Alm. L.S.C. 1888; 1892, p. 282 (eenige klassen der Vermes en Coelenterata); 1893, p. 299, 311; 1896, p. 101; 1898, p. 102; 1899, p. 75; 1900, p. 67 (eenige diergroepen); 1902, p. 93 (eenige groepen der Protozoa).

509. Alm. L.S.C. 1885; 1886; 1887; 1888; 1890; 1893, p. 311. — Zie dictaat in Univ. Bibl. Leiden (B.P.L. 2200), bevat alleen lagere Evertrebraten, in hoofdzaak de parasitaire, doch niet alleen.

510. Alm. L.S.C. 1896, p. 101: lagere dieren, welke vorig jaar werden overgeslagen.

511. Dictaat verg. anat. en zool., cursus 1898—1899, in Univ. Bibl. Leiden (B.P.L. 2200).

512. Alm. L.S.C. 1894, p. 186; 1895; 1896; 1898, 1899; 1900; 1901; 1902.

513. Skelet vermeld in Alm. L.S.C. 1884; 1885; 1886; 1887; 1888; 1889; 1890; 1892; 1893; 1896; 1899; 1901; 1902. — Deelen van het skelet behandeld volgens Alm. L.S.C. 1892, p. 318 (extremiteiten), 1894, p. 186 (wervels, extremiteiten), 1895 (wervels), 1900 (wervels, bekken).

514. Volgens Alm. L.S.C. 1882 tweejarig; elk jaar huid en skelet, dan of darm, bloedvaatstelsel en urogenitaalstelsel, of zenuwstelsel en zintuigen. In de latere collegeversl. in de Stud. Alm. worden de volgende orgaanstelsels vermeld in de daarachter aangegeven Alm. Huid: Alm. L.S.C. 1890; 1894; 1895; 1899; 1900; 1901; 1902. — Zenuwstelsel: Alm. L.S.C. 1885; 1887; 1889; 1890; 1892, p. 318; 1893, p. 299; 1895; 1901. — Zintuigen: Alm. L.S.C. 1887; 1889; 1893, p. 311; 1895. — Darmstelsel: Alm. L.S.C. 1884; 1885; 1886; 1887; 1888; 1890; 1892; 1894; 1896; 1900; 1901; 1902. — Ademhalingsstelsel: Alm. L.S.C.

- 1884; 1885; 1886; 1890; 1892, p. 318; 1895; 1896; 1900. — Vaatstelsel: Alm. L.S.C. 1884 (vorig jaar ook), 1885; 1888; 1889; 1890; 1892; 1894; 1899. — Urogenitaalstelsel: Alm. L.S.C. 1884; 1886; 1888; 1889; 1890; 1892; 1894; 1896; 1898; 1900; 1902.
515. Alm. L.S.C. 1889 vermeldt: verg. embr. „vervolgd”.
516. Alm. L.S.C. 1887 (eenige medici), 1888 (nog meer medici); zie ook 1891, p. 327.
517. C. K. HOFFMANN, Grondtrekken der verg. ontwikkelingsgeschiedenis van de Gewervelde dieren, Dl. I (Embryologie), Leiden, 1884 met Atlas (de platen op steen gebracht door H. W. DE GRAAF). — Volgens Alm. L.S.C. 1891, p. 327 behandeling van lager tot hooger.
518. Volgens Alm. L.S.C. 1882 op de colleges voor phil. in vrije volgorde verg. anat. en ontogenie van verschillende klassen, zoo in 4 à 5 jaren een overzicht. — Alm. L.S.C. 1890, p. 397 cap. voor enkele cand. in zoöl. en bot. benevens verdere belangstellenden. — Alm. L.S.C. 1896, p. 101 cap. met meergevorderden.
519. Volgens Alm. L.S.C. 1900, p. 67 voor studenten in bot. en zoöl.
520. Alm. L.S.C. 1877.
521. Alm. L.S.C. 1900, p. 67.
522. Alm. L.S.C. 1896, p. 101.
523. Alm. L.S.C. 1889, p. 344—345; 1890, p. 397—398.
524. Alm. L.S.C. 1883.
525. Alm. L.S.C. 1881.
526. Alm. L.S.C. 1882.
527. Alm. L.S.C. 1900, p. 67.
528. Alm. L.S.C. 1901, p. 97.
529. Alm. L.S.C. 1902, p. 93.
530. Alm. L.S.C. 1883.
531. Alm. L.S.C. 1888.
532. Alm. L.S.C. 1884; zie ook 1889, p. 344—345.
533. Alm. L.S.C. 1882; 1901, p. 97.
534. Lb. HOFFMANN in Jaarb. Rijks Univ. Leiden 1902—1903; Lb. in Alm. L.S.C. 1904, p. 135.
535. Alm. L.S.C. 1883.
536. Alm. L.S.C. 1876; 1877; 1879; 1880; 1882; 1890, p. 397; 1891, p. 324, 327; 1892, p. 318; 1896, p. 85; 1899, p. 75.
537. Alm. L.S.C. 1877, 1880, 1881.
538. Alm. L.S.C. 1878.
539. Alm. L.S.C. 1882; 1890; 1891, p. 324; 1892, p. 318; 1893, p. 299, 311; 1896, p. 85.
540. Alm. L.S.C. 1892, p. 282.
541. Alm. L.S.C. 1891, p. 324.
542. Alm. L.S.C. 1887; 1892, p. 282.
543. Alm. L.S.C. 1887.
544. Alm. L.S.C. 1887; 1891, p. 324; 1892, p. 282, 318.
545. Alm. L.S.C. 1892, p. 282, 318.
546. Alm. L.S.C. 1894, p. 187; 1895, p. 88; 1898, p. 103.

547. Alm. L.S.C. 1882; 1890; 1894, p. 187, 201; 1895, p. 88; 1897, p. 87; 1898, p. 103; 1899, p. 75. — Volgens copy-schrijven van HOFFMANN aan Cur. 8 April 1902 ging hij vroeger bij het demonstreeren aan de studenten in hun midden staan; N.B. dit kon, omdat de studenten aan tafeltjes zaten (zie ook Alm. L.S.C. 1877 in collegeversl.).

548. Alm. L.S.C. 1891, p. 327.

549. Alm. L.S.C. 1884.

550. Alm. L.S.C. 1902, p. 93.

551. Alm. L.S.C. 1877.

552. Alm. L.S.C. 1880, 1882.

553. Alm. L.S.C. 1880; 1881 (over verg. anat.); 1882; 1897, p. 87 (voor candidaten).

554. Alm. L.S.C. 1880.

555. Alm. L.S.C. 1881.

556. Alm. L.S.C. 1878; 1891, p. 324, 327; 1892, p. 282, 318; 1893, p. 299; 1894, p. 186; 1895, p. 88; 1896, p. 85.

557. Volgens concept-brief van HOFFMANN waarschijnlijk aan Cur. 7 April 1901 kwamen de oudere studenten in de plant- en dierk. (voor acad. ex. en voor K IV) de eerste 3 dagen van de week en sommige ook 's Zaterdags den geheelen dag; de pharmaceuten, de jongere studenten in de dierk. en de medici kwamen 2 à 3 middagen per week. — Zie ook de college- en pract.-roosters in Alm. L.S.C.

558. Volgens Jaarversl. HOFFMANN 1874—1875 werkten er 8 pract. in het hulplab. op de Papengracht, verder 2 promovendi. — Volgens schrijven van HOFFMANN aan Cur. 23 Dec. 1875 op pract. 10 studenten, 1 cand. kwam herwaarts, 1 promovendus; idem in Versl. HOFFMANN 1875—1876. — Volgens Jaarversl. HOFFMANN 4 Oct. 1878 werkten practisch 1 med. doctor, 2 cand. en 7 studenten in de W. en N. — Jaarversl. HOFFMANN half Juli 1878—half Juli 1879 op pract. 10 studenten in de philos. — Volgens Alm. L.S.C. 1878 werd er van het Lab. tamelijk veel gebruik gemaakt.

559. Zie concept schrijven van HOFFMANN, waarschijnlijk aan Cur. 7 April 1901.

560. Concept brieven van HOFFMANN, waarschijnlijk aan Cur. 20 April 1900 en 7 April 1901.

561. Concept brief van HOFFMANN, waarschijnlijk aan Cur. 20 April 1900.

562. Volgens concept schrijven van HOFFMANN waarschijnlijk aan Cur. 20 April 1900: één kamer met 2 ramen, één met 5 ramen, terwijl Chem. Lab. reeds voor pract. in beslag is genomen. — Volgens concept schrijven van HOFFMANN waarschijnlijk aan Cur. 7 April 1901 was de koepelkamer ingericht voor het medisch pract., de beide kamers, die in verband met het aantal ramen plaats boden voor 8 practicanten, waren bestemd voor biologen en blijkbaar ook voor pharmaceuten. — Volgens Staatsbegr. voor het dienstjaar 1907, 2. V. 2. 2^e Kamer, Bijl. A, p. 16 was er bij het optreden van Prof. VOSMAER plaats voor 25 practicanten.

563. Volgens Jaarversl. HOFFMANN half Juli 1878—half Juli 1879 op pract.-oef. 5 stud. in de Med.; idem 1879—1880: eenige stud. in de Geneesk.

564. Alm. L.S.C. 1885 in collegeversl.
565. Alm. L.S.C. 1887; 1888; 1892, p. 318; 1895, p. 88; 1902, p. 93. — Volgens concept schrijven van HOFFMANN waarschijnlijk aan Cur. 7 April 1901 door gebrek aan plaatsruimte alleen aan studenten in de Med. van het 2^e studiejaar gelegenheid tot practisch werk. — Volgens copy schrijven van HOFFMANN aan Cur. 8 April 1902 kon hij alleen propaëd. in 2^e studiejaar op pract. toelaten; alle asp. 1^e nat.k., die pract. wenschten te volgen, moest hij afwijzen.
566. Alm. L.S.C. 1887; 1894, p. 187, over verdeeling der 1^e jaars. — Concept schrijven van HOFFMANN waarschijnlijk aan Cur. 20 April 1900, idem 8 April 1902.
567. Alm. L.S.C. 1891, p. 325; 1892, p. 282, 318; 1893, p. 299; 1894, p. 187.
568. Alm. L.S.C. 1892, p. 282, 318; 1893, p. 311; 1896, p. 101; 1901, p. 98; 1902, p. 93.
569. Alm. L.S.C. 1888 en vele volgende jaren; 1899, p. 75; 1900, p. 67.
570. Alm. L.S.C. 1892, p. 318.
571. Alm. L.S.C. 1888; 1891, p. 324, 325; 1892, p. 282; 1893, p. 300, 311; 1894, p. 187, 201; 1895, p. 88; 1896, p. 85; 1899, p. 75; 1900, p. 67; 1901, p. 98; 1902, p. 93.
572. Alm. L.S.C. 1887.
573. De subsidie bedroeg in 1876 / 1200.—, van 1877 tot en met 1902 / 2400.—, en in 1903 / 3000.— (zie in verband hiermede Overdrachtsrede Rect. Magn. in Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1902—1903, p. 53—54).
574. Concept schrijven van HOFFMANN aan Cur. 7 April 1901.
575. Alm. L.S.C. 1902, p. 93.
576. Concept schrijven van HOFFMANN waarschijnlijk aan Cur. 20 April 1900, 7 April 1901; zie ook schrijven van Cur. aan HOFFMANN 7 Mei 1901 n° 257.
577. Bestek, Min. v. Binn. Zaken, Rijks Univ. te Leiden, Dienstjaar 1903, waarschijnlijk n° 315, raming 15 mille (afbreken van twee bestaande en het bouwen van twee nieuwe vleugels aan de O.-en W.-zijde van het Middengebouw, enz.).
578. Copie schrijven van VOSMAER aan Cur. 26 Nov. 1903, 1 Dec. 1903, 3 Jan. 1904, enz. — VOSMAER, Inaug. oratie, Leiden, 1904, p. 28. — Overdrachtsrede Rect. Magn. Sept. 1904, Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1903—1904, p. 56 (aanwijzing van foute toestanden in pract.-en collegezaal). — Staatsbegr. 1905, 2. V. 2. Bijlage A, 2^e Kamer, p. 12 (wat door uitbr. 1903 werd verkregen, eischen nieuwe pract.-en collegezaal, raming 33 mille). — Staatsbegr. 1906, 2. V. 2. 2^e Kamer, Bijlage A, p. 16 (resterende 23 mille aangevraagd). — Bestek en voorwaarden wegens het uitbreiden en verbouwen van het Zoötom. Lab. te Leiden, Min. v. Binn. Zaken, Rijks Univ. te Leiden, Bestek n° 2, Dienst 1905—1906, met 2 teekeningen (hierop namen der vertrekken!) (afbreken van een gedeelte van de collegezaal en het daaronder liggende lab. voor cand. en van het bovengedeelte van de

grootte pract. zaal; het bouwen van een grootte pract. - zaal, van een collegekamer en lab. voor cand., van een verbinding tusschen hoogleeraarskamer en amanuensiskamer en het aquarium). — Overdrachtsrede Rect. Magn. Sept. 1906, Jaarb. Rijks Univ. te Leiden, 1905—1906, p. 52 (over den inhoud van de aangebrachte verbeteringen). — Tijdens de verbouwing werden de colleges gegeven in het Pharmac. Lab., de practica werden niet gegeven (Versl. VOSMAER aan Cur. 19 Oct. 1905). — Na de Kerstvacantie 1905—1906 was de verbouwing gereed en werden de colleges en practica weer in het Zoötom. Lab. gehouden (Versl. VOSMAER aan Cur. 1 Oct. 1906). — De grootte verbouwing tijdens HOFFMANN en VOSMAER valt dus in de jaren 1903—1905 en niet in 1904—1906, zooals het Jaarb. der Rijks Univ. Leiden sinds 1916 vermeldt.

579. Copie schrijven van HOFFMANN aan Cur. 8 April 1902, waaruit ik verder aanhaal, dat er in de collegezaal plaats was voor 50 studenten (18 tafeltjes à 3 personen).

580. Zie aantekening 578. — Versl. VOSMAER aan Cur. 1 Oct. 1906.

581. Jaarb. der Leidſche Stud. Ver. „Pergo et Perago" voor 1908, 1e Jaarg., p. 75. — Alm. van idem voor 1909, p. 66.

582. Zie ook Alm. L.S.C. 1909, p. 156; 1910, p. 167.

583. Zie schrijven VOSMAER aan Cur. 26 Nov. 1903, 1 Dec. 1903 en vooral 25 April 1904 enz.; zie ook Overdrachtsrede Rect. Magn. in Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1903—1904, p. 56. Aangeschaft werden o.m. een collectie dieren uit Napels, praeparaten van skeletten en parasieten en modellen van Frič uit Praag, wasmodellen van primordiaal-crania van ZIEGLER uit Freiburg, praeparaten van LINNAEA te Berlijn, enz., terwijl VOSMAER ook de platte flesschen in groot aantal invoerde (zie over deze aankopen o.m. Versl. aan Cur. Sept. 1904, Oct. 1907). — VOSMAER zelf reorganiseerde de verzameling macrosc. praep. (zie Versl. aan Cur. Sept. 1904) en plaatste daarbij de voorwerpen systematisch naar de grootte groepen en binnen deze groepen onderverdeeld naar de orgaanstelsels. Voor dien tijd waren, blijkens oude inventarissen, blijkbaar in één kamer bijeengebracht alle skeletten, in een andere spirituspraeparaten, enz. De rangschikking van VOSMAER is tot heden in hoofdzaak behouden. — Het aantal macrosc. praeparaten is volgens den catalogus (aangelegd in 1904) thans ruim 6100 nummers (de inventarisatie is vooral sinds de komst van VAN KAMPEN krachtig ter hand genomen). Het aantal microscop. praeparaten bedraagt volgens den catalogus (aangelegd in 1904 en sindsdien geregeld bijgehouden) thans ruim 2100 nummers, waarvan de meeste vervaardigd zijn door Dr. DE GRAAF. — Het aantal geteekende collegeplaten bedraagt thans ruim 400, waarvan 250 vervaardigd door den tegenw. amanuensis SCHÖNFELD.

584. De subsidie, in het laatste levensjaar van HOFFMANN verhoogd van f 2400.— tot f 3000.—, werd eerst met een buitengewoon crediet en later definitief verhoogd tot f 4000.—. Zie ook Staatsbegr. dienstjaar 1905, 2. V. 2. Bijlage A, 2^e Kamer, p. 15 en Staatsbegr. dienstjaar 1907, 2. V. 2, 2^e Kamer, Bijlage A, p. 16.

585. Jaarb. der Leidsche Stud. Ver. „Pergo et Perago" voor 1908, 1^e Jaarg., p. 75; Almanak idem voor 1909, p. 66. — Lb. door PEKELHARING, p. 1271.

586. Lb. door PEKELHARING, p. 1270—1271. — Lb. door H. J. R.

587. Levensherichten, enz. van GUALTHERUS CAREL JACOB VOSMAER: Overdr. rede Rect. Magn. in Jaarb. 1903—1904, p. 41. — H. A. LORENTZ, In Mem. GUALTHERUS CAREL JACOB VOSMAER, Kon. Ak. v. Wet. te Amsterdam, Versl. v. d. Gewone Verg. d. W. en N. afd. van 30 Sept. 1916, Dl. XXV, p. 492—494. — C. A. PEKELHARING, In Mem. G. C. J. VOSMAER, N. T. v. G., 60^e Jaarg., 2^e Helft, n° 15, 7 Oct. 1916, p. 1269—1272 en in Alm. L.S.C., 1917, p. 249—255 met portret. — C. PH. SLUITER, In Mem. G. C. J. VOSMAER, T.N.D.V., (2), Dl. XV, 1916, p. 112—114. — H. J. R., Prof. G. C. J. VOSMAER, Leidsch Jaarb., 1917, p. LXXIX—LXXXI. — Overdrachtsrede Rect. Magn. 1917 in Jaarb. 1917, p. 140. — Necrologie in Jaarb. 1917, p. 84. — Portretten verschenen in: Wereldkroniek van 14 Oct. 1916; Prins van 7 Oct. 1916; Panorama van 4 Oct. 1916; Geill. Zondagsblad van 8 Oct. 1916.

588. Ned. Spectator, 1883—1888, 1895—1897.

589. Volgens opgaven van Mevr. VOSMAER zijn er Versl. van werkzaamheden aan Zoöl. Station te Napels, als toevoegsel aan de Ned. Staatscourant van 1881; 1889; 1892; 1912—1913. — Over bezoek aan Napels 1911 en 1912, zie: Lb. door LORENTZ, p. 492; Lb. door PEKELHARING, p. 1271 en Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1917, p. 84. — Over bezoek aan DARWIN-feesten te Cambridge, zie Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1908—1909, p. 59 in Overdr. rede Rect. Magn.; bezoek aan Int. Zoöl. Congr. te Graz, zie Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1909—1910, p. 53 in Overdrachtsrede Rect. Magn. — Zie ook: Onze Eeuw, 5e Jaarg., Dl. II, 1905, p. 1—26 (Polen).

590. Zie Ned. Spectator 1881; 1882; 1887. — Album der Natuur, 1900. — Eenige bijdragen in de „Encycl. van Ned. West-Indië". — Populaire artikels over sponsen in Album der Natuur, 1882.

591. N. T. v. G., 2^e Reeks, 37^e Jaarg., 1901, Dl. II, p. 507—509, 750—751. — N. T. v. G., 2^e Reeks, 39^e Jaarg., 1903, Dl. I, p. 178—179; 1903, Dl. II, p. 940, 1320—1322.

592. Lezing Diligentia 1901; N. T. v. G., 2^e Reeks, 37^e Jaarg., 1901, Dl. I, p. 965—971 (Mededeeling op Nat. en Gen. Congr.). — Zie ook: Onze Eeuw, 1901, 1^e Jaarg., Dl. I, p. 459—471.

593. Zie ook: N. T. v. G., 39^e Jaarg., Dl. II, 1903, p. 1320—1322 (over parasit. Arthropoda op zijn colleges). — Lb. VOSMAER door PEKELHARING, p. 1269.

594. Zoölogie en Geneesk., Leiden, SYTHOFF, 1904.

595. Leerb. van de grondbeginselen der dierkunde. Leiden, SIJTHOFF, zie ook p. II.

596. Zie Programma van den cursus April, Mei en Juni 1915 (VOSMAER 3 avondcolleges op 28 April, 4 en 12 Mei in Zoötom. Lab. over muggen, Haemosporidia, Anchylostoma, enz.). — VOSMAER had ook zitting in het Bestuur dezer Vereeniging sinds 1915 (zie ook Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1916, p. 56, 57).

597. Zie ook: De Ned. Spectator, 1896, p. 355 (in beoordeeling van OUDEMANS' Ned. Ins.). — Inaug. oratie, 1904, p. 31.

598. Inaug. oratie, 1904, p. 31.

599. Volgens stukken in het Arch. van het Zoöl. Lab. heeft VOSMAER zich veel moeite gegeven tot het inrichten van kweekplaatsen van dieren, hetgeen grootendeels onmogelijk bleek door het zeer beperkte grondgebied van het Lab.

600. Drie uur volgens Series 1904—1905 enz.; alleen in 1912—1913 vier uur.

601. Alm. L.S.C. 1909, p. 156. — Alm. der Leidsche Stud. Ver. „Pergo et Perago” voor 1909, p. 67.

602. Alm. L.S.C. 1913, p. 107 (over Locy, regeneratie, locomotie). — De Univ. gids vermeldt cap. sel. voor meergevorderden in 1912—1913, enz.

603. Zie de Series; N.B. in latere jaren niet steeds vermeld, dat dit tot de Kerstvacantie was. — Zie ook Inlichtingenb. (Jaarb.) van de Med. Fac. der Leidsche Stud. 1907—1908 tot 1909—1910 en ook: Univ. gids op verzoek van het Rect.-College uitgegeven. — Een enkel jaar slechts ontbreekt de vermelding „alg. zoölogie”.

604. Jaarb. (Inlichtingenb.) Med. Stud. Leiden, 1908—1909, enz. — De inhoud van deze „alg. zoölogie” was dan ook blijkbaar niet elk jaar dezelfde (zie Jaarb. der Leidsche Stud. Ver. „Pergo et Perago” voor 1908, p. 74: enkele orgaanstelsels genoemd; Alm. idem, idem, 1909, p. 66: celleer, weefselleer enz.).

605. Verg. anat. volgens Series 1904—1905, enz. — Volgens Series 1912—1913 aparte uren voor Chordata en anat. comp. van Vertebraten. — Volgens Univ. gids en volgens Jaarb. Med. Fac. Leidsche Stud. vrijwel steeds (verg.) anat. en syst. der Chordata; in het Jaarb. van 1908—1909, p. 111 met de toevoeging „en indien tijd over, één of ander orgaanstelsel meer uitvoerig verg. anat.”.

606. Verg. anat. volgens Series 1905—1906 enz.; volgens Series 1911—1912, 1913—1914 anat., embryol. en taxonomie. — Volgens Jaarb. Med. Fac. Leidsche Stud. vrijwel steeds (verg.) anat. en syst. der Achordata; idem volgens Univ. gids.

607. Alm. der Leidsche Stud. Ver. „Pergo et Perago” voor 1909, p. 66.

608. Zie Series. — In Univ. gids 1904—1905 de vermelding „zoogdieren” en 1905—1906 „enkele klassen der ongew. dieren”. — Zie Alm. L.S.C. 1914, p. 108 („een nieuw college over verg. anat.”). — Uit eigen ervaring deel ik mede, dat in den cursus 1913—1914 gegeven werden: Porifera en Coelenterata, in 1914—1915: zenuwstelsel en mondholte en maag, alles van Vertebrata en in 1915—1916: Protozoa en Coelenterata.

609. Volgens Jaarb. der Leidsche Stud. Ver. „Pergo et Perago” voor 1908, p. 91 moest men voor het cand. ex. het college volgen tot het cand. ex.

610. Zie Alm. L.S.C. 1909, p. 156; 1911, p. 143. — Zie Jaarb. Med. Stud. Leiden, 1908—1909 enz., volgens welke dit leerboek na zijn uitkomen de leerboeken van BOAS en HERTWIG verving (zie ook

dit Jaarb. 1907—1908, p. 71). — Sinds 1913—1914 wordt in dit Jaarb. naast VOSMAER's Grondbeginselen ook aanbevolen: SCHIMKEWITSCH.

611. Alleen volgens Series 1904—1905 twee pract.-middagen. — Volgens Series 1915—1916 den geheelen morgen en middag pract.

612. Zie Univ. gids. — Alm. L.S.C. 1910, p. 167; 1911, p. 143; 1912, p. 142; 1913, p. 107.

613. Zie VOSMAER, Handl. bij de pract. oef. in de dierk., 2 deeltjes, meerdere uitgaven. — Zie ook: VOSMAER, Zoölogie en Geneesk., Inaug. oratie, Leiden, 1904, p. 25—26, 31 en VOSMAER's Leerb., p. II.

614. Zie voor de pract.-benooidigheden (handleiding, snijdoos, microscoop, enz. enz.): Jaarb. (Inlichtingenb.) Med. Stud. Leiden, 1907—1908, enz. enz.

615. Jaarb. (Inlichtingenb.) Med. Stud. Leiden, 1907—1908, p. 52. — Jaarb. der Leidsche Stud. Ver. „Pergo et Perago" voor 1908, p. 88.

616. Alm. der Leidsche Stud. Ver. „Pergo et Perago" voor 1909, p. 66—67.

617. Zie Jaarb. (Inlichtingenb.) Med. Stud. Leiden, 1907—1908, enz. enz., waarin ook een lijstje der periodieken is opgenomen. — Alm. d. Leidsche Stud. Ver. „Pergo et Perago" voor 1909, p. 67.

618. Zie Series.

619. Volgens Jaarb. Rijks Univ. Leiden in die 13 jaren 641 of gemiddeld ruim 49 per jaar.

620. Volgens Jaarb. Rijks Univ. bedroeg het aantal propaed. med. ex. in 1903—1904 tot en met 1915—1916 in totaal 226 of gemiddeld ruim 17, terwijl dat der 1^e nat.k. ex. bedroeg 487 of ruim 37.

621. Volgens Staatsbegr. 1907, 2. V. 2. 2^e Kamer, Bijlage A, p. 16 waren er 90 pract., waaronder waarschijnlijk ook de cand. inbegrepen zijn.

622. Volgens Jaarb. Rijks Univ. Leiden bedroeg het aantal 1^e-jaars in de fac. der W. en N. in deze 13 jaren 371 of gemiddeld ruim 28 per jaar. — Volgens de tabellen in de Jaarb. der Rijks Univ. Leiden 1903—1904 tot en met 1914—1915 bedroeg het aantal cand.ex. in de fac. der W. en N. 143 of gemiddeld bijna 12 per jaar, dat der doctore ex. 119 of bijna 10 per jaar.

623. Overdrachtsoratie Rect. Magn. in Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1913—1914, p. 64.

624. Zie aanteekening 596 in zake zijn bemoeiingen voor de Ver. ter bev. v. d. studie der trop. geneesk. — Zie Handelingen 11^e Ned. Natuur- en Geneesk. Congr. Leiden, April 1907, p. XII, 35, 266, 290, 331 en Programma idem, p. 14, 19. — Overdrachtsoratie Rect. Magn. in Jaarb. Rijks Univ. 1908—1909, p. 60 (voordrachten Alg. Ned. Verbond).

625. Overdrachtsoratie Rect. Magn. in Jaarb. Rijks Univ. Leiden 1911—1912, p. 44 en 1912—1913, p. 42. — Alm. L.S.C. 1913, p. 107. — Lb. door PEKELHARING, p. 1271. — Lb. door SLUITER.

626. De toelating was voor verg. ontl.k. — Hij gaf cap., o.a. over zintuigen (Series 1908—1909; Leidsche Stud. Ver., Jaarb. voor Med. en Philos. Stud. Leiden, 1908—1909, p. 117), over verg. ontw. en anat. van den schedel der Vertebraten (Versl. van den staat van het Leidsche Univ. fonds, 1909—1910, p. VII).

627. Voor cand. en K IV stud., volgens: Univ. gids 1908—1909, enz.; Leidsche Stud. Ver., Jaarb. voor Med. en Philos. Stud. Leiden, 1908—1909, p. 117. — Aantal toehoorders 7, volgens Versl. v. d. Staat van het Leidsche Univ. fonds, 1909—1910, p. VII.

628. Deze colleges zijn tot de mobilisatie gehouden; de intrekking van de toelating als privaatsc. docent is eenige jaren daarna (voor het laatst vermeld op de Series 1920—1921 en in lijst der priv. doc. in Jaarb., 1923).

629. Levensberichten enz. van PIETER NICOLAAS VAN KAMPEN: Jaarb. der Rijks Univ. Leiden, 1917, p. 79. — OOSTHOEK's Geill. Encycl., Dl. XII, 1925, p. 241—242. — Portretten verschenen in: Geill. Zondagsblad van 31 Dec. 1916; in de Serie „Met de camera onder de Leidsche professoren” in „Het Leven” van Mei—Juni 1917.

630. Deze en volgende cijfers zijn ontleend aan de Jaarb. der Rijks Univ. Leiden.

631. Zie ook: Overdrachtsoratie Rect. Magn. in Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1925, p. 196. — Zie ook: De toekomst der Natuurwetenschappen in Nederland, Een enquête onder onze geleerden gehouden door „De Telegraaf”, 1924, p. 40.

632. Volgens het Vakblad voor biologen (1^e jaarg., p. 42; 2^e jaarg., p. 39, 58; 3^e jaarg., p. 43; 4^e jaarg., p. 39; 5^e jaarg., p. 43; 6^e jaarg., p. 43; 7^e jaarg., p. 59) bedroeg het aantal 1^e-jaars biologen in 1919 enz.: 10, 11, 22, 34, 23, 15, 9 stud., waarvan het aantal dames bedroeg: 2, 4, 6, 20, 5, 3, 6. — Het totaal aantal biologen te Leiden bedraagt thans 104 (64 heeren, 40 dames), nl.: 9 promovendi (5 heeren, 4 dames), 53 cand. (30 heeren, 23 dames), 22 stud., die zich voorbereiden voor het cand. ex. (12 heeren, 10 dames) en 20 stud., die zich voor K IV voorbereiden (17 heeren, 3 dames).

633. In het bezit van het einddiploma H.B.S. v. j. 5. j. cursus zonder meer zijn 6 van de 9 promovendi(ae), 42 van de 53 cand. en 16 van de 22 stud., die zich voor het cand. ex. voorbereiden. In het bezit van het einddiploma van het gymnasium zijn 3 promovendi, 9 cand. en 5 stud.-asp.-cand. Eén cand. deed volledig staatsex. Eén cand. en één stud., beiden ouder dan 30 jaar, verkregen toestemming tot het afleggen van acad. ex. — Zie ook Alm. L.S.C. 1920, p. 117.

634. Zie Jaarb. Med. Fac. Leidsche Stud., 1921—1922.

635. Van af kort na de komst van Prof. FLU in 1921 (zie Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1921, p. 135) tot einde Sept. 1923, toen het nieuwe eigen gebouw betrokken werd (zie Herinneringsbundel uitgegeven ter gelegenheid der ingebruikneming van het Inst. voor Trop. Geneesk. te Leiden, 1924, p. 4; Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1924, p. 166) genoot het Instituut gastvrijheid in het Zool. Lab. (zie Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1922, p. 35; 1923, p. 178).

636. Blijkbaar met de vergroting van het Lab. zijn de groote pract.-zaal en collegezaal centraal verwarmd; de gaskachelverwarming der overige lokalen is in 1925 vervangen door een uitbreiding der centrale verwarming. — Tevens moge hier vermeld worden, dat in het najaar 1923 de cand.-kamer in 3 kamers en het lab. van den hoogleeraar in 2 kamers werden onderverdeeld en in de collegezaal 2 rijen zitplaatsen werden bijgetimmerd.

637. Een installatie met enkele lichtpunten, vnl. in college- en pract.-zaal dateert uit 1908 (zie Versl. VOSMAER aan Cur. 20 Oct. 1908). — De uitbreiding tot alle lokalen dateert uit 1920.

638. Volgens Series 1917—1918 drie middagen pract. voor alle jongere-jaars; sindsdien 2 middagen voor medici (en pharm., tot en met 1923—1924) en 2 middagen voor biologen (en geologen, sinds 1923—1924). — Zie ook Univ. gids.

639. In den loopenden cursus moesten de medici in plaats van in 2 groepen, zooals vroeger, in 4 groepen verdeeld worden en ontvingen dus elk $\frac{1}{2}$ middag pract.; een en ander ten gevolge van het feit, dat de kleine cand.-kamer slechts een zeer klein gedeelte van de cand. kon bergen en deze voor de rest op de groote pract.-zaal geplaatst moesten worden.

640. Pract.-handleiding was aanvankelijk voor allen KÜENTHAL'S Leitfaden, enz. — Later (zie Jaarb. Med. Fac. Leidsche Stud. 1921—1922) werd dit voor de medici vervangen door een speciale gedrukte handleiding, welke voor de biologen naast KÜENTHAL (zie Jaarb. Philos. Fac. d. Leidsche Stud., 1924, p. 34) dienst deed als pract.-handleiding. Deze eigen handleiding, waarmee na de zomervacantie 1920 begonnen is en welke sindsdien geregeld uitgebreid is, bevat enkele diervormen (Leuciscus, Rana, Amphioxus, Lumbricus, zoetwater Protozoa, verschillende parasitische wormen en Arthropoden) en een groot aantal verg. anat. praeparaten van Vertebraten.

641. Als regel een grootere diergroep, een verg. anat. en een ontogenetisch onderwerp.

642. Dit z.g. 3^e-jaars pract. is ingesteld in den cursus 1923—1924; de hectografeerde handleiding wordt jaarlijks herzien en bevat naast een opgave van de te bestudeeren dieren, praeparaten en seriën, een uitgebreide literatuur-verwijzing.

643. Hiervoor dient de verzameling van 100 praeparaten door „SIGMUND" in den handel gebracht.

644. Dit faunistische pract. is ingesteld in den cursus 1923—1924; het is één morgen in de week (zie Gids voor studeerenden aan de Rijks Univ. te Leiden, 1925—1926, p. 17; Jaarb. Philos. Fac. Leidsche Stud., 1924, p. 38—39). — De aanwinsten voor de macrosc. collectie vallen grootendeels op de sedert het optreden van VAN KAMPEN aangelegde collectie Evertbraten van Nederland. Deze collectie is grootendeels door stud. bijeengebracht; een schitterende collectie kevers ontving het Lab. ten geschenke van Jhr. Dr. Ed. EVERTS (zie diens artikel: Iets over Entomologie en Systematiek, Vragen van den Dag, Dec. 1925, p. 5 (pag. sep.).

645. De materiele subsidie bedraagt thans /4855.— 's jaars. — Zie ook: De toekomst der Natuurwetenschappen in Nederland, Een enquête onder onze geleerden gehouden door „De Telegraaf", 1924, p. 31.

646. Aangeschaft werden door VAN KAMPEN een LEITZ-projectie-apparaat in de collegezaal, verder eenige microtomen, electrische broedstoof, enz. Ook aan de bibliotheek werd veel ten koste gelegd, welke verder werd uitgebreid door een groote collectie separata.

geschonken door Mevr. VOSMAER-ROËLL, Prof. Dr. K. MARTIN, Dr. H. W. DE GRAAF en Prof. Dr. BARGE (separata waren er voor dien zeer weinig, behalve een collectie afkomstig van wijlen Dr. VIGELIUS).

647. Volgens Series „parasieten” aangekondigd 1918—1919 tot en met 1920—1921; volgens Jaarb. (Inlichtingenb.) Med. Stud. Leiden „parasieten” aangekondigd in 1919—1920, 1923—1924, 1924—1925; volgens Univ. gids in 1918—1919. — Doch ook in andere jaren werden parasieten behandeld, doch dan niet op een apart uur gedurende een geheel jaar; het valt dan mede onder het begrip „algemeene zoölogie”. — Zie Jaarb. Philos. Fac. Leiden, 1924, p. 38.

648. Zie ook Jaarb. Med. Fac. Leidsche Stud., welke steeds spreekt van 1^e en 2^e gedeelte. — Jaarb. Philos. Fac. Leidsche Stud., 1924, p. 38.

649. Daarvóór waren alleen en later waren mede aanbevolen BÜTSCHLI's Vorlesungen. — Voor parasieten werd aanbevolen het boek van SLUITER, SWELLENGREBEL en IHLE; voor algemeene zoölogie enz., in het bijzonder ook voor jongere-jaars biologen de leerboeken van CLAUS—GROBBEN en HERTWIG, ook wel STECHE's Grundriss. — Zie voor dit alles: Jaarb. Med. Fac. Leidsche Stud. en Jaarb. Philos. Fac. Leidsche Stud., 1924, p. 34; 1925, p. 27.

650. Volgens Series 1917—1918 „hora posthac indicanda”, daarna steeds 1 uur per week; volgens Series 1925—1926 één uur in de 2 weken aangekondigd; zie ook Univ. gids. In 1923—1924 geen cap. gegeven, volgens Jaarb. Philos. Fac. Leidsche Stud., 1924, p. 38.

651. In cursus 1916—1917 tot en met 1919—1920 en in cursus 1925—1926.

652. In cursus 1918—1919, beëindigd in cursus 1919—1920.

653. Begonnen in cursus 1920—1921, beëindigd in cursus 1921—1922.

654. In cursus 1922—1923.

655. In cursus 1924—1925.

656. Deze lezingen door oudere-jaars gehouden, zijn oorspronkelijk uitgegaan van de Leidsche Zoölogen Club, opgericht in Febr. 1915 door den toenmaligen assistent, Dr. DELSMAN. Bij de komst van VAN KAMPEN te Leiden werd deze voorzitter. Allengs wijzigde zich nu het karakter van de Club: de lezingen werden verplichte eisch voor het doctorale ex.: in Maart 1917 werd opgericht een onder de leden circuleerende zoöl. portef. Met den aanvang van den cursus 1925—1926 hadden de lezingen plaats op een morgen eens in de 2 weken, in plaats van 's avonds eens in de maand, zooals vroeger. De portef. heeft thans ± 40 leden. Ten slotte gingen van de L.Z.C. verschillende excursies uit, waarbij ik hier slechts wijs op de jaarlijksche meerdaagsche excursies. — Daarnaast is sinds enkele jaren weer een „vrije” „Leidsche Biologen Club” opgericht (zie Jaarb. der Philos. Fac. Leidsche Stud., 1924, p. 87; 1925, p. 44), welke in den cursus 1925—1926 o.m. een excursie naar de biolog. Lab. der Utrechtsche Univ. en de herdenking van het 50-jarig bestaan van het Leidsche Zoöl. Lab. op 27 Maart 1926 organiseerde.

657. Zie C. B. SPRUYT, Over de opleiding onzer a.s. natuur- en geneesk., De Gids, 1887, Dl. IV, p. 471, 474.

658. De colleges over morphologie enz. en ontw. gesch. van Evertebraten, hierna te noemen, behandelen ex-stof. De tentamens en ex. in zoöl. voor biologen komen alle voor rekening van den hoogleeraar VAN KAMPEN, alleen een enkele cand. werkte voor een onderdeel bij Dr. DROOGLEEVEER FORTUYN. De colleges van den hoogleeraar VAN OORT behandelen geen ex-stof, en ontlasten als zoodanig niet den hoogleeraar VAN KAMPEN.

659. Zie Series van af 1919—1920 tot en met 1924—1925. — Op deze cap. werden behandeld onderwerpen als: theoretische basis van microtechnische fixatie, kleuring enz., histologie van het zenuwstelsel van Evertebraten, groote-hersenschors van Vertebraten, neuronen-theorie, lever, placenta, bloed van Evertebraten enz.

660. Zie Series van af 1919—1920 tot en met 1924—1925.

661. Jaarb. Philos. Fac. Leidsche Stud., 1924, p. 40.

662. In cursus 1921—1922 op Zoöl. Lab. en in 1924—1925 in Anat. Lab.

663. Overdrachtsoratie Rect. Magn. in Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1925, p. 192. — Vakblad voor biologen, 6^e jaarg., p. 190 (onthefing van opdracht).

664. Zie Series 1916—1917 tot en met 1918—1919; zie ook Univ. gids. — De eerste cyclus over alg. problemen in de eerste ontw. van Protozoa tot en met Mammalia duurde ruim 2 jaar en werd besloten met een bijzonder college over den kop der Vertebraten. Na de Kerstvacantie 1917—1918 begon een nieuwe reeks colleges, waarin de ontw. gesch. besproken werd van Echinod., wormen, enz.

665. Zie Series van af 1924—1925. — Zie Gids voor studeerenden aan de Rijks Univ. Leiden, 1925—1926, p. 21. — Jaarb. Philos. Fac. Leidsche Stud., 1924, p. 40. — Deze colleges zijn bestemd voor 2e- en 3e-jaars biologen.

666. Op Series van af 1924—1925, daarvoor reeds zonder titel van privaattoecent als cursus sinds 5 Oct. 1920. — In cursus 1920—1921 tot en met 1922—1923 eens in de 14 dagen één uur morphologie en ontogenie (1920—1921: sponsen, coelenterata, wormen; 1921—1922: Echinodermen, Mollusca, Crustacea; 1922—1923: Arachnoidea, Insecta). Sinds cursus 1923—1924 één uur per week, morphologie zonder ontogenie (1923—1924: sponsen, Coelenterata, wormen; 1924—1925: Crustacea, Arachnoidea, Mollusca; 1925—1926: Insecta, Echinodermata). Deze colleges zijn bestemd voor studenten vóór en direct na het cand. ex. Eenige groepen werden niet besproken nl.: Protozoa, „Vermidia”, Tunicata, daar deze op colleges van VAN KAMPEN besproken worden.

667. Gegeven in voorjaar 1924 één uur 's weeks, voor cand. (zie Jaarb. Philos. Fac. Leidsche Stud., 1924, p. 40).

668. In cursus 1922—1923 en 1923—1924 een 2-jarig college, 1 uur per week over schadelijke dieren voor plantenteelt; in eerste jaar in syst. zoöl. volgorde besproken; in 2e jaar en ook sinds cursus 1924—1925 (na Paaschvacantie) één uur per week volgens een ander schema (zie Gids voor studeerenden aan Rijks Univ. Leiden, 1925—1926, p. 21).

669. Colleges over de vroege oudheid in Azië, in het bijzonder over de plantenkennis; gegeven in 1918 tot de Paaschvacantie. Over

optreden met openbare les, zie Overdrachtsoratie van den Rect. Magn. in Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1918, p. 138. — Op Series vermeld van af 1918—1919 tot en met 1924—1925.

670. Prof. VAN KAMPEN is lid van het alg. bestuur der Vereeniging en opgenomen onder de lijst der docenten en wel in tropisch medische zoöl. (zie Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1918 e.v.; Leidsche Ver. ter bev. v. d. studie der Trop. Geneesk., Programma van Ond. en Versl. over 1917, p. 2, 4, 5, 8, 9, 11, 14, 17, 18, 19 en over 1918, p. 2, 4, 6, 10, 14, 15, 16). — De onderwijstaak werd grootendeels overgenomen door den assistent W. H. VAN SETERS en diens opvolger P. H. VAN THIEL, die later als conservator aan het Instituut verbonden werd.

671. P. N. VAN KAMPEN, Het individu in het dierenrijk, Inaug. oratie. Leiden, 1917, p. 29, 34.

672. P. J. BOLLEMAN v. D. VEEN, De eenzijdige en gebrekkige Akademische opleiding in de biologie, Weekblad voor Gymn. en Midd. Ond., 16 Dec. 1910.

673. In Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1920, p. 27 voor het eerst „Zoologisch” in plaats van „Zoötomisch”.

674. Kon. Besl. 15 Juni 1921, Staatsblad 800, afgedrukt in Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1921, p. 39 e. v. en in: Het Acad. Statuut (Kon. Besl. van 15 Juni 1921, Staatsblad n° 800) met aantekeningen door Mr. H. J. SMIDT, 1922. — F. A. F. C. WENT, Het universitair onderwijs in nieuwe banen, Nieuwe Rott. Courant, ± half Sept. 1921. — In zake het nieuwe statuut en de biologie, zie: Vakblad v. Biologen, 2^e jaarg., p. 165—166; F. A. F. C. WENT, Het nieuwe Acad. Statuut in de studie der plant- en dierk., Vakblad v. Biologen, 3^e jaarg., p. 8—12.

675. Zie Acad. Statuut § 35. — Jaarb. Philos. Fac. Leidsche Stud., 1925, p. 18, 19.

676. Acad. Statuut § 12. — Zie ook: Rapport Ineenschakelingscommissie 1903, (1910), Dl. I, p. 775, 776—777.

677. Cand. i als voorb. voor doct. pharmacie (§ 29) werd nog niet afgelegd te Leiden.

678. Over strooming in voorafgaande jaren voor sterkere splitsing in de cand. ex., zie: Rapp. Ineenschakelingscomm. 1903, (1910), Dl. I, p. 772, 773, 778.

679. Vakblad v. biologen, 2^e jaarg., p. 183. — Jaarb. van de Philos. Fac. Leidsche Stud., 1924, p. 30; 1925, p. 23.

680. Van de 53 cand. in de biologie, welke thans te Leiden zich voorbereiden voor het doct. ex., deden 11 (waarvan 5 heeren en 6 dames) cand. ex. i en 41 (waarvan 25 heeren en 16 dames) cand. ex. j., verder 1 het oude cand. ex. De 11 cand. i zijn alle in het bezit van het einddiploma H.B.S.; dierkunde als hoofdvak kozen 3 heeren en 1 dame, plantkunde als hoofdvak kozen 2 heeren en 5 dames, Van de 25 mannelijke cand. j zijn 18 in het bezit van het einddiploma H.B.S., 5 van gymn., 1 deed volledig Staatsex. en 1 Coll. doctum; hiervan kozen 2 oud-H.B.S.ers en 1 oud-gymn. plantkunde als hoofdvak, de overige 22 mannelijke cand. kozen dierkunde als hoofdvak voor het doctoraal ex. Van de 16 vrouwelijke cand. j zijn 12 in het Zoöl. Lab.

bezit van het einddiploma H.B.S., 4 van dat van het gymn.; hiervan kozen 4 resp. 1 plantk. als hoofdvak; de overige 8 resp. 3 kozen dierk. als hoofdvak voor het doctoraalex. — Zie A. B. DROOG-LEEVER FORTUYN, Specialisatie in de biologie, Jaarb. der Philos. Fac. Leidsche Stud., 1924, p. 75—78.

681. Vakblad voor biologen, 5^e jaarg., p. 21—22.

682. Zie aantekening 313. — P. VAN GEER, Ons Hooger Onderwijs (Tweede art.), De Universiteit, Vragen des tijds, Dl. II, 1887, p. 114, 115, 116, 129. — Rapp. Ineenschakelingscomm., Dl. I, (1910): Ontw. wet M. O., art. 57, M. v. T., p. 209; Ontw. wet voorb. H. O., art. 23, M. v. T., p. 627; Ontw. wet H. O., artt. 130, 140 op p. 688, 689, M. v. T., p. 726—728, 781. — Zie ook: A. A. W. HUBRECHT, Voorb. H. O., De Gids, 1905, Dl. I, p. 152—153, 153 voetnoot. — Over de bevoegdheden der verschillende categorieën van leeraren in plant- en dierk., zie Vakblad voor Biol., 4^e jaarg., p. 137; 5^e jaarg., p. 42. — Over bezwaren tegen de niet-verplichte promotie, zie: De toekomst der natuurwetenschappen in Nederland, Een enquête onder onze geleerden gehouden door De Telegraaf, 1924, p. 49, 62.

683. Zie ook: Rapp. Ineenschakelingscomm. 1903, Dl. I, (1910), p. 781.

684. HUGO DE VRIES, Vooruitzichten in plant- en dierk., Album der Natuur, 1900, p. 215. — Rapp. Ineenschakelingscomm. 1903, (1910), Dl. I, p. 778.

685. J. S. SPEYER, Het vakstelsel aan onze Gymnasia, De Gids, 1890, Dl. I, p. 90 e. v. — Rapp. Ineenschakelingscomm., (1910), Dl. I: Ontw. wet M. O., artt. 22, 23, 24, M. v. T. hierop p. 179—182, 184, 187, 188; M. v. T. Ontw. wet voorb. H. O., p. 649.

686. Vakblad voor Biol., 4e jaarg., p. 136 (onderwijsbevoegdheid in zoölogie verbonden aan bijvakken: palaeontologie, erfelijkheidsleer, verg. ontlk. enz.) — Jaarb. Philos. Fac. Leidsche Stud., 1925, p. 23.

687. Eén der thans zich te Leiden voor de akte K IV voorbereidende studenten, bezit het einddiploma gymnasium. Voor het grootste deel worden deze studenten voor K IV gerecruteerd, wat de heeren betreft uit onderwijzers, wat de dames betreft, uit oud-leerlingen van een H.B.S. voor meisjes.

688. Vakblad voor biologen, 4^e jaarg., p. 137; 5^e jaarg., p. 42.

689. Deze categorie kan zich nl. laten inschrijven als toevoerder voor 2 lessen.

690. A. SCHIERBEEK, De waarde der biologie voor leven en onderwijs, Vakblad voor biologen, 2^e jaarg., p. 1—5. — A. SCHIERBEEK, Hoogere Burgerscholieren en de biologie, Vakblad voor biologen, 3^e jaarg., p. 147, 4^e jaarg., p. 136—137.

691. Vakblad voor biologen, 3^e jaarg., p. 137—138.

692. Zie Rapp. Ineenschakelingscomm. 1903, (1910), Dl. I: Ontw. wet voorb. H. O., art. 50, M. v. T., p. 604, 637. — F. E. POSTHUMUS MEYJES, Onderw.-Hervorming, Onze Eeuw, Maandschrift, enz., 13^e jaarg., Dl. IV, p. 375.

693. Zie Rapp. Ineenschakelingscomm. 1903, (1910), Dl. I, p. 637, 812—815; Dl. II, p. 374, 400. — A. A. W. HUBRECHT, Voorbereidend H. O., De Gids, 1905, Dl. I.

694. A. PULLE en TH. WEEVERS, Het onderricht der plant- en dierk. op de scholen voor voorb. H. O. in verband met de eischen, die door het H. O. gesteld moeten worden, *Handelingen van het 17^e Ned. Nat. en Geneesk. Congr.*, Leiden, 24—26 April 1919, Haarlem, 1920, p. 229—239. — P. N. VAN KAMPEN, *Vakblad voor biologen*, 6^e jaarg., p. 56—58.

695. Zie aantekening 451, 459 en 694. Ik voeg hieraan toe: *Vakblad voor biologen*, 1^e jaarg., p. 58—59 (ref. over REINDERS), p. 105 (ref. SCHIERBEEK); 2^e jaarg., p. 87 (*Biol. didact. bijeenkomsten*); 3^e jaarg., p. 43 (*idem*); en vooral ook de uitgebreide polemiek in het *Vakblad voor biologen*, 6^e jaarg., p. 8—12, 33—43, 56—58, 75—77, 97—102, 129—136, 148—151.

696. Overdrachtsoratie Rect. Magn. Mr. C. VAN VOLLENHOVEN in *Jaarb. Rijks Univ. Leiden*, 1917, p. 133—147, *idem* Dr. P. C. T. v. D. HOEVEN in *Jaarb.*, 1919, p. 145—163. — *Jaarb. der Philos. Fac. Leidsche Stud.*, 1924, p. 43—47. — Zie voor algemeene Univ. toestanden ook: PIERRE DE COUBERTIN, *L'éducation en Hollande*, *Collégiens et étudiants*, *Revue des deux mondes*, 69me Année, 4me Période, Tome CLIII, Paris, 1899, p. 369 e. v.

697. *Vakblad voor biologen*, 4e jaarg., p. 189.

698. Rapp. Ineenschakelingscommissie 1903, (1910), Dl. I, p. 743

699. Van de 9 promovendi(ae) (waarvan 5 heeren en 4 dames) bereiden zich 7 (waarvan 5 heeren en 2 dames) op een dissertatie met een zoologisch onderwerp voor. Van de 53 cand. in de biologie (waarvan 30 heeren en 23 dames), die zich voor het doctoraal ex. bekwamen, kozen 37 (waarvan 25 heeren en 12 dames) dierk. als hoofdvak voor het doctorale ex. Zie verder aantekening 632, 633 en 680.

700. Zie *Nieuwe Rott. Courant*, 30 Sept. 1925, *Avondbl. D.* p. 2 en *Leidsch Dagblad*, 1 Oct. 1925, 1^e Blad, p. 1; zie ook het bericht van het Dept. in *Nieuwe Rott. Courant*, 2 Oct. 1925, *Avondbl. B.*, p. 1 en *Leidsch Dagblad*, 2 Oct. 1925, 1^e Blad, p. 3.

701. Rapp. Ineenschakelingscomm. 1903, (1910), Dl. I, p. 775, zie ook p. 776—777.

702. Overdrachtsoratie Rect. Magn. Mr. C. VAN VOLLENHOVEN, *Jaarb. Rijks Univ. Leiden*, 1917.

703. Versl. v. d. staat v. h. Leidsche Univ. fonds, 1909—1910 tot en met 1914—1915.

704. *Idem* in *Jaarb.* 1916 tot en met 1918.

705. *Idem* in *Jaarb.* van af 1922.

706. *Jaarb. Rijks Univ.* van af 1919, p. 61.

707. *Jaarb. Rijks Univ. Leiden*, 1919, p. 61; 1920, p. 66.

708. Zie de als bijlage toegevoegde lijst. — Zie ook: J. G. VAN DEVENTER, *De resultaten der Acad. prijsvragen van de laatste 40 jaar*, in verband met klassieke en moderne opleiding, *Vragen des tijds*, Dl. II, 1910, p. 237—264.

709. A. A. W. HUBRECHT, *Vrome wenschen op H. O.-gebied*, *De Gids*, 1897, Dl. II, p. 188—191.

710. Deze Fundatie zond uit in 1923 den schrijver dezes, in 1924 Dr. BOSCHMA.

BIJLAGEN.

BIJLAGE I: LIJST VAN DOCENTEN.

Professores ordinarii.

- JEAN NICOLAS SEBASTIEN ALLAMAND. Geb. 18 Sept. 1713; benoemd 1 Febr. 1749 (MOLHUYSEN, Bronnen, V, p. 299); inaug. oratie: 30 Mei 1749 (MOLHUYSEN, Bronnen, V, p. 303, 304, 311); overl. 2 Maart 1787.
- SEBALD JUSTINUS BRUGMANS. Geb. 24 Maart 1763; benoemd tot Prof. Hist. Nat. en Praefectus van het Cab. d. Nat. Hist. in verg. Cur. 10 Maart 1787 (MOLHUYSEN, Bronnen, VI, p. 310, 326); inaug. oratie: 18 Juni 1787 (MOLHUYSEN, Bronnen, VI, p. 316, 317, 326); overl. 22 Juli 1819 (A.A. 1819—1820, p. 7).
- JACOBUS GIJSBERTUS SAMUEL VAN BREDA. Geb. 24 Oct. 1788; tijdelijk aan Leiden toegevoegd 12 Maart 1831 (Lb. door MATTHES; A.A. 1831—1832, p. 16 in Acta Sen.); benoemd tot ordin. 10 Sept. 1835 (A.A. 1835—1836, p. 16 in Acta Sen.); als actief hoogleeraar ontsl. bij Kon. Besl. van 27 Oct. 1838 (A.A. 1838—1839, p. 110 in Acta Sen.); emeritaat verleend bij Kon. Besl. van 24 Juni 1857 (A.A. 1857—1858, p. 31 in Acta Sen. en p. 16 in oratie KAISER); overl. 2 Sept. 1867.
- JAN VAN DER HOEVEN. Geb. 9 Febr. 1801; benoemd 10 Sept. 1835 (A.A. 1835—1836, p. 16 in Acta Sen.); overl. 10 Maart 1868.
- EMIL SELENKA. Geb. 27 Febr. 1842 (W. VAN DEN BERGH, Kalender der Leidsche Acad. enz., Arch. Gem. Leiden 4111); benoemd bij Kon. Besl. 29 Sept. 1868 (A.A. 1868—1869, p. 30 in Acta Sen.); inaug. oratie: 6 Nov. 1868 (A.A. 1868—1869, p. 4, 31, oratie zelf p. 33—66); ontsl. bij Kon. Besl. 2 April 1874 met ingang van 10 April (A.A. 1874—1875, p. 135 in Acta Sen., zie ook p. 4); overl. 21 Jan. 1902.
- CHRISTIAAN KAREL HOFFMANN. Geb. 16 Juli 1841; benoemd bij Kon. Besl. van 3 Dec. 1874 (A.A. 1874—1875, p. 136 in Acta Sen.); inaug. oratie: 14 Jan. 1875 (A.A. 1874—1875, p. 138 in Acta Sen.; oratie zelf p. 107—133); overl. 27 Juli 1903 (Jaarb. 1902—1903, p. 5).
- GUALTHERUS CAREL JACOB VOSMAER. Geb. 29 Aug. 1854; inaug. oratie: 20 Jan. 1904 (Jaarb. 1903—1904, p. 45); overl. 23 Sept. 1916.
- PIETER NICOLAAS VAN KAMPEN. Geb. 30 Juni 1878; benoemd bij Kon. Besl. van 14 Dec. 1916 tot gewoon hoogleeraar in dierk., verg. ontl.k. en verg. physiologie (Jaarb. 1917, p. 79); inaug. oratie: 14 Febr. 1917 (Jaarb. 1917, p. 79).

Professores extraordinarii.

- JAN VAN DER HOEVEN. Geb. 9 Febr. 1801; benoemd 24 Jan. 1826 (Lb. GROSHANS, p. 79); inaug. oratie: 29 April 1826 (A.A. 1826—1827, p. 8 in Acta Sen.; oratie zelf p. 1—18); in 1835 benoemd tot gewoon hoogleeraar.
- EDUARD DANIEL VAN OORT. Geb. 1876; benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in dierk. bij Kon. Besl. van 11 Juni 1920 (Jaarb. 1920, p. 10); inaug. oratie: 1 Dec. 1920 (Jaarb. 1921, p. 134, 201).

Lectoren.

- JOANNES LE FRANÇO VAN BERKHEY. Geb. 23 Jan. 1729; inaug. oratie: 1 Nov. 1773 (MOLHUYSEN, Bronnen, VI, p. 90, 98); overl. 13 Maart 1812.
- AMBROSIUS ARNOLD WILLEM HUBRECHT. Geb. 2 Maart 1853; benoemd tot lector in zoölogie (Jaarb. 1879—1880, p. 32); inaug. oratie: 21 Sept. 1880 (Jaarb. 1880—1881, p. 6); afgetreden bij zijn benoeming tot hoogleeraar te Utrecht (Jaarb. 1881—1882, p. XXXVI in Overdrachtsoratie Rect. Magn.; L.S.A. 1883); overl. 21 Maart 1915.

Privaat-docenten.

- G. J. DE GROOT: verg. ontl.k.; toegelaten 26 Mei 1908 (Alm. L.S.C. 1909, 1918, enz.); ambtsaanvaarding: 1908; intrekking: 1923 (voor het laatst opgenomen in Jaarb. 1923).
- H. C. DELSMAN: algem. embryologie; toegelaten 19 Oct. 1915 (Alm. L.S.C. 1918, enz.); ambtsaanvaarding: 1916; intrekking: 1919.
- F. W. T. HUNGER: gesch. der biologische wetenschappen; toegelaten 26 Juli 1917 (Alm. L.S.C. 1918, enz.); ambtsaanvaarding: 1917; intrekking: 1925.
- G. STIASNY: biologische oceanographie; toegelaten bij Min. Besch. van 25 Aug. 1921, n° 2861, Afd. H. O. (Jaarb. 1921, p. 12); ambtsaanvaarding: 1921.
- H. BOSCHMA: verg. ontw. gesch. der ongewervelde dieren; toegelaten bij Min. Besch. van 20 Aug. 1923, n° 3094, Afd. H. O. (Jaarb. 1923, p. 12, 174); ambtsaanvaarding: 1923.
- C. J. VAN DER KLAUW: morphologie en systematiek der ongewervelde dieren; toegelaten bij Min. Besch. van 20 Aug. 1923, n° 3094, Afd. H. O. (Jaarb. 1923, p. 12, 174); ambtsaanvaarding: 1923.
- W. H. VAN SETERS: verg. histologie; toegelaten bij Min. Besch. van 19 Oct. 1925, n° 4104¹, Afd. H. O.; ambtsaanvaarding: 1925.

Bijzondere onderwijsopdrachten.

In den tijd tusschen den dood van BRUGMANS (1819) en de ambtsaanvaarding van REINWARDT (1823) werden in opdracht van Cur. de colleges in de nat. hist. waargenomen door den hoogleeraar in de

theologische faculteit JOANNES CLARISSE (geb. 19 Oct. 1770; overl. 29 Nov. 1846), die in de verg. anat. door den hoogleeraar in de med. fac. GERARD SANDIFORT (geb. 31 Jan. 1779; overl. 11 Mei 1848).

AE. B. DROOGLEEVER FORTUYN, lector in de med. fac., opdracht onderwijs in de verg. histologie in de W. en N. fac. in de jaren 1918—1925; daarna aan den privaats-docent W. H. VAN SETERS, sinds najaar 1925.

C. J. VAN DER KLAUW en H. BOSCHMA, onderwijs in de zoöl. aan de medische studenten, opdracht d.d. December 1925.

BIJLAGE 2: LIJST VAN PERSONEEL.

Personeel bij het Kabinet van Natuurlijke Historie.

Als opziender of custos vond ik opgegeven:

JOHANNES LE FRANCO VAN BERKHEY. Aangesteld in verg. Cur. 7 Mei 1753 (MOLHUYSEN, Bronnen, V, p. 370); op verzoek eervol ontsl. in verg. Cur. 8 Mei 1761 (MOLHUYSEN, Bronnen, V, p. 461).

ENGELBERT HEENCK: zie SURINGAR, Bijeenbrengen verz., enz., p. 8—9.

LOUIS (LEONARD) MORITZ. Op verzoek eervol ontsl. als custos van de verzameling Naturalia en Amanuensis van den Prof. Hist. Nat. 29 Maart 1805 (MOLHUYSEN, Bronnen, VII, p. 256).

Personeel bij 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie.

Tot het samenstellen van een volledige en betrouwbare lijst ontbrak mij de gelegenheid.

Personeel bij het Zoötomisch (Zoölogisch) Laboratorium en bij het onderwijs.

Conservator: H. W. DE GRAAF: 21 Febr. 1894—17 Sept. 1922; C. J. VAN DER KLAUW: sinds 18 Sept. 1922.

Hoofdassistent: C. J. VAN DER KLAUW: 1 Juni—17 Sept. 1922; H. BOSCHMA: sinds 1 Nov. 1922.

Assistent (plaats a): P. P. C. HOEK: 1 April 1874—31 Dec. 1881; J. W. VAN WIJHE: 1 Jan. 1882—31 Aug. 1883; H. W. DE GRAAF: 1 Sept. 1883—20 Febr. 1894 (benoeming tot conservator).

Assistent (plaats b): E. D. VAN OORT: 1 April—31 Dec. 1903; J. H. VERNHOUT: 1 Jan. 1904—30 Juni 1907; Mej. M. E. VAN DER VEEN: 16 Aug. 1907—31 Dec. 1909; F. J. RISSELADA: 1 Jan.—31 Dec. 1910; A. B. VAN DEINSE: 1 Jan. 1911—31 Dec. 1912; P. A. DIETZ: 1 Jan. 1913—31 Maart 1914; Mevr. C. E. DROOGLEEVER FORTUYN—VAN LEYDEN: 16 Mei—31 Dec. 1914; H. C. DELSMAN: 1 Jan. 1915—30 April 1919; C. J. VAN DER KLAUW: 1 Mei 1919—31 Mei 1922 (benoeming tot hoofdassistent).

Assistent (plaats c): Mej. CH. L. DU RY VAN BEEST HOLLE: 1 April 1913—31 Aug. 1921; Mej. K. SCHIJFSMA: sinds 1 Sept. 1921.

Assistent (plaats d): Mej. K. SCHIJFSMA: 1 Mei—31 Aug. 1921; M. J. VAN ERP TAALMAN KIP (met H. A. BAKKER): 16 Sept. 1921—31 Dec. 1922; J. G. BETREM (met J. P. OTTO): 1 Jan. 1923—31 Dec. 1925; J. P. OTTO (met J. VERWEY): 1 Jan.—7 Maart 1926; J. VERWEY: sinds 8 Maart 1926.

Assistenten buiten bezwaar enz.: Mej. M. PIJNACKER HORDIJK: 9 Sept. 1909—ult. Febr. 1912; Mej. J. H. BIEGEL: 9 Sept. 1909—30 Juni 1912; F. J. RISSELADA: 9 Sept.—31 Dec. 1909; Mej. CH. L. DU RY VAN BEEST HOLLE: 1 Sept.—31 Dec. 1912; F. W. BONNET, CH. G. F. H. BAYER en M. EISMA, alle drie sinds 1 Jan. 1926.

Amanuensis (plaats a: teekenaar enz.): A. G. DRECHSLER: 1 April 1874—31 Aug. 1911; K. A. SCHÖNFELD: sinds 1 Sept. 1911.

Amanuensis (plaats b: praeparateur enz.): J. N. KROPPF: 3 April 1878—31 Dec. 1922; Mej. K. NEUMANN: sinds 1 Jan. 1923.

Bediende (plaats a): A. VAN EGMOND: 15 Maart 1899—31 Maart 1901; J. H. NOEST: 1 Mei 1901—30 April 1918; J. KOUW: 1 Juni 1918—10 Dec. 1922; J. A. PEEMAN: sinds 1 Mei 1923.

Bediende (plaats b): J. C. ESWILDER: 8 Febr. 1909—30 Sept. 1911; J. L. G. RIGHART VAN GELDER: 1 Oct. 1911—31 Mei 1925; Mej. G. J. HUEBER: sinds 1 Sept. 1925.

Schoonmaakster: ; Mej. G. v. HEUSDEN: sinds 15 Jan. 1913.

BIJLAGE 3: LIJST VAN EXAMENS IN DIERKUNDE ENZ.

Sinds Jaarb. 1916 opgenomen in Jaarb. der Rijks Univ. te Leiden; sinds 1885 in Alm. L.S.C. tot en met 1921.

Candidaatsexamens plant- en dierkunde.

1888, 11 Juli: J. VAN BREDA DE HAAN en L. VUYCK; 14 Nov.: H. C. LOS (aanv. ex. bot. en zoöl.). — 1889, 19 Dec.: J. E. G. VAN EMDEN, — 1890, 14 Maart: P. J. G. VAN DER HORN VAN DEN BOS (aanv. ex. plant- en dierk.). — 1891, 13 Mei: Dr. J. E. COUVÉ (aanv. ex. plant- en dierk.). — 1893, 10 Maart: J. VALCKENIER SURINGAR (aanv. ex. plant- en dierk.). — 1894, 18 Oct.: H. D. TJEENK WILLINK, — 1896, 30 Oct.: J. H. ZAAYER; 9 Dec.: P. M. KEER, — 1899, 7 Juli: P. J. VAN BREEMEN; 13 Dec.: H. A. E. KEMPE, — 1901, 20 Mei: J. J. TESCH, — 1902, 9 Dec.: G. J. DE GROOT, — 1904, 22 Febr.: W. J. JONGMANS; 7 Maart: M. C. VALK; 27 Juni: W. J. JONGKEES (aanv. ex. plant- en dierk.); 29 Juni: H. G. A. PLASSCHAERT (aanv. ex. plant- en dierk.); 6 Oct.: Mej. C. A. KLUYVER, — 1906, 11 Dec.: P. A. DIETZ, — 1907, 19 Maart: H. H. A. VAN DER LEK; 9 Juli: A. L. J. SUNIER; 30 Sept.: F. J. RISSELADA; 17 Dec.: L. JANSE, — 1908, 30 Juni: D. H. COCHERET en A. J. C. DE WAAL; 5 Oct.: H. VAN TRIGT, — 1910, 10 Juni: Mej. M. E. LEROY en M. J. SIRKS, — 1912, 10 Juli: Mej. J. M. H. VOIGT, — 1913, 9 Juli: A. REYNE, — 1914, 11 Juni: Mej. E. ZEYDEL; 8 Juli:

Mej. B. D. M. C. IMMINK en W. H. VAN SETERS. — 1915, 8 Juli:
 Mej. E. C. BERGHEGE; 9 Dec.: Mej. C. R. BAKKER. — 1917, 16
 Jan.: Mej. A. M. C. HERFKENS en C. J. VAN DER KLAUW; 10
 Oct.: W. C. VAN HEURN. — 1918, 10 Juli: Mej. H. P. VAN NIEUWEN-
 BURG, Mej. L. M. PAARDEKOOPE en P. H. VAN THIEL. — 1920, 17
 Febr.: J. HOFKER; 27 April: Mej. C. M. DOYER; 2 Juli: Mej. A.
 C. BOONACKER; 3 Juli: Mej. A. C. FEEKES. — 1921, 1 Maart: Mej.
 J. G. DE GRAAFF; 5 Juli: M. J. VAN ERP TAALMAN KIP; Mej. A. J.
 M. KRONOUER, Th. J. W. PAIMANS S. J. en J. VERWEY; 29 Nov.:
 Mej. M. F. E. NICOLAI. — 1922, 24 Jan.: Mej. A. M. BRUINS; 28
 Maart: Mej. L. C. P. KERLING; 16 Mei: Mej. J. H. BIJTEL; 30
 Mei: Mej. G. MURMAN; 5 Juli: J. P. OTTO en Mej. R. ULKENS.

Candidaatsexamens i.

1922, 17 Oct.: J. W. WICHERS. — 1923, 27 Maart: F. W. BONNET.
 1924, 6 Juni: Mej. E. VAN DEINSE en Mej. N. M. DEKKER; 16 Juni:
 J. SEGGAAR; 28 Oct.: Mej. L. WREDE; 18 Nov.: Mej. H. B. VAN
 SWAAY. — 1925, 12 Juni: Mej. J. RUINEN en H. H. SCHURE; 27 Oct.:
 Mej. E. J. LINDEYER en J. Y. VAN VLIET.

Candidaatsexamens j.

1922, 28 Maart: A. M. SCHOLTE S. J.; 29 Mei: J. G. BETREM; 12 Dec.:
 Mej. T. VELDS. — 1923, 27 Maart: Mej. J. A. WESTERMAN;
 3 Juli: Mej. A. M. GIEBEN en H. SCHILP; 5 Juli: Mej. A. E. CAR-
 RIÈRE en Mej. M. P. DE BRUYN OUBOTER; 2 Oct.: J. VERSEVELD;
 10 Oct.: C. F. G. H. BAYER en Mevr. A. Ch. L. BAYER-CLUMPER;
 16 Oct.: J. L. L. F. HARTKAMP; 11 Dec.: Mej. A. NAUDIN TEN
 CATE en Mej. H. P. KNAAP. — 1924, 12 Febr.: A. J. L. VAN DER
 POEL; 30 Mei: Mej. N. VAN MASTENBROEK; 12 Juni: Mej. E. VAN
 DEVENTER, Mej. J. MULLER en Mej. A. G. DE VRIES; 13 Juni: H. C.
 BLÔTE, B. M. HOEKS en Mej. A. G. M. KET; 14 Juni: I. VAN BAAL,
 E. M. KRUYTZER en Mej. E. J. RIJKEBÜSCH; 17 Juni: C. VAN DER
 STEEN en J. TENSEN; 7 Oct.: S. BROEKHUIZEN; 20 Oct.: Mej. H.
 E. G. GOEBEL; 21 Oct.: Mej. J. J. BIEGEL, Mej. C. J. S. LOCHER en
 Mej. A. H. C. L. RINK; 4 Nov.: C. J. JELLEMA; 18 Nov.: H. J.
 SMIT; 25 Nov.: F. P. KOUMANS; 9 Dec.: Mej. C. DORREPAAL en
 Mej. A. GIJZEN. — 1925, 24 Febr.: H. G. WITTENROOD; 19 Mei:
 W. G. F. SNIJDERS; 26 Mei: M. EISMA, J. VAN DER VECHT en R.
 VAN DER VEEN; 28 Mei: F. J. GORTER; 4 Juni: E. A. M. SPEYER
 en D. DE VRIES; 11 Juni: C. J. POWER, Mej. C. C. TH. THOMSON
 en A. D. VOÛTE.

Doctorale examens in plant- en dierkunde.

1885, 26 Nov.: G. POSTMA. — 1886, 19 Juni: H. BURGER. — 1889,
 15 Oct.: J. VAN BREDA DE HAAN; 23 Oct.: L. VUYCK. — 1894, 8

Oct.: J. VALCKENIER SURINGAR. — 1896, 17 Dec.: H. D. TJEENK WILLINK. — 1898, 7 Juli: P. M. KEER. — 1902, 12 Febr.: H. A. E. KEMPE; 9 Juli: P. J. VAN BREEMEN. — 1904, 8 Dec.: G. J. DE GROOT. — 1906, 9 Juni: M. C. VALK; 15 Dec.: J. L. E. PEETERS. — 1910, 12 Febr.: P. A. DIETZ; 27 Mei: F. J. RISSELADA. — 1911, 15 Juni: H. VAN TRIGT. — 1912, 10 Juli: Mej. M. E. LEROY; 21 Nov.: M. J. SIRKS. — 1914, 30 Oct.: L. Janse. — 1915, 28 Jan.: Mej. J. M. H. VOIGT. — 1917, 7 Juli: Mej. B. D. C. M. IMMINK; 26 Oct.: W. H. VAN SETERS. — 1918, 27 Juni: Mej. E. C. BERGHEGE en Mej. E. ZEYDEL; 10 Juli: Mej. C. R. BAKKER. — 1919, 3 Juli: C. J. VAN DER KLAUW. — 1920, 1 Juli: P. H. VAN THIEL. — 1921, 11 April: Mej. H. P. VAN NIEUWENBURG. — 1922, 6 April: J. HOFKER.

Doctorale examens „biologie“.

1923, 7 Juli: M. J. VAN ERP TAALMAN KIP en J. VERWEY; 20 Dec.: W. C. VAN HEURN. — 1924, 4 April: TH. J. W. PAIMANS S. J.; 12 Juni: Mej. M. F. E. NICOLAI; 18 Juni: Mej. A. C. BOONACKER; 22 Nov.: Mej. J. H. BIJTEL; 19 Dec.: Mej. E. J. KOPERBERG. — 1925, 13 Maart: J. G. BETREM; 14 Mei: Mej. L. C. P. KERLING; 11 Juni: Mej. R. UULKENS; 10 Juli: J. P. OTTO.

BIJLAGE 4: LIJST VAN PROMOTIES OP ZOÖLOGISCHE ONDERWERPEN.

Promoties tot Artium Liberalium Magister et Philosophiae Doctor.

(uit: P. C. MOLHUYSEN, Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit, Dl. V—VII).

1746, 14 Oct.: P. CAMPER. — 1753, 22 Juni: J. FL. MARTINET.

Promoties tot Matheseos Magister et Philosophiae Naturalis

(Disc. Physicarum) Doctor (volgens Org. Besl. van 2 Aug. 1815, n° 14)

(deze en de volgende promoties uit: Annales Acad., Cap.: Doctores Creati, 1815—1816 tot 1874—1875; Jaarb. Rijks Univ. Leiden, 1877—1878 tot heden; Leidsche Stud. Alm. 1815 tot heden).

1822, 9 Nov.: J. VAN DER HOEVEN. — 1825, 7 Mei: G. DE HAAN (palaeont.). — 1828, 19 Juni: A. BRANTS. — 1831, 21 Jan.: A. S. MULDER. — 1832, 23 Juni: J. SMUTS. — 1851, 27 Juni: J. A. HERKLOTS. — 1852, 19 Juni: L. A. J. BURGERSDIJK. — 1863, 12 Juni: M. SALVERDA. — 1865, 19 Mei: H. J. VINKHUYZEN. — 1866, 15 Sept.: W. TH. VROLIK. — 1872, 2 Nov.: A. J. VROLIK; 13 Dec.: H. W. WAALEWIJN. — 1873, 29 Sept.: J. G. DE MAN. — 1874, 7 Febr.: J. J. LE ROY (palaeont.). — 1875, 29 Jan.: F. A. JENTINK; 5 Maart: P. P. C. HOEK; 2 Juli: H. D. BENJAMINS. — 1878, 15 Febr.: C. P. SLUITER; 16 April: R. SINIA (hist. zoöl.); 13 Juli: P. G. BUEKERS. — 1879, 21 Juni: H. J. VETH (hist. zoöl.).

Promoties tot doctor in de plant- en dierkunde (volgens de wet van 26 April 1876, Stbl. n° 102).

1879, 17 Sept.: W. J. VIGELIUS. — 1880, 1 Nov.: G. C. J. VOS-MAER; 17 Dec.: J. W. VAN WIJHE. — 1882, 30 Maart: J. F. VAN BEMMELEN. — 1884, 30 Juni: M. C. DEKHUYZEN. — 1885, 21 Nov.: H. VAN CAPPELLE (palaeont.). — 1886, 30 Juni: H. W. DE GRAAF. — 1887, 15 Febr.: G. POSTMA. — 1894, 23 Juni: H. BURGER. — 1899, 3 Juli: H. D. TJEENK WILLINK. — 1903, 6 Maart: P. M. KEER; 7 April: H. A. E. KEMPE. — 1907, 22 Jan.: G. J. DE GROOT. — 1910, 30 Nov.: J. L. E. PEETERS S. J. — 1912, 14 Oct.: P. A. DIETZ. — 1919, 28 Maart: H. VAN TRIGT. — 1921, 11 Febr.: Mej. B. D. C. M. IMMINK; 7 Maart: Mej. C. R. BAKKER; 11 Maart: W. H. VAN SETERS.

Promoties tot doctor in de faculteit der wis- en natuurkunde (volgens de wet van 1 Maart 1920, Stbl. n° 105).

1922, 17 Maart: C. J. VAN DER KLAUW; 27 Maart: P. H. VAN THIEL. — 1926, 16 Maart: J. VERWEY.

BIJLAGE 5: LIJST VAN UNIVERSITAIRE ZOÖLOGISCHE PRIJSVRAGEN UITGESCHREVEN TE LEIDEN.

1820. Over Limites inter vitam Animalium et Vegetabilium (A.A. 1819—1820, p. 6 van het Progr.). Bekroond antwoord van G. DE HAAN, stud. in W. en N. te Leiden (A.A. 1820—1821, p. 10 in Judicia, antwoord zelf p. 1—44).
1824. Over Amphibia (A.A. 1823—1824, p. 26). Niet beantwoord (A.A. 1824—1825, p. 26).
1826. Over Mollusca (A.A. 1825—1826, p. 26). Bekroond antwoord van H. W. WAARDENBURG, med. stud. te Leiden (A.A. 1826—1827, p. 20—21, antwoord zelf p. 1—62).
1828. Over Batrachia (A.A. 1827—1828, p. 28). Bekroonde antwoorden van H. L. VAN ALTENA, phil. nat. cand. te Franeker en P. J. LEDEBOER, med. stud. te Leiden (A.A. 1828—1829, p. 26 antwoorden zelf afgedrukt p. 1—62, resp. 63—76).
1831. Over zenuwstelsel van Esox (A.A. 1830—1831, p. 50—51). Bekroond antwoord van C. M. GILTAY, med. stud. te Amsterdam (A.A. 1831—1832, p. 30, antwoord zelf afgedrukt p. 1—59).
1834. Over uropoietisch systeem der visschen (A.A. 1833—1834, p. 35). Bekroonde antwoorden van A. J. D. STEENSTRA TOUSSAINT, med. stud. te Groningen en G. P. F. GROSHANS, med. stud. te Leiden (A.A. 1834—1835, p. 30—31, antwoord van ST. T. afgedrukt p. 1—34).
1836. Over geslachtsorganen van Gasteropoda (A.A. 1835—1836, p. 39). Bekroond antwoord van M. C. VERLOREN, med. stud. te Utrecht (A.A. 1836—1837, p. 30, 36, antwoord zelf afgedrukt p. 1—64).

1851. Over inlandsche Crustacea. Bekroond antwoord van L. A. J. BURGERSDIJK te Leiden (A.A. 1851—1852, p. 30—31).
1860. Over inlandsche zoetwatervisschen (A.A. 1859—1860, p. 39). Niet beantwoord (A.A. 1860—1861, p. 29).
1878. Over geslachtsorganen der Phalangiden (Jaarb. 1877—1878, p. 90). Bekroond antwoord van H. W. DE GRAAF te Leiden, en eervolle vermelding aan J. C. C. LOMAN te Amsterdam (Jaarb. 1878—1879, p. 39—42).
1887. Over rol der insecten bij bloembestuiving (Jaarb. 1886—1887, Bijl., p. 42). Bekroond antwoord van H. W. HEINSIUS, cand. plant- en dierk. te Amsterdam (Jaarb. 1887—1888, p. 18—21).
1890. Over paracopulatie der Daphniden (Jaarb. 1889—1890, Bijl., p. 107—108). Niet beantwoord (Jaarb. 1890—1891, p. 51).
1905. Over ontogenie van een Evertebraat (Jaarb. 1904—1905, Bijl., p. 50). Niet beantwoord (Jaarb. 1905—1906, p. 66).
1920. Over inlandsche zoetwater-protozoa (Jaarb. 1920, p. 54—55). Niet beantwoord (Jaarb. 1921, p. 206).

960 Bg. v.d. S.
van K. B.

Overgedrukt uit: „Vakblad voor Biologen” No. 1,
achtste jaargang.

NADERE GEGEVENS OMTRENT DE
UNIVERSITAIRE STUDIE IN DE ZOÖLOGIE
TE LEIDEN

DOOR C. J. VAN DER KLAUW.

Aan mijn boekje over het hooger onderwijs in de zoölogie en zijne hulpmiddelen te Leiden voegde ik als bijlage een lijst der examina toe, welke lijst slechts de laatste 40 jaren omvat en verder in hoofdzaak uit niet-officieele gegevens was opge maakt. Na het afdrukken van deze lijst kreeg ik de beschikking over de examen-boeken van de Wis- en Natuurkundige Faculteit, zoomede over de examen-dagboeken van wijlen den pedel F. A. Dee, welke loopen over het tijdvak van 8 April 1874 tot 2 Maart 1923. Dank zij deze welwillend verleende hulp, kan ik een aanvulling geven en tevens enkele fouten in mijn vroegere lijst verbeteren.

Opgemerkt moet worden, dat van vóór de wet van 1876 alleen de examens zijn opgenomen van hen, die later op een zoölogisch onderwerp gepromoveerd zijn, zoomede van hen, van wie ik genoteerd vond, dat zij op het doctorale examen zoölogie als één der vakken hadden; dit laatste geschiedde eerst in de laatste jaren vóór de nieuwe wet van 1876. Ook de laatste Annales Acad. vermelden vakken bij de promotie, welke ik hier bij de doctorale examens opneem.

Groot Mathesis examen. 1875, 4 Febr.: W. J. Vigelius;
3 Maart: C. Ph. Sluiter; 22 Mei: G. C. J. Vosmaer; 20 Oct.:
J. W. van Wijhe. — 1876, 2 Mei: H. Burger C.P.z.; 2 Juni:

J. F. A. Mellink; 16 Juni: H. van Cappelle Jr. — 1877, 2 Juni: J. de Lint; 27 Sept.: H. Ekama; 20 Dec.: G. A. F. Molengraaff; 21 Dec.: J. F. van Bemmelen. — 1878, 10 Juli: A. Borgman. — 1879, 2 Mei: E. Giltay; 9 Mei: M. C. Dekhuijzen; 30 Mei: G. Postma; 9 Juli: H. C. Los; 18 Dec.: H. W. de Graaf. — 1880, 19 Maart: J. C. A. Simon Thomas.

Candidaatsexamens (volgens Org. Besl. van 2 Aug. 1815 n°. 14). 1820, 25 Sept.: J. van der Hoeven. — 1821, 10 Nov.: W. de Haan. — 1824, 4 Juni: A. S. Mulder. — 1826, 9 Febr.: A. Brants. — 1829, 2 Juli: J. Smuts. — 1845, 16 Sept.: J. A. Herklots. — 1847, 21 Mei: L. A. J. Burgersdijk. — 1861, 10 Juni: W. Th. Vrolik. — 1862, 8 Mei: H. J. Vinkhuijzen. — 1867, 7 Dec.: H. J. Veth. — 1868, 25 Mei: A. J. Vrolik; 17 Nov.: L. Posthumus. — 1869, 6 Maart: H. de Vries; 15 Oct.: R. Sinia. — 1870, 23 Mei: H. W. Waalewijn. — 1871, 25 Januari: J. Th. Cattie en J. G. de Man; 22 Juni: J. G. Boerlage; 5 Dec.: J. J. le Roy. — 1872, 11 Juni: D. Burger; 24 Juni: P. P. C. Hoek. — 1873, 5 April: P. G. Buekers; 8 Mei: J. W. Moll; 7 Juni: M. W. Beyerinck; 24 Juni: H. D. Benjamins; 28 Oct.: J. D. Santilhano. — 1875, 19 Oct.: C. Ph. Sluiter. — 1876, 9 Mei: W. J. Vigelius. — 1877, 28 Sept.: G. C. J. Vosmaer.

Candidaatsexamens in de plant- en dierkunde (volgens de wet van 26 April 1876, Stbl. n°. 102). 1878, 12 Juli: J. W. van Wijhe; 5 Oct.: J. F. A. Mellink. — 1879, 27 Juni: H. Burger C.P.zn.; 24 Sept.: J. F. van Bemmelen en H. Ekama (aanv. ex. Bot. en Zoöl.); 19 Dec.: H. v. Cappelle Jr. — 1880, 4 Oct.: E. Giltay. — 1881, 5 Febr.: H. W. de Graaf; 15 Juni en 26 Sept.: G. A. F. Molengraaff (alg. cand.); 21 Juni: M. C. Dekhuijzen. — 1882, 6 Juli: G. Postma. — 1883, 9 Juni: J. C. A. Simon Thomas (aanv. ex. bot. en zoöl.); 7 of 8 Oct.: W. Stortenbeker (aanv. ex. bot. en zoöl.). — 1884, 5 Febr.: J. de Lint Czn. (aanv. ex. bot. en zoöl.); 11 Juli: A. Borgman (aanv. ex. bot. en zoöl.).

„*Doctorale*” *examens* (volgens het statuut van 1 October 1631). 1744, 2 en 4 Mei: P. Camper. — 1752, 24 (?) en 26 Juni: J. Fl. Martinet.

Doctorale examens (volgens Org. Besl. van 2 Aug. 1815, n°. 14). 1821, 21 Dec.: W. de Haan. — 1822, 22 Febr.: J. van der Hoeven. — 1827, 13 en 14 Dec.: A. Brants. — 1832, 15 en 16 Mei: J. Smuts. — 1846, 26 en 27 Oct.: J. A. Herklots. — 1852,: L. A. J. Burgersdijk. — 1862, 1 en 2 Oct.: M. Salverda. — 1863, 18 en 19 Juni: W. Th. Vrolik;: H. J. Vinkhuijzen. — 1870, 4 en 5 Mei: H. de Vries (b, z, g);

24 en 25 Mei: A. J. Vrolik (g, z; prom. in parte Zool. et Geol.). — 1872, 1 en 2 Maart: H. W. Waalewijn (ch, g, z; prom. in parte Zool. et Chem.); 15 en 16 April: H. J. Veth (z,); 9 en 10 Mei: J. G. de Man (ch, g, z); 30 en 31 Mei: R. Sinia (ch, g, z); 6 en 7 Juni: L. Posthumus (z, b, ch; prom. in parte Bot., Chem., Geol. et Zool.); 9 en 10 Dec.: G. A. van Geytenbeek (ch, g; prom. in parte Chem. et Zool.). — 1873, 30 en 31 Jan.: J. J. le Roy (ch, g); . . Nov.: J. G. Boerlage (ch?, g, z, b); 11 en 12 Dec.: P. P. C. Hoek (ch?, g, z, b). — 1874, 13 en 14 Febr.: A. A. W. Hubrecht (ch, g, z, b); 13 en 14 Maart: D. Burger (z, b, g, ch); 8 en 9 April: H. D. Benjamins (g, ch, z); 24 en 25 Sept.: F. A. Jentink (g, z, b; prom. in parte Geol., Zool. et Bot.). — 1875, 27 en 28 Januari: P. G. Buekers (ch, g, z); 2 en 3 Juni: M. W. Beyerinck (ch, g, b, z); 30 Nov. en 1 Dec.: J. W. Moll (b, z, ch, g). — 1876, 26 en 27 Juni: J. D. Santilhano (ch, g, z, b). — 1877, 22 en 23 Juni: C. Ph. Sluiter (z, b, ch, g).

Doctorale examens in de plant- en dierkunde (volgens Wet van 26 April 1876, Stbl. n°. 102). 1878, 1 en 2 Juli: W. J. Vigelius. — 1880, 1 en 2 Maart: J. W. van Wijhe; 3 en 4 Maart: G. C. J. Vosmaer; 21 en 22 April: J. F. A. Mellink. — 1881, 30 Sept. en 1 Oct.: J. F. van Bemmelen. — 1882, 12 en 13 Juni: E. Giltay; 22 en 23 Sept.: H. van Cappelle Jr. — 1883, 7 en 9 Juli: H. W. de Graaf; 24 en 25 Sept.: G. A. F. Molengraaff; 27 en 28 Sept.: M. C. Dekhuijzen.

Aan de examenlijsten in mijn boekje moeten de volgende verbeteringen worden aangebracht (behalve de spelling van enkele namen, welke voor een deel in het volgende verbeterd gebruikt worden).

Candidaatsexamens. Datum H. C. Los is 13 Nov. 1888. — Opgenomen moeten worden de volgende aanv. examens plant- en dierk.: 1895, 10 Juli: J. C. H. Kramers S. J.; 1896, 26 Maart: L. van Scherpenzeel (ontbr. in fac. boek); 1901, 30 April: Dr. F. van der Feen; 1904, 24 Juni: J. L. E. Peeters. — Te schrappen: H. G. A. Plasschaert. — Data van J. G. Betrem zijn 29 en 30 Mei 1922. — *Doctorale examens*. Data van G. Postma zijn 24 en 26 Nov. 1884, van H. Burger 18 Juni 1886, van Mej. H. P. van Nieuwenburg 7 en 11 Maart 1921. — De eerste dag van de doctorale examens, opgenomen in mijn boekje, ligt als regel twee dagen vóór den daarin vermelden dag van het 2e gedeelte. Uitzonderingen hierop zijn: slechts één dag bij Van Breda de Haan en Otto; drie dagen bij de examens van: Valckenier Suringar, Keer, Janse, Van Thiel, Hofker, Van Erp Taalman Kip, Verwey, Van Heurn, Paimans en Mej.

Koperberg; vier dagen bij het examen van Mej. van Nieuwenburg. — De *promotiedatum* van H. van Cappelle is 23 Nov. 1885.

Afwijzingen voor examens bij biologen waren zeer zeldzaam. Voor het groot-mathesis examen werd iemand afgewezen den 1 Juni 1875; een tweede, die geen „eigenlijke bioloog” werd, werd 21 Dec. 1877 afgewezen; een derde deed 3 Mei, 12 Oct. en 20 Dec. 1878 tevergeefs zijn groot-mathesis examen, later deed dezelfde persoon 21 Dec. 1887 en 9 Juli 1888 tevergeefs zijn aanv. examen plant- en dierkunde. Voor het candidaats-examen j werd eenzelfde candidaat op 7 Juli en 13 Nov. 1923 afgewezen. Voor het doctorale examen in plant- en dierkunde valt een afwijzing op 5 Febr. 1880.

Vakken bij het doctorale examen volgens het nieuwe academisch statuut. Bij deze 12 doctorandi (ae), opgenomen in de bijlage van mijn boekje, was in de aldaar gebruikte volgorde, plantkunde het hoofdvak bij n°. 5, 10 en 11, bij de overigen was dierkunde hoofdvak. Het andere van deze twee vakken was steeds één der bijvakken, uitgezonderd bij n°. 8, die als bijvakken had palaeontologie en geologie. Overigens was het 2e bijvak: palaeontologie bij n°. 1, 2, 4 en 6, phytopathologie bij n°. 5, 9, 10 en 12, geologie bij n°. 3 en 11, physiologie van den mensch bij n°. 7.

Wanneer men de hierboven gegeven lijst benevens die opgenomen in mijn boekje, nagaat en daarbij de uitgaven in boekvorm van het *Album studiosorum* opslaat, dan valt het op, dat zeer vele personen hun geheele studietijd vanaf hun eerste inschrijving tot aan hun promotie doorbrachten aan dezelfde Universiteit, i. c. Leiden. Uitzondering op dezen regel zijn van den volgende aard:

1) Ontbreken der promoties op een botanisch onderwerp in mijn boekje. Zoo komen verscheidene personen wel voor onder de examenlijsten, doch niet onder die der promoties, hoewel zij te Leiden promoveerden. Ik noem: H. de Vries (*promotiedatum*: 6 Oct. 1870), L. Posthumus (10 Oct. 1874), J. G. Boerlage (2 Juli 1875), J. W. Moll (13 Juni 1876), M. W. Beyerinck (14 Juni 1877), J. F. A. Mellink (2 Oct. 1880), E. Giltay (17 Oct. 1882), J. van Breda de Haan (6 Febr. 1891), J. Valckenier Suringar (24 Juni 1898) en L. Vuyck (4 Juli 1898). Vele Leidsche botanische dissertaties van vóór de wet van 1876 ontbreken in dit lijstje, omdat of de examenvakken bij het doctorale examen mij onbekend waren (deze toch worden eerst sinds 1870 opgegeven) of bij deze vakken de zoölogie ontbrak. Ter illustratie van het laatste vermeld ik, dat W. Burck (geprom. 27 Juni

1874 in parte Bot., Chem. et Geol.) den 28 Febr. en 1 Maart 1873 doct. ex. deed in chemie, botanie en geologie; in dezelfde vakken deed Melchior Treub 16 en 17 Juni 1873 doct. examen (promotiedatum: 22 Nov. 1873).

2) Verandering van Universiteit. In de eerste plaats moeten we hier beschouwen hen, die niet alle examens enz. te Leiden aflegden. Zoo deden hun candidaatsexamen te Utrecht en deden hun doctorale examen en promoveerden te Leiden: M. Salverda, G. A. van Geytenbeek (datum cand. ex. 29 Mei 1871) en F. A. Jentink (datum cand. ex. 6 Dec. 1871) en deed na haar cand. ex. te Utrecht (22 Maart 1920) Mej. E. J. Koperberg haar doct. examen te Leiden. A. A. W. Hubrecht deed te Utrecht zijn cand. ex. (21 Oct. 1872) en promoveerde aldaar (21 Oct. 1874), terwijl hij alleen zijn doctorale examen te Leiden deed. Zoo deed A. S. Mulder zijn doctorale examen te Gent, terwijl hij zijn cand. ex. en zijn promotie te Leiden deed. A. Reyne deed zijn cand. ex. te Leiden, zijn doctorale ex. te Utrecht. Enkele personen, die te Leiden hun cand. ex. deden, deden hun doctorale examen en promoveerden elders, en wel te Groningen: A. L. J. Sunier (datum der promotie 10 April 1911) en te Utrecht: J. Th. Cattie (datum doct. ex. 28 Febr. 1881, datum der promotie 26 Sept. 1881), J. J. Tesch (datum promotie 11 Mei 1906), H. A. A. van der Lek (23 Febr. 1925) en Mej. C. M. Doyer (15 Juni 1925), terwijl W. J. Jongmans te München afstudeerde (13 Maart 1906). De volgende Leidsche candidaten en doctorandi promoveerden elders, en wel te Amsterdam: P. J. van Breemen (18 April 1905) en te Utrecht: M. J. Sirks (23 Maart 1915). In de laatste jaren verlieten Leiden nog enkele andere candidaten om hun studie elders voort te zetten en wel voor Amsterdam: J. Tensen, voor Utrecht: A. J. L. van der Poel en R. van der Veen.

Volgens de data van inschrijving, zooals de in boekvorm verschenen uitgaven van het Album studiosorum der Universiteiten deze vermelden, was de overgang naar een andere Universiteit niet altijd vlak na een examen, ja soms zelfs vlak voor het volgende examen of de promotie.

In de tweede plaats waren er enkele, die, hoewel ze hun examen te Leiden aflegden, den studietijd voor dat examen geheel of gedeeltelijk elders doorbrachten. Allereerst zijn hier te noemen zij, die vóór de wet van 1876 aan de Athenaea studeerden, doch volgens art. 55 2° van het Besl. van 2 Aug. 1815 n°. 14 hun examens aan de hoogeschole moesten afleggen, waar zij volgens art. 47 minstens het laatste jaar voor hun doctoraat de lessen moesten bijwonen, tenzij zij in het openbaar promoveerden

(art. 49). Zoo waren oorspronkelijk te Amsterdam ingeschreven A. Brants, W. Th. Vrolik, L. Posthumus, P. P. C. Hoek, J. D. Santilhano, J. W. Moll en H. W. de Graaf. Te Franeker was waarschijnlijk aldus ingeschreven A. S. Mulder. Dit verklaart het verschijnsel, dat A. S. Mulder en A. Brants op den dag van hun cand. ex. te Leiden voor het eerst te Leiden werden ingeschreven, idem Hoek een paar dagen en W. Th. Vrolik en J. D. Santilhano enkele maanden voor hun cand. ex. Volgens het Album Academicum Amsterdam 1913 beteekende zoo'n inschrijving te Leiden nog niet altijd een direct vertrek naar Leiden. Voor een enkele geldt zelfs, dat zij hun opleiding geheel te Amsterdam ontvingen en te Leiden slechts hun examens deden en daar promoveerden (zie ook Album Acad. Amsterdam 1913, p. II). — Tot een andere categorie behooren enkele overgangen in de eerste studiejaren uit de laatste jaren, waarbij we bij gebrek aan in boekvorm verschenen uitgaven van het Album studiosorum zonder twijfel onvolledig zijn. Tot deze categorie behooren P. A. Dietz, die eerst te Groningen, en Th. J. W. Paimans, die aanvankelijk te Amsterdam was ingeschreven.

3) Candidaatsexamen in plant- en dierk., en meer niet, deden enkelen, wier eigenlijke studieterrein elders lag; gedeeltelijk staat dit in verband met „onderwijsbevoegdheid”. Het waren meestal chemici, zooals J. C. A. Simon Thomas, W. Stortenbeker, J. de Lint Czn., J. C. H. Kramers S. J., L. van Scherpenzeel, Dr. pharm. F. van der Feen, W. J. A. Jongkees, D. H. Cocheret en A. J. C. de Waal. Wis- en natuurkundigen in den eigenlijken zin waren: H. Ekama, H. C. Los en Dr. J. E. Couvée. In aard- en delfstofkunde promoveerde (te Groningen) A. Borgman. Ook een 2-tal medische studenten, n.l. J. E. G. van Emden en J. H. Zaayer verwierven het cand. ex. in de plant- en dierkunde, doch studeerden af in de medicijnen.

4) Enkele studenten beeindigden hun studie in de plant- en dierkunde niet, maar gingen een ander vak studeeren. G. A. van Geytenbeek promoveerde te Leiden op een geologisch onderwerp en G. A. F. Molengraaff te Utrecht in de aard- en delfstofkunde; de candidaat J. J. L. van der Horn van den Bos studeerde af in de medicijnen, Mej. C. A. Kluyver ging na haar cand. ex. over naar de med. fac. Merken we op, dat ook enkele biologen na het beeindigen van hun biologische studie zich op andere vakken toelegden. Zoo kozen de medische studie J. v. d. Hoeven, J. W. van Wijhe, M. C. Dekhuyzen en P. A. Dietz; zoo deed Dr. E. Giltay cand. ex. chemie (14 Juni 1884).

5) Niet beeindigen der studie. Meerdere vrouwelijke studenten beeindigden hare studie, althans voorloopig, met het candidaats-

examen in verband met een voorgenomen huwelijk, zooals de dames A. M. C. Herfkens, L. M. Paardekooper, A. C. Feekes, J. G. de Graaff, A. J. M. Kronouer, A. M. Bruins, T. Velds, A. M. Gieben, A. M. F. Naudin ten Cate, A. G. de Vries, A. H. C. L. Rink, idem met het doctorale examen, de dames M. E. Leroy en R. Uilkens. Ook van andere doctorandi(ae) zijn meerdere niet bezig aan het bewerken van een proefschrift; het leek mij echter niet noodig hun namen hier op te nemen, daar zij toch wellicht niet voor goed de plannen daarop hebben opgegeven.

6) Overlijden. De doctorandus M. C. Valk en de doctoranda Mej. E. C. Berghege overleden op jeugdigen leeftijd voor er sprake had kunnen zijn van promoveeren. Misschien vallen hieronder ook Dion. Burger en J. D. Santilhano, van wie ik althans geen dissertatie kon vinden (laatstgenoemde staakte volgens het Album Acad. Amsterdam, 1913, p. 362 in 1877 zijn studiën).

Duur van den studietijd. Beschikkende over de data van de eerste inschrijving, van de examens en van de promotie over een lange reeks van jaren, is de verleiding groot eens na te gaan de tijden, benoodigd voor het afleggen der verschillende examens en voor het promoveeren. Dit blijkt echter bij nadere overweging practisch onmogelijk. In de eerste plaats moeten wij rekening houden met het feit, dat men heel vroeger de studie in de natuurlijke historie of in de zoölogie combineerde met die in andere vakken. Zoo studeerde J. F. Martinet tevens zijn eigenlijke vak n.l. theologie, en combineerde P. Camper de studie der natuurwetenschappen met die der medicijnen. Ook later werden J. v. d. Hoeven en A. S. Mulder nog tegelijkertijd ingeschreven voor „philosophie” en voor medicijnen. Zij, die het aanvullingsexamen in de plant- en dierkunde aflegden, deden dit zonder twijfel als regel tusschen de studie van hun eigenlijke vak, chemie, enz. door. Anderen weer werden bij hun eerste inschrijving te Leiden ingeschreven voor een andere faculteit, n.l. voor letteren: W. de Haan en R. Sinia, voor medicijnen: J. A. Herklots, H. J. Vinkhuijzen, H. D. Benjamins, W. H. van Seters en Mej. A. J. M. Kronouer. Ook enkele ingeschrevenen in de faculteit der Wis- en Natuurkunde studeerden eerst een ander vak, n.l. pharmacie: W. J. Jongmans en wis- en natuurkunde: de dames M. E. Leroy (cand. ex. 6 Juli 1908) en E. C. Berghege (cand. ex. 20 Jan. 1914). Ik denk hierbij verder aan hen, die het groot-candidaatsexamen aflegden en later bioloog werden, zooals H. Burger, J. Valckenier Suringar en J. L. E. Peeters. Merken we in het voorbijgaan op, dat weer anderen

naar de biologische studie overgingen na eerst elders voor een ander vak ingeschreven te zijn geweest, zooals: W. Th. Vrolijk te Amsterdam tevens voor rechten en te Utrecht alleen voor rechten, L. Posthumus te Amsterdam tevens voor medicijnen en later voor pharmacie en te Utrecht alleen voor medicijnen, M. J. v. Erp Taalman Kip te Utrecht voor medicijnen, terwijl vroeger te Wageningen ingeschreven waren Mevr. A. Ch. L. Bayer—Clumper en J. W. Wichers. Verder zou het ook niet onmogelijk zijn, dat de verschillende combinatie van vakken voor het doctorale examen, zooals we die kennen uit de laatste jaren van vóór de wet van 1876, invloed had op den duur van de studie voor het doctorale examen. In de latere jaren waren enkele, wellicht meerdere, oud-H.B.S.ers in hun eerste studiejaar (-jaren) gedeeltelijk in beslag genomen door de studie voor het staatsexamen latijn en grieksch. Wanneer we dan nog denken aan andere mogelijke oorzaken van verlenging van den studietijd (ziekte, militaire dienst, assistentschap) dan is de kans op een betrouwbaar inzicht in den duur daarvan vrijwel nihil.

